

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**SOVYET ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ
(1915-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Bora PERİNÇEK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İstanbul 2007

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**SOVYET ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ
(1915-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Bora PERİNÇEK

(483)

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

Düzeltilmiş Tez

İstanbul 2007

DÜZELTME BİLGİLERİ

1. Tezin “Türk-Sovyet Ortak Çıkarları ve Taşnak Ermenistanı’nın Yıkılması” başlıklı bölümüne bazı ekler ve yeni düzenlemeler yapılmıştır.
2. Teze Brest-Litovsk Antlaşması’yla ilgili bilgiler eklenmiştir.
3. İç kapakta tez danışmanı ile ilgili bilgilerden sonra “Düzeltilmiş Tez” ibaresi eklenmiştir.
4. Tez metnindeki alıntılar 11 punto olarak düzeltilmiştir.
5. Tezde alıntılarda kullanılan tırnak sistemi tez yönetmeliğine uygun hale getirilmiştir.
6. Tez metnindeki bazı imla hataları düzeltilmiştir.

ÖNSÖZ

Ermeni meselesi ve buna bağlı olarak Ermeni soykırımı iddiaları, son dönemde Türkiye ve dünya kamuoyunu belki de en fazla meşgul eden konuların başında geliyor. 1915-23 yılları arasında yaşanan olayların en önemli tanıkları ise, Türk ve Ermeni tarafları yanında, Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya'dır. Bu nedenle Rusya devlet arşivleri, Ermeni meselesinde gerçeklerin saptanmasında önemli rol oynayacak belgelere sahiptir.

Birincisi, Çarlık Rusyası, 19. yüzyıl ortalarından 1917 yılında yıkılana kadar Ermeni meselesinin taraf olarak içindedir. Rusya, Osmanlı Devleti'ni paylaşma savaşı yürüten büyük devletlerden biri olarak, 1915 tehcirinin öncesi ve sonrasını ayrıntılarıyla kayda geçirmiştir.

İkincisi, Kurtuluş Savaşımız yıllarında Sovyet Rusya, Anadolu'da kurulan Devrimci Türkiye ile aynı cephede savaşmıştır. İngiltere'nin Kafkas seddine karşı Türkiye'nin Doğu Cephesi ile Sovyet Rusya'nın Transkafkasya Cephesi birleşmiştir. Bu dönemde Sovyet arşivleri yine birinci elden kaynaktır.

Üçüncü olarak ise Rusya'nın Taşnakları kullanması nedeniyle Taşnak belgelerinin önemli bir kısmı Çarlık arşivlerinde bulunmaktadır. Sovyet arşivlerinde ise Sovyet cumhuriyeti olan Sovyet Ermenistanı arşivlerinin birçok belgesini bulmak mümkündür. Ermeni devlet arşivlerindeki çok sayıda önemli belge bugün araştırmacılara kapalıdır. Ancak o belgelere Rus devlet arşivleri üzerinden ulaşılabiliriz. Bunlara Azerbaycan ve Gürcistan kaynakları da eklenebilir.

Alman generallerinin, İngiliz subaylarının, Amerikan misyonerlerinin gözlemleri, emperyalist emellerini bir kenara bıraktığımızda dahi, "kişiselliği" aşamazken, Rusya her iki dönemde de olaylara devlet olarak tanıklık etmektedir. Bunlara bir de Ermeni ve diğer Transkafkasya cumhuriyetlerinin kaynaklarını eklediğimiz zaman, Rus devlet arşivlerinin Ermeni meselesinde en önemli belgeleri barındırdığını söylememiz abartı olmayacaktır.

Rus arşivlerinde, Çarlık Rusyası'nın, Sovyet devletinin, Taşnak ve Sovyet Ermenistanı'nın en üst düzeydeki yetkilileri tarafından imzalanmış çok gizli raporlar ve yazışmalar bulunmaktadır. Bu belgeler, Ermeni soykırımı iddiasında bulunanların itiraflarını içermekte, Ermeni meselesini Türkiye'ye karşı kullanan güçlerin saptamalarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya gibi üçüncü bir gücün saptamalarını yansıması nedeniyle de, uluslararası alanda etkili ve geçerli kanıt değeri taşımaktadır. Özellikle raporlar ve iç yazışmalar, devlet yetkililerinin gerçeği belirlemeye yönelik samimi değerlendirmelerini içermektedir.

Bu belgeler, özellikle şu arşivlerde yer almaktadır:

- Çarlık d6nemi belgeleri, arlık Rusyası'nın askeri arşivi ve Dışışleri Bakanlığı arşivinde;

- Sovyet d6nemi belgeleri, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Merkez Parti Arşivi (şimdiki adı Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi), Sovyet d6neminin Dışışleri Bakanlığı arşivi, Kızıl Ordu arşivinde;

Ayrıca her iki d6neme ilişkin belgeler, Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde.

Rus devlet arşivlerinde yapılan bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki katkılarından dolayı tezin danışmanlığını y6r6ten Prof. Dr. Sabahattin 6zel'e, T6rk Tarih Kurumu'na, Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na, başta Prof. Dr. Yakut Irmak 6zden olmak 6zere İstanbul 6niversitesi Atat6rk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstit6s6 y6neticilerine ve çalışanlarına, başta Doç. Kalerya Antoninovna Belova olmak 6zere Moskova Uluslararası İlişkiler Devlet Enstit6s6 (6niversitesi) akademik ve idari personeline, Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi, Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi, Lenin Devlet K6t6phanesi ve Rusya Tarihi Halk K6t6phanesi çalışanlarına, Rusya Bilimler Akademisi Moskova şarkiyat Enstit6s6 T6rkiye K6rs6s6'ne, Moskova Devlet 6niversitesi Asya ve Afrika Halkları Tarihi Enstit6s6 6đretim 6yesi Prof. Dr. Vyaeslav şlikov'a y6rektek teşekk6r ederim.

Mehmet Perinçek
28 Nisan 2007, Gayrettepe/İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii

GİRİŞ

I. Tarihte Egemen Bir Ermeni Devleti Oldu mu?.....	3
II. Osmanlı Devleti ve Ermeniler.....	4
III. Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Karakteri.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ MESELESİ

I. Çarlık Diplomasisi ve Ermeni Meselesi.....	34
II. Batılı Devletler ve Ermeniler.....	38
III. Ermenilere Yüklenen İki Görev: Gönüllü Birlikler ve Ayaklanma.....	40
IV. Ermeni Gönüllü Birliklerinin Katliam ve Yağma Politikası.....	52
V. Türkiye'nin Haklı Savaşı ve Trajedinin Sorumluları.....	58

İKİNCİ BÖLÜM TAŞNAK ERMENİSTANI DÖNEMİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

I. Taşnak Ermenistanı'nın Özü ve Avrupa Emperyalizmi.....	70
II. Amerikan Politikası ve Taşnaklar.....	77
III. Cemiyet-i Akvam ve Ermeni Meselesi.....	79
IV. San Remo Konferansı.....	79
V. Sevr Antlaşması.....	79
VI. Taşnakların Etnik Temizlik, Toprak ve Yağma Politikası.....	80
VII. Ermeni Halkına Taşnak İşkencesi.....	91
VIII. 1920 Türk-Taşnak Savaşı.....	95
IX. Türk-Sovyet Askerî İşbirliği ve Taşnak Ermenistanı'nın Yıkılması.....	98
X. Taşnak İktidarının Bilânçosu.....	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SOVYET ERMENİSTANI, KARS VE LOZAN ANTLAŞMALARI

I. Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Bir Dönem.....	114
II. Ermeni Komünistlerinin Türkiye'ye Bakışı.....	116
III. Sovyet Rusya ve Ermeni Meselesi.....	117
IV. Kars Antlaşması.....	122
V. Lozan Konferansı.....	126

SONUÇ.....	131

KAYNAKÇA.....	136

EKLER.....	143

KISALTMALAR

A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
AVPR	: Rusya Dış Politika Arşivi
bkz.	: Bakınız
(b)	: Bolşevik
c.	: Cilt
ESSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
GARF	: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi
GİA Arm. SSR	: Ermenistan SSC Devlet Tarih Arşivi
No.	: Sayı
RSFSC	: Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
RGASPI	: Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi
RGVIA	: Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi
RSDİP	: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
s.	: Sayfa
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TSFSC	: Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
TsGA Arm. SSR	: Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi
TsGİA Arm. SSR	: Ermenistan SSC Merkez Devlet Tarih Arşivi
TsAOR MVD SSRA	: ESSC İçişleri Bakanlığı Merkez Ekim Devrim Arşivi
TsGA NSSR	: Nahcivan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi
vd.	: Ve devamı

SOVYET ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1915-1923)

Mehmet Bora PERİNÇEK

ÖZET

Rus devlet arşivleri, Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında 1915 olaylarına öncesi ve sonrasıyla birlikte birinci elden tanıklık eden çok sayıda belgeyi barındırmaktadır. Bu belgelere göre Ermeniler, emperyalist devletlerin müdahalesine kadar, Türkiye’de çok iyi şartlarda yaşamışlar, özellikle Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiş ve korunmuşlardır. Bu belgeler, Ermeni meselesinin Batı devletleri ve Çarlık Rusyası tarafından Osmanlı ülkesini paylaşma ve işgal emellerini aklamak için oraya çıkarıldığını kanıtlamaktadır. Taşnakların, Çarlık Rusyası yetkilileriyle yaptıkları yazışmalardan ve görüşmelerden, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’yi işgal planları çerçevesinde Ermenilere iki misyon yüklenildiği görülmektedir. Ermeniler, cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacak ve oluşturulan Ermeni gönüllü birlikleri yoluyla Türk ordusunun savunma hattını yararak, Rus işgalini kolaylaştıracaktır. Her iki görevin yerine getirilmesinde Türkiye Ermenileri aktif rol oynamıştır. Çarlık generallerinin ve subaylarının yazdığı yüzlerce rapor ve Çarlık askeri mahkemelerinin yüzlerce tutanağı ve kararları göstermektedir ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal edilen bölgelerde Ermeni gönüllü birlikleri Müslüman halka karşı vahşi kırımlara girişmiş ve mallarını yağmalamıştır.

Sovyet iktidarının en üst düzey önderlerine, Ermeni Bolşevik teorisyenlerine göre de Ermeni meselesi, emperyalist devletler tarafından Türkiye’nin paylaşılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Türkiye, paylaşılmaya karşı kendi vatanını savunmuş ve haklı bir savaş vermiştir. Sovyet önderleri, Taşnak Ermenistanı’nın İngiliz politikası gereği devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasına bir duvar ördüğünü ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında da emperyalizmin bölgedeki taşeronlarından biri olduğunu saptamışlardır. Sovyet belgeleri, Taşnakların yaptıkları etnik temizliği de kanıtlamaktadır. Sovyet arşiv belgelerinin açık bir şekilde gösterdiği üzere Ermenistan’da, Türk Ordusu’nun ve Kızıl Ordu’nun askeri işbirliği sonucunda Taşnak iktidarına son verilmiş ve Sovyet iktidarı kurulmuştur. Bundan sonradır ki Türk-Ermeni ilişkileri açısından yeni bir sayfa açılmıştır.

Turkish-Armenian Relations According To Soviet Archive Documents
(1915-1923)

Mehmet Bora PERİNÇEK

ABSTRACT

Russian state archives include many documents that witness at first hand both before and after of the 1915 events in terms of Turkish-Armenian relations. According to these documents the Armenians has lived in very good conditions in Turkey and has been supported and protected by especially the Ottoman State until the intervention of the imperialist states. The information within this framework proves that the Armenian question was made up artificially to justify the occupation of Turkey by the West and the Tsardom Russia. It is understood from the Dashnag's correspondence and talks with the officials of the Tsardom Russia that during World War I the Armenians have been assigned two missions within the framework of the plans to occupy Turkey. The Armenians would launch an uprising in the rear front and weaken the Turkish army. The second assignment is to split the line of defence of the Turkish army and facilitate the Russian occupation by means of the Armenian volunteer units. The Turkish Armenians played an active role in the performance of this duty. According to the hundreds of reports prepared by the Tsardom generals and officers and the records and verdicts of the Tsardom military courts, Armenian voluntary units in the occupied regions during The First World War massacred the Muslim people and pillaged their property.

According to comments of the major leaders of the Soviet government, Armenian Bolshevik theorists the Armenian Question has been used as a means by the imperialist states in sharing Turkey. Turkey has defended its country against division and has conducted a justified struggle. Soviet leaders established that Dashnag Armenia built a wall between the revolutionist Turkey and Soviet Russia and became the subcontractor of imperialism in the region after the World War I. Soviet documents prove the ethnic cleansing policy followed by the Dashnags. As it was clearly proven by the Soviet archive documents, Dashnag government was disintegrated by the cooperative efforts of the Turkish armies and the Red Army, and Soviet government was established. This opened a new era in Turkish-Armenian relations.

GİRİŞ

Batı, Osmanlı'nın çöküş döneminde Türkiye'yi paylaşma planlarını birkaç koldan yürütmüştür. Bu planların hayata geçirilmesindeki en önemli araçlardan biri Ermeni meselesi olmuştur. Ermeni meselesi, 1926 yılında yayımlanan Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin saptadığı gibi “büyük devletlerin Türkiye’de merkezkaç kuvvetleri destekleyerek, Türkiye’nin zayıflatılması ve daha kolay sömürgeleştirilmesi” amacına hizmet etmiştir. Bu temelde “Batı kapitalizminin Ortadoğu’ya taarruza geçtiği anda, Batı ülkeleri kendi güvenlikleri için Türkiye’de köprü mahiyeti taşıyan Ermeni burjuvazisini kullanma yoluna” gitmişlerdir.¹

Ermeni meselesinin özünü teşkil eden bu saptama, Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından B. A. Boryan'ın² “Ermenistan, Uluslararası Diplomasi ve SSCB” adlı eserinde de yapılmaktadır. Boryan, emperyalist diplomasinin ezilen dünyada amaçlarına ulaşmak için iki yol

¹ Ansiklopedi'nin Ermeni meselesi maddesi için bkz. **Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya**, c.3, Aktsionernoe Obşestvo “Sovyetskaya Entsiklopediya”, Moskva, 1926, s.434 vd. Türkçesi için bkz. EK 1.

² Bagrat Artemoviç Boryan, önemli Sovyet-Ermeni devlet adamlarından ve parti yöneticilerinden biridir. 1903'ten beri Komünist Partisi üyesi olan Boryan, Nişni Çambarak Elizavetpol bölgesinde bir köylü ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelir. Bakû'de 1905-07 yıllarındaki devrimci hareketin içinde yer alır. 1912-13 yıllarında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) Bakû Komitesi üyeliğini yapar. 1913-15 yıllarında partinin Tiflis Komitesi'nin üyesidir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde askerler arasında çalışma yürütür. Baskılarla karşı karşıya kalır. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra RSDİP (b)'in Petersburg Komitesi üyeliğinde bulunur. 1917-18 yıllarında partinin Bakû Komitesi üyeliği ve Sabunçi-Balahan bölgesi Kızıl Birliğı'nin komutanlığı görevlerini yerine getirir. 1917 Ekim Devrimi sırasında Kars'ta askerler arasında devrimci faaliyet yürütmüştür. Kafkaslar'da Sovyet iktidarının kurulmasında etkin rol oynar. Lenin'le kişisel olarak da tanışan ve birlikte çalışmış olan Boryan, o dönemde Merkez Komitesi'nin görevlendirmesiyle Bakû, Tiflis, Erivan, Elizavetpol, Gümrü, Kars, Sarıkamış gibi merkezlerde önemli görevler üstlenir. Düzenli olarak Lenin'e bölgeden raporlar gönderir. Daha sonraki yıllarda ise Toprak Halk Komiserliğı'nde, Rusya'daki Ermenistan Ticaret Temsilciliğı'nde çalışır, SSCB Devlet Bankası idaresinde bulunur, Finans Halk Komiserliğı kurulunda yer alır. Partinin 15. ve 16. kongrelerinde Merkez Denetim Kurulu üyeliğine seçilir. Bütün Rusya Merkez Yürütme Kurulu üyeliğı yapar. Boryan'ın Sovyet devleti ve Komünist Parti yayın organlarında, birçok bilimsel incelemesi yayınlanmıştır. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) B. A. Boryan maddesi ve G. B. Garibcanyan, **V. İ. Lenin i Bolşeviki Zakavkazya**, Moskva, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1971, s.129 vd., 133, 138, 212 vd.

izlediğini belirtir. Birincisi, rüşvet, cinayet, yalan ve aldatıcı vaatler yoluyla kamuoyunu belirlemek ve ayrıca ezilen milletlerin siyasal parti temsilcilerini ve önderlerini ideolojik denetim altına almaktır. İkincisi ise uluslararası antlaşmalar ve savaşlara varan saldırgan politikalarıdır. Emperyalist devletler, Boryan'a göre, Ermeni meselesinde de bu yöntemleri uygulamışlardır. Açıkçası Ermeni meselesi, Doğu meselesinin bir parçası olmuştur. O nedenle mesele, Ermenilerin hareketleriyle değil, Doğu'da çıkarları çatışan devletler arasındaki güç ilişkileri düzleminde çözülmüştür. Ve elbette belirleyici olan siyasal ve ekonomik etkenlerdir; yoksa söylendiği gibi insan sevgisi veya Hıristiyanlık inancı değildir.

Buldukları coğrafyanın stratejik konumu, Ermenileri devamlı olarak emperyalist diplomasinin bir nesnesi haline getirmiştir. Bu yüzden Ermenistan ve Ermeniler, haklarını ve özgürlüklerini korumanın bir öznesi değil, pazarlıkların bir nesnesi, özellikle İngiltere ve Rusya gibi büyük emperyalist devletler için bir araç olmuşlardır.³ Boryan, bu tespitlerini şu ifadelerle daha da netleştirmektedir:

“Ermeni milletinin ‘temsilcilerinin’ önderliğinde Ermeni halk kitlelerinin hareketi, her zaman büyük devletlerin diplomatları tarafından dikte edilmiştir. Bu ‘temsilciler’, her zaman büyük işgalcilerin ellerinde birer silah olmuşlardır.”⁴

Berlin Konferansı'ndan sonra Ermeni meselesi, büyük devletlerin diplomasisi için Türkiye'ye bir baskı aracı haline dönüşmüştür. İngiliz ve Rus diplomasisi (1880, 1895-1896), onları takiben Rus ve Alman diplomasisi (1913-1914), Ermeni meselesini Doğu'daki sömürgeci politikalarının bir aracı olarak kullanmışlardır.⁵

Menşevik Gürcistanı'nın Toprak Bakan Yardımcısı Karibi⁶ de Ermeni iddialarına karşı kaleme aldığı Kırmızı Kitap adlı eserinde meseleye aynı temelde fakat değişik bir açıdan yaklaşmaktadır. 1890'lara kadar Ermeni meselesi diye bir meselenin olmadığını belirten Karibi, Batı devletlerinin,

³ B. A. Boryan, **Armeniya, Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR**, c.1, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1928, s.3 vd., 208, 235; **a.e.**, c.2, 1929, s.217.

⁴ **A.e.**, c.1, s.25. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. s.345, 347, 371; c.2 s.224.

⁵ **A.e.**, c.1, s.24.

⁶ Gerçek adı P. P. Goleşvili olan Karibi, Gürcü Menşevizminin önemli yayıncılarından ve parti yöneticilerinden biridir. Karibi, Menşevik Gürcistanı'nın Jordanie hükümeti döneminde Toprak Bakan Yardımcılığı yapmıştır. Karibi, daha sonra Bolşeviklere katılmıştır. Bkz. Karibi, **Net Sil Bolşe Molçat**, c.1, Tiflis, Sovyetskiy Kavkaz, 1925, s.1.

meseleyi Türkiye ile Rusya'nın arasını açmak ve ayrıca Türkiye'nin içişlerine karışmak için uygun bir ortam yaratmak amacıyla yapay olarak ortaya çıkardığını vurgular:

“1880'lerin sonunda Avrupa diplomasisi, Türkiye'deki Ermenilerin memnuniyetsizliğini büyük bir ustalıklarla kullandı. Ortadoğu'daki siyasi dengeleri altüst edecek Türkiye ile Rusya arasında güçlü bir anlaşmanın sağlanmasını ve Rusya'nın boğazlara ilerleyişini engellemeyi umarak bu memnuniyetsizliği körüklemeye başladı.

Bu tehdide karşı Avrupa diplomasisi, elinden geleni ardına koymadı. Bir şekilde Rusya'yı Türkiye'yle yeni bir savaşa çekmeye ve Türkiye'yi iç çekişmelerle zayıflatarak Rusya için karlı bir ortak olmaktan çıkarmaya çalıştı.

Batı Avrupa siyaset adamları, bu yönde amaçlarına ulaşmak için sinsice Ermenileri Türkiye'deki durumlarının ne kadar kötü olduğuna inandırdı ve onların bu durumdan ancak Avrupa'nın desteğiyle çıkabilecekleri fikrini dayattı.”⁷

I. Tarihte Egemen Bir Ermeni Devleti Oldu mu?

Rus kaynaklarında net bir şekilde tespit edildiği gibi bir emperyalizm meselesi olan Ermeni meselesinin ve 1915-1923 yılları arasındaki gelişmelerin iyi anlaşılması açısından Ermenilerin tarihsel köklerine inmekte fayda vardır. Konuya Ermenilerin tarih boyunca egemen bir devletleri olup olmadığı sorusuyla başlamak yerinde olacaktır.

Boryan, bu soruya kesin bir cevap verir: Ermeniler, hemen hemen her zaman başka devletlerin iktidarı altında bulunmuşlardır. Bölgede Ruslar, İranlılar, Türkler gibi köklü devlet geleneğine sahip milletlerin oluşu, iç kavgalar ve Ermeni feodalizminin kendine özgü gelişimi, birkaç istisna dışında (II. Artashes ve II. Tigran dönemi) Ermenilerin kendilerine ait bir devlet yapısı geliştirmesine engel olmuştur. Bu nedenle Ermeniler, tarih boyunca İran'a, Yunanistan'a, Roma'ya, Bizans'a, Araplara, Selçuklulara vb. bağlı yaşamıştır.⁸

⁷ Karibi, **Krasnaya Kniga**, Tiflis, 1920, s.25.

⁸ B. A. Boryan, **a.g.e.**, s.5, 8.

“Açıktır ki, Ermeni kralları, bağımsız bir rol oynamamıştır ve egemen hükümdarlar olmamışlardır. Tarihleri boyunca, birkaç küçük istisna dışında, büyük dünya devletleriyle ‘birlik’⁹ içinde yer almışlardır. Büyük devletlere bir alet olarak hizmet etmiş, bağımsız ve egemen devlet kuramamışlardır. Ermeni tarihçileri, krallarını Kir’in¹⁰ Roma’nın, Babil’in vb. müttefikliğine kadar yükseltse de bunu milliyetçi-şovenist bir bakış olarak ele almak ve tarihsel gerçeklere, olgulara üstünkörü bir yaklaşımın sonucu olarak değerlendirmek gerekir.”¹¹

Boryan, o dönemle ilgili başka önemli bir noktaya daha dikkat çekmektedir. Esas olarak başka devletlerin hükümlerinde yaşayan Ermenilere Batı’nın ilgisi Ortaçağ’ın ilk dönemlerinde başlamıştır. Batı’nın Katolik kralları, Ermenileri Papa’ya bağlayarak onları sömürgeci politikalarında kullanma amacı gütmüşlerdir. Papa, Ermenileri Filistin’deki haçlılara yardım etmek için önemli bir araç olarak görmüştür. Ermeniler, Katolikleştirilerek Haçlı Seferleri’nde silahlı bir kuvvet olarak kullanılabilir. Böylece Ermeniler, Müslüman Doğu’da Batı için askeri ve siyasal bir silaha dönüşebilir. Ayrıca Ermeni tüccarlar aracılığıyla İpek Yolu’nun kontrolü ele geçirilebilir. Bu amaçla Ermenilerin yaşadıkları bölgeler misyoner akınına uğramıştır.

Zaman zaman Ermeni kralları bu meseleye olumlu bakmışlar, hatta Haçlı Orduları’nın yardımı karşılığında Katolik kilisesini tanıyacakları sözü vermişlerdir. Ancak Batı’nın vaatleri o zaman da boş çıkmıştır. Ermeniler, Batı tarafından yalnız bırakılmıştır.¹² İlerleyen yıllar Batı’nın bu planlarından vazgeçmediğini ve bu projeyi tekrar yürürlüğe koyacağını gösterecektir.

II. Osmanlı Devleti ve Ermeniler

Ermeni meselesinin gerçek yüzünün açıklığa kavuşturulmasındaki en önemli noktalardan biri, Türkiye Ermenilerinin Osmanlı döneminde hangi siyasal, toplumsal-ekonomik şart ve koşullarda yaşadıklarının incelenmesidir.

⁹ Boryan, burada Ermeni milliyetçi tarih yazımının “birlik/müttefiklik” tezine ironik bir şekilde atıfta bulunmaktadır.

¹⁰ İran hükümdarı.

¹¹ A.e., s.47 vd.

¹² A.e., s.10 vd., 19, 210.

Lenin'in yakın mesai arkadaşlarından Boryan, bu noktanın üzerinde ayrıntılarıyla durur ve bugüne kadar hep çarpıtılagelmiş tarihsel gerçekleri gözler önüne serer:

“Türkiye Ermenilerinin siyasal-ekonomik ve hukuksal durumu, iki döneme ayrılmaktadır: Birinci dönem, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'na kadar; ikinci dönem ise Berlin Anlaşması'ndan bugüne kadar. Bu ayırım, bir taraftan Ermeniler açısından istenmeyen sonuçlar doğuran olguların açıklığa kavuşturulması, diğer taraftan uluslararası diplomasinin, özellikle Rus diplomasisinin, Ermeni meselesinin çözümündeki rolünün ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Bunun için Türkiye Ermenilerinin hayat koşullarını, Rusya'nın iktidarı altına girmek isteyip istemediklerini ve milli özerkliğe ve kendi devlet yapılarına sahip olma eğilimlerini açıklığa kavuşturmak gerekiyor.

Ermeni ve diğer tarih yazınında ve yayımlarında, Ermenilerin Türk iktidarı yönetiminde İslam'ın baskısı, haksızlığı, sömürüsü ve tecavüzleri altında en karanlık dönemleri yaşadıklarını, Hıristiyan halklar için utanç verici bu durumdan kurtulmaya can attıklarını öne süren bakış açısı bir hayli yaygındır.

Çıkarları topraklarını genişletmekten ve yeni pazarlar ele geçirmekten geçen hâkim sınıflar ve en önce diplomatlar; bilim adamı, 'manevi kültürün' temsilcileri gibi uşakları aracılığıyla, basın yayın organlarıyla kendilerine gereken 'kamuoyunu' yaratırlar ve bu şekilde sömürüye, tecavüze ve talana dayanan işgalci amaçlarını aklarlar. Doğaldır ki, Batı Avrupa Hıristiyan devletlerinin çıkarları, onları toplum katmanları ve Avrupa halk kitleleri arasında Asya'nın Müslüman dünyasına karşı uygun bir şekilde kamuoyu yaratmaya itti. Böylece kamuoyu, sözüm ona ezilen Hıristiyan halkları, özellikle de 'Slav kardeşlerini' Türk boyunduruğundan kurtarma amacıyla Türkiye'ye karşı savaş ilanına hazırlanacaktı.”¹³

Ermenilerin durumunun özellikle 1878 yılından sonra büyük devletler tarafından Osmanlı'nın işlerine müdahale aracı olarak kullanıldığına dikkat çeken Boryan, bu tespitlerin ardından Hıristiyanların ve Ermenilerin yaşam koşullarıyla ilgili gerçekleri ve olguları ele alır.

Boryan, İstanbul'un Türkler tarafından fethinin İslam'ın Hıristiyanlık üzerinde kültürel bir üstünlük sağlamasına yol açtığını ifade eder. Ünlü Rus

¹³ A.e., s.171 vd.

Doğubilimcisi Bartold'un "Müslüman dünyasının kültürü, Hıristiyan dünyasından üstündü"¹⁴ sözlerinin altını çizen Boryan, şöyle devam eder:

"Avrupa'nın müdahalesine, yani Batı'nın ve Rusya'nın saldırgan politikalarına kadar Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu, emekçi kitlelerinin Hıristiyan devletlerindeki durumundan daha iyiydi. Bartold, 'Hıristiyanların Müslüman hâkimiyeti altındaki durumu ilk dönemlerde iyiydi' diye yazmaktadır. Hıristiyan köylüler, kendi kavimlerinden toprak ağaları tarafından o kadar sömürülüyor ve köleleştiriliyordu ki, onlar Türk iktidarı altında bulunmayı kendi soylularının hâkimiyeti altında kalmaya tercih ediyorlardı."¹⁵

Milan dükünün elçisiyle Kral Alfonso'nun yaptığı görüşme, bu tespiti pekiştirmektedir. Yapılan görüşmeden Arnavut köylülerinin Türk hâkimiyetini kendi soylularının hâkimiyetine tercih ettiği ortaya çıkmaktadır. O bölgede yaşayan insanlar, iyi ve insancıl Türk yöneticilere sadıktır. Bunun sonucunda birçok Arnavut, İslam'ı kabul etmiştir. Ayrıca Boryan'a göre Avrupa'nın hâkim sınıfları arasındaki anlaşmazlıklar ve Katolik din adamlarının Papa'nın iktidarında teokratik bir devlet kurma çabaları, onların maddi çıkarları ve en kısa zamanda Türk iktidarı altında yaşamayı tercih eden emekçileri sömürme amacıyla açıklanabilmektedir.¹⁶

Boryan, ardından özel olarak Ermenilerin Osmanlı dönemindeki durumlarını ele alır ve şu tespitleri yapar:

"İstanbul'un 1453 yılında II. Mehmet tarafından fethi, Ermenilere yönelik hiçbir zulme yol açmamıştır ve genel olarak onlar açısından hiçbir olumsuz sonuç doğurmamıştır. Tam tersine tarihsel kaynaklar, Mehmet'in Ermenileri sevdiğini ve Ermeni milletini devlet için yararlı bir öge olarak gördüğünü, tebaasına insancıl yaklaştığını, tecrübelerine ve mali işlerdeki bilgilerine saygı duyarak Ermeni zanaatkâr ve tüccarlarını İstanbul'a davet ettiğini yazmaktadır. Aynı şekilde Sultan I. Selim de 1513 yılında Tebriz'i fethederek diğerleriyle birlikte bütün Ermeni zanaatkârları da İstanbul'a getirtirmiştir. 'Milli Ermeni tarihi, Türk sultanlarının XVI. Yüzyıldan itibaren bugüne kadar (1876) Ermenileri esas olarak sevdiklerini ve imkânları

¹⁴ Bartold, **Kultura Musulmanstva**, Petersburg, 1918, s.6'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.172.

¹⁵ **A.e.**, s.172.

¹⁶ Ç. Miatoviç, **Konstantin, Posledni Vizantijski İmperator, İli Zavoyevaniye Konstantinopolya Turkami V 1453 g.**, Petersburg, İzd. Suvorina, s.9 ve **Narodi Turtsii**, Petersburg, 1879, s.16, 53 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.173.

ölçüsünde desteklediklerini ileri sürmektedir.’ Onlara yönelik genel bir baskı olmamış, hükümet, tebaasının çıkarlarını gözetmiş ve tek tek kişilerden ve hükümet memurlarından Ermenilere yönelik baskı teşebbüslerinin kökünü kurutmuştur. Ermeniler tarafından bakacak olursak; onlar, sadece barış içerisinde yaşamamış, ayrıca Türk silahının başarılarından büyük mutluluk duymuştur. 1606 yılında Kıbrıs’taki Rum ayaklanmasının Türkler tarafından bastırılması Ermeniler arasında mutluluk yaratmıştır. 1780 yılında Suvorov¹⁷, raporunda İran Şahlığı hâkimiyeti altındaki Ermenilerin ezildiğini ve sömürüldüğünü ve bunların birçoğunun Türkiye’ye kaçtığını yazar. Öyle ki Türkiye’deki Ermeniler, İran’dakilere oranla daha iyi yaşamışlardır. Rusya’dakilerle ilgili olarak ise Linch, ‘Ermenilerin birçoğu uzaklara gidiyor, özellikle de Türk hükümetini tercih ediyorlar’ demektedir.

1821 yılında Hassan Han, Kars bölgesinden esirler almış ve Ermeni esirler, Agasi tarafından kurtarılmıştır. Agasi, dindaşları olan Ermenilerden Rus topraklarında yaşamalarını istemiş, fakat Ermeniler reddederek Türkiye’ye geri dönmüşlerdir. Bu olayı, H. Abovyan anlatmaktadır. Ermenilerin Türkiye’ye geçişinde 1795 yılı önemlidir. XVII. Yüzyılda, Akop Karnetsi’nin yazdığına göre, Türkiye’de örnek olacak bir düzen hüküm sürmektedir. Yazar, Hıristiyan devletlerinde bir Müslüman ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gibi bir düzenin olamadığından yakınmaktadır.”¹⁸

Boryan, bu olguların önemine rağmen, Ermeni meselesinin aydınlatılması açısından pek dikkate alınmadığını ifade eder. Boryan’a göre Çarlık diplomatları ve Avrupalı bilim adamları, Ermeni meselesine sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere karşı barbar politikaları çerçevesinde yaklaşmışlardır. 1802 yılında Rus ordularının Pembak’ı işgal ettiğinde Türkiye Ermenilerinin Rus Genelkurmay Başkanı’na gönderdiği mektup, Çarlık diplomatlarının ve Avrupalı bilim adamlarının görüşlerini çürütmesi bakımından önemlidir:

“Böyle biliniz: Biz, Türk sultanına öyle bir sadakat duyuyoruz ki, onun düşmanlarını istemiyoruz. Gelişinizin ve ordularınızla ülkemize yerleşmenizin iyi bir

¹⁷ Rus Çarlığı’nın önemli komutanlarından.

¹⁸ Forts, 1876, c.1, s.369 vd.; Sobranie Aktov, **Otnosyaşhsya K İstorii Armyanskogo Naroda**, c.2, Moskva, 1838, s.68; H. F. B. Linch, **Armeniya, Putyovie Oçerki İ Etyudi**, c.1, Tiflis, 1910, s.589; Avdelbekyan, **Nork**, c.3, 1923, s.106 vd.; Raffi, **Taçkaayk**, Tiflis, 1895’den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.173 vd.

tarafı yoktur. Ülkenize geri dönünüz. Eğer ülkenize gitmezseniz o zaman başınız bizimle belada olacaktır. Tanrı iyi nedir bilir, yoksa bizden günah gider.”¹⁹

Bu örnek üzerine Boryan, 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nın Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun en sadık tebaası olduğunu kesin olarak kanıtladığını belirtir. Boryan'ın ifadesiyle Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumlarından hoşnutlular ve Rus Çarlığı'nın hükümlerini reddetmektedirler. Bunda Rusya'daki vergilerin yüksek oluşu da rol oynamaktadır. Pembak Ermenileri, Osmanlı devletine 1969 ruble vergi öderken, 1807 yılından sonra Rus hükümlerine altında 4023 ruble vergi ödemişlerdir. Bu yükün esas kısmı ise Ermeni köylüsünün sırtına binmiştir.

Ekonomik gerekçelerin yanında Osmanlı'daki hukuksal durumlarının Rusya'ya oranla daha güvenli olması da Ermenilerin Türk hükümetini yeğlemelerinin nedenlerinden biridir. Birçok Ermeni, Rusya'da para kazanırken, yakınlarını Türkiye'de bırakmakta ve gelirlerini Türkiye'ye aktarmaktadır. Boryan, bu tespitlerini şöyle örneklendirir:

“Aileleri Türk paşalıklarında bulunuyor ve ülkenin zenginliklerini yurtdışına götürüyorlar’ diye yakınmaktadır bir Rus memuru. 1835 yılında Baron Vrangel, Baron Rozen’e²⁰ ‘Gümüşhane’de idari makamlar, Rum ve Ermenilere dini ayinleriyle ilgili hiçbir baskı yapmıyorlar. Ticaret, tamamen Rumların ve Ermenilerin, elinde’ şeklinde yazmaktadır. Marx ise ‘Hıristiyanlar, Türkiye’de dinsel özgürlüklerden Avusturya ve Rusya’dakilere göre daha çok yararlanıyorlar’ demektedir. Bu arada Avrupa devletleri, kendi ülkelerinde emekçilerin çok daha kötü şartlarda yaşadığını gizleyerek ve Türklere karşı yağma seferlerini aklamak için, Hıristiyanlara özgürlük sloganını kullanarak Türkiye karşıtı kampanya yürüttüler. Bu şekilde Hıristiyanların ağır şartlarda yaşadıkları uydurması, Avrupa devletlerinin sömürgeci işgallerini gerçekleştirmeleri için bir araç oldu. 1830 yılında Pankratov, Kont Paskeviç’e²¹ ‘Türk ağaların hemen hemen bütün toprakları, gâvurlar (Hıristiyanlar) tarafından işletiliyor ve neredeyse bütün ticaret ve bütün zanaat Hıristiyanların elinde’ diye yazar. Neredeyse her yerde Türkiye ekonomisi, Hıristiyanların elindedir. Bu durum, Ermenilerin Türkiye'nin çıkarlarını niçin kiskançça savunduklarını açıklamaktadır.

¹⁹ Aktı, Sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey, c.2, s.1173'ten aktaran: A. B. Boryan, a.g.e., c.1, s.174.

²⁰ Çarlık Rusyası'nın Kafkas komutanlarından.

²¹ Erivan Kontu.

1828 yılında Paskeviç, Nesselrode'ye²² 'Benim Gümrü'ye (önceden Aleksandrapol, şimdi Leninkan) gelişime kadar Türkler, Ermeni ajanları aracılığıyla bizim topraklarımızda ne olup bittiğini oldukça iyi bir şekilde öğreniyorlardı' şeklinde yazar. Buradan da görülmektedir ki, Ermeniler Çarlık hükümetine İran'la ilgili bilgi gönderdikleri zaman onları 'onurlu', Rus hükümetine sadık saymışlar; aynısını Türk komutanlığına yaptıkları zaman ise onları ajan ilan etmişlerdir. Çar memuru, Ermenilerin Türk hükümetinden memnun olmasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ve bununla birlikte kendi yurttaşlarını Rus sömürsünden korumasını bir türlü kabullenememektedir."²³

Türkiye'de yaşayan halkların birbiriyle olan ilişkileri de Ermeni meselesinin nasıl yapay bir şekilde gündeme getirildiğini göstermesi açısından önemlidir.

"Rus diplomasisi, işgalci amaçlarla Türkiye'ye karşı silah olarak kullanma imkânları açısından, Türkiye'de yaşayan halklar arasındaki ilişkileri ilgi alanı içinde görmüştür. Ancak gerçek şudur ki, Türkiye'deki halklar tam bir uyum içinde yaşamıştır, onları kullanmak, ihtimal dışı gözükmektedir. Paskeviç, 1829 yılında bu meseleyle ilgili olarak Nesselrode'ye şöyle yazar: 'Nasturilerin²⁴, Ermenilerin ve Keldanilerin²⁵ çoğunluğu, Yezidiler gibi katlanılmaz tarikatlara mensup Müslümanlarla eşit şartlarda Kürtlerin yanında sığınacak yer buldular ve birlikte tam bir uyum içinde yaşıyorlar.'

Türkiye'de farklı inançlara mensup halkların düşmanlık ve nefretten yoksun olarak yaşadıklarını Kırım seferi zamanındaki olgular da kanıtıyor: 'Eleşkirt Sancağı eski Müdürü Mamed Bey, bu sancağa 200 Kürt atlısıyla birlikte geldi. (...) Bütün yerli halkla dostane ilişkiler kurdu ve kışı geçirmek üzere Malazgirt'e gitti.' Kürt beyleri, savaş zamanında olduğu gibi sonrasında da Ermenileri himaye etmiş ve onları korumuştur.

Kürtler, Ermenilerle sadece dostça yaşamamış, hatta yaşlı Martirosyan'ın Azerbaycan Başpiskoposu İsak Sasunyants'a 1855 yılında yazdığı mektuptan anlaşıldığı gibi, onların etkisinde kalmışlardır: 'Ermeniler, Nasturiler gibi Kürtler de

²² Çarlık Rusya'nın Dışişleri Bakanı.

²³ **Aktı**, c.3, s.228; c.5, s.491; c.8, s.889; **Forts**, 1876, c.1, s.372; Marx i Engels, **Sobr. Soç.**, c.10, s.181; **Aktı**, c.7, s.842; c.5, s.573'ten aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.175 vd.

²⁴ 5. Yüzyılda Hıristiyanlık içinden çıkmış bir tarikat. Tarikatın ismi, kurucusu İstanbul Patriği Nestori'den geliyor.

²⁵ Sami kökenli bir aşiret.

benim sözümü saygıyla dinliyor. Bu durumu güçlendirmek için Sayın Konsolos'a (Rus-BB) takdim edilmek üzere size saygın Ermenilerin, Nasturilerin olduğu gibi saygın Kürtlerin de mühürlü mektubunu gönderebilirim.' Yukarıdaki alıntılar, meselemizi ilgilendiren noktaları, Ermenilerin Türkiye'de köleleştirilip köleleştirilmediğini ve hiçbir hakka sahip olup olmadığını ve kurtuluşları için Rusya'nın himayesine ihtiyacı olup olmadığını netleştiriyor."²⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordularında tercüman olarak çalışmış olan ünlü Rus Türkolog Gordlevskiy²⁷ Türkiye izlenimlerini yayımladığı notlarında Anadolu'daki halklar arasındaki ilişkilere değinir. Gordlevskiy'in tanıklığı Ermenilerin Müslüman toplumla ne kadar kaynaştığını göstermektedir:

"O dönemde²⁸ Ermenileri, Türkleri ve Kürtleri birleştiren bir halka vardı. Ermeniler, genel olarak sadece kamusal alanlarda değil, evde de Türkçe konuşuyor, ticari yazışmalarda Türkçe kullanıyordu; ancak Ermeni harfleriyle yazıyordu. Ermeniler arasında halk müziği folkloru haznesini koruyan âşıklar vardı. Türkler tarafından unutulmuş Dede Korkut Destanı yakın zaman önce Beyşehir'de bir Ermeni tarafından tekrar yazılmıştı. Niğde'de bulunduğum zaman Türk folkloruyla ilgilenen Ermeni ailesi Boyacıyanlar tarafından sıcak bir şekilde ağırlandım. Ev sahipleri tarafından yola çıkmadan evvel geceleyin alelacele yazdıkları atasözleri derlemesini hala değerli bir hatıra olarak saklıyorum."²⁹

Ermenilerin yaşadığı koşullarla ilgili Rus kaynaklarında çok zengin kanıtlar bulunmaktadır. Burada birkaç örneğe değinmek yeterli olacaktır.

Örnek olarak Teğmen Militski'nin 1834 yılında Baron Rozen'e gönderdiği rapor gösterilebilir. Rapor, Rus hâkimiyetinden kaçıp Türkiye'ye sığınan Rusya Ermenileri üzerinedir. Konuyu araştırmakla görevlendirilen

²⁶ Aktı, c.7, s.786; c.11, 1878, s.226; Mşak, 1878, No.6, s.370; Aktı, c.11, s.479'dan aktaran B. A. Boryan, a.g.e., c.1, s.176.

²⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, 7 Ekim 1876 yılında doğdu. Rusya'nın önemli Türkologlarından biri olan Gordlevskiy, Sovyetler'in Türk dili ve edebiyatı, Türk folkloru ve tarihi üzerine önemli uzmanlarından sayılıyor. 1899 yılında Lazarevski Doğu Dilleri Enstitüsü'nü, 1904'te ise Moskova Üniversitesi'nin Tarih-Filoloji Fakültesi'ni bitirdi. 1907 yılından itibaren Lazarevski Enstitüsü'nde (Daha sonra adı Moskova Şarkiyat Enstitüsü olacaktır) Türk dili ve Türk edebiyat tarihi derslerini verdi. 1918-48 yılları arasında bu enstitüde profesör olarak çalıştı. Ardından SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri Dil ve Edebiyatı bölümünün başına geçti. Uzmanlık alanları üzerine birçok önemli eser veren Gordlevskiy, 2 defa Lenin Nişanı'na, bir kere de Kızıl Bayrak Emek Nişanı'na layık görüldü. 10 Eylül 1956 yılında Moskova'da öldü. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) V. A. Gordlevskiy maddesi.

²⁸ 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın öncesi kastedilmektedir.

²⁹ V. A. Gordlevskiy, İzbrannie Soçineniya, c.3, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1962, s.127.

Militski, kaçan Ermenilerin kesinlikle geri dönmek istemediklerini, hatta ailelerini de Türkiye'ye getirdiklerini anlatıyor. Militski'nin raporu, Türkiye Ermenilerinin ekonomik, siyasal ve hukuksal düzlemde Rusya Ermenilerine göre daha iyi şartlarda yaşadığının kanıtı olmaktadır. O bölgedeki Rusya Ermenilerinin hepsinin Türkiye'ye kaçamaması ise, Çarlık hükümetinin kaçakları en ağır şekilde cezalandırmasına bağlanmaktadır. Rozen'in Nesselrode'ye gönderdiği başka bir mektupla bunu belgelemektedir. Ayrıca Rusya'da ağır şartlarda yaşayan Ermeni köylülerin açlıktan kurtulmak için Türkiye ve İran'a kaçtığını gösteren bir başka belge de dikkat çekicidir.³⁰

Ermenilerin Türkiye'deki ekonomik durumu da bu onuda önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuda yine Boryan'ın dev eserine başvurmak yerinde olacaktır:

“Rus ordusu, Türkiye'ye seferleri sırasında Türkiye Ermenistanı'nda inanılmaz sayıda hayvanla ve dolu ambarlarla karşılaştı. Öyle ki, Rusya Ermenistanı'nın ve Transkafkasya'nın hiçbir bölgesinde böyle bir manzara göremezdiniz.

Türkiye'deki Ermenilerin ekonomik yaşam koşullarına bir göz atalım ve verilen haberlerin gerçek mi, yoksa çağdaşların ipsiz sapsız açıklamaları mı olduğunu görelim.

İlk önce toprağın kullanımı. ‘Türkiye’de Ermeni köylüleri, toprağın azlığından şikâyetçi değil. Oysa Gümrü’de (Rusya’da-BB) toprağın yetersizliği korkunç denecek ölçülerdedir.’ Türkiye’de toprak sahipliği ve toprak kullanımı, işletim için herhangi bir sınırlamaya tabii değil. Hıristiyan köylülerin ekonomik durumu, Müslümanlardan, Türklerden, Kürtlerden vd., daha iyi. Bir Ermeni gezgini ve milliyetçisi olan A-do'nun, Türkler ve Kürtler Ermenilere göre nasıl yaşıyorlar sorusuna, Ermeni köylüleri şöyle cevap veriyor: Kürtler, Ermenilere oranla daha fazla esaret altında. Türk köylüler de sömürülüyor ve köleleştiriliyor; milliyetin burada hiçbir önemi yok: ‘Sömürücüler için milli ayırım yok’; Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim sınıflarının ekonomik sömürüsü ve Türk hükümetinin hukuk kurallarına göre, köylü nüfusa eşit muamele yapılıyor. Türk hükümeti, ‘ister Ermeni, ister Süryani, ister Kürt ya da Türk olsun’, ayırım yapmayarak, hâkim sınıfların çıkarlarını koruyor.

³⁰ Aktı, c.8, s.883 vd.; c.7, s.34'ten aktaran: B. A. Boryan, a.g.e., c.1, s.159, 176. Ayrıca bkz. s.161, 163 vd.

Yetkili kişilerin genel devlet sömürüsü dışında, Kürt yetkililerin sömürüsü var. Bunlar, ‘Türk hükümetinin zayıflığını ve güçsüzlüğünü kullanarak, Kürtlerin yanında Hıristiyanları ve Müslümanları da hükümet yetkililerinden ve mültezimlerden daha çok sömürüyorlar’; bu olgu maraba kurumuyla doğrulanıyor.”³¹

Ermeni kaynakları, Türkiye Ermenilerinin yaşam koşullarının Müslüman nüfusla karşılaştırmasına dair de önemli bilgiler vermektedir:

“Kürt ağa için milli bir kimlik yoktur. Kürt maraba, hukuksal ve ekonomik olarak Ermenilerden de daha kötü durumdadır. Gezginin Kürtler maraba olarak nasıl yaşıyorlar ve Kürt ağa onlara nasıl davranıyor sorusuna, Ermeniler şöyle cevap verirler: Aynı durumdaki Ermenilerle karşılaştıracak olursak Kürtlerin durumu daha da ağır. A-do’nun hazırladığı tablodan görüyoruz ki, Kürt ağaya bağlı 77 köyden 62’si marabalardan, 15’i ise özgür köylülerden oluşuyor. Birinci gruptaki Ermeni köylerinin sayısı 18, ikinci grupta ise 8. Görüldüğü gibi milli ayırım hiçbir rol oynamıyor.

Müslüman köylülerin durumu, daha iyi değildi; üzerlerindeki baskı ve sömürü, Hıristiyanlardan daha hafif değildi. Onların da şikâyetleri sonuçsuz kaldı, kimi zaman onlar da vergi toplayıcılarının ‘yağmasına’ ve sultanın ve Türk hükümetinin kanunları yerine getirmemesine karşı Avrupa’nın korumasını talep ettiler.

Trabzon bölgesinde Müslüman olan Oflu köylüler yaşar. Yaklaşık 60-70 bin kişi. 1893 yılında aşar nedeniyle mültezimle aralarında anlaşmazlık çıkar. Oflular, mültezimin haksızlığını protesto ederler, kaymakama, valiye şikâyette bulunurlar ve sultana telgraf gönderirler. Hiçbir cevap alamazlar ve şikâyetleri sonuçsuz kalır. Bunun üzerine Oflular, II. Wilhelm’e telgraf çekmek için Batum’a bir heyet yollarlar. Telgraf şöyledir: ‘Kayzer, sen bizim sultanımızın samimi dostusun. Sultanın kendi yazdığı kanunları tatbik etmelerini emir vermesi için, senin aracılığını rica ediyoruz, yalvarıyoruz. Vergi toplayıcıları bütün kanunlara karşı gelerek ve onları ihlal ederek bizleri soyuyor. Eğer sen bizi bu dayanılmaz durumdan kurtaramazsan, yalvarırız iltica edecek, gidecek bir yer ayarla.’ Wilhelm, telgrafı aldıktan sonra İstanbul’daki elçisi aracılığıyla sultana şikâyeti bildirir. 1894 yılında inceleme yapmak üzere iki müfettiş gönderilir, ancak meselenin üstü örtülür.

³¹ Mşak, 1877, No.78; 1878, No.26; L. Sarkisyan, *Ayts Tyurkats Ayastan*, Tiflis, 1890, s.71 vd.; A-do, *Vani, Biglisi Yev Erzerum Vilayetner*, Erivan, 1912, s.278, 303; Rollen-Jackman, “Armeniya, Armyane İ Traktarı”, *Polojenie Armyan V Turtsii*, Moskva, 1896, s.52’den aktaran: B. A. Boryan, *a.g.e.*, c.1, s.178 vd.

Aktarılan bu olay göstermektedir ki, Ermenilere baskı yapmak üzere özel bir uygulama yoktur; uygulamalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün emekçi nüfusa yöneliktir. İşaret etmek gerekir ki, hatta o dönemlerde Ermeniler, Müslümanlardan daha iyi yaşamıştır. Bu durum, özellikle önem taşımaktadır, çünkü diğer kaynakların aksine Ermenilerin kendileri, Ermeni şovenistlerinin bile zikrettikleri bu durumu doğrulayan olguları tespit etmektedir.”³²

Boryan, Türkiye Ermenilerin ezilmesinin, dinsel değil, sınıfsal nedenlerden kaynaklandığını vurgular. Geniş Ermeni kitleleri, Ermeni kapitalistlerinin baskısı altında ezilmektedir. Türkiye Ermenileri arasındaki sınıf savaşı, Müslümanlar arasındakine göre, çok daha keskindir. Ermeni hâkim sınıfları, geniş Ermeni emekçi kitlelerini despotça sömürmekte ve köleleştirmektedir. Hatta bu yüzden Türkiye Ermenisi emekçiler, Müslüman boyunduruğunu dindaşlarının boyunduruğuna yeğliyorlar.³³

Boryan, eserinde Türkiye Ermenilerinin anayasası olarak adlandırdığı 1863 yılında ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni de değerlendirir. Boryan'a göre Ermeni anayasası, Ermenilere, milli-kültürel özerklikten fazlasını, devlet özerkliğinden ise azını vermiştir. Boryan, Ermeni tarihçilerin anayasa konusunda yaptıkları çarpıtmaları da gözler önüne serer ve gerçekleri ortaya koyar.³⁴

Kitabının bu bölümünü esas olarak 19. Yüzyıl Ermeni kaynaklarına dayanarak yazan Boryan'ın tespitlerine, Gürcü devlet adamı Karibi'nin eserinde de rastlamak mümkündür:

“Ermeniler, Türkler, Kürtler, bilindik komşuluk tartışmalarının sınırlarını aşmayan herhangi bir anlaşmazlık olmadan birlikte yaşadılar. Öyle ki hepsi tamamen benzer koşullarda bulunuyordu.”³⁵

Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet ve bilim adamlarından Artashes Balasiyeviç Karinyan³⁶ da aynı vurguları yapar. Karinyan, 1926 yılında iki cilt

³² A-do, **a.g.e.**, s.278 vd.; Hajak, **Arkere Taçkastanum**, Baku, 1903, s.73'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.180 vd.

³³ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.188.

³⁴ **A.e.**, s.195, 206.

³⁵ Karibi, **a.g.e.**, s.26.

³⁶ Artashes Balasiyeviç Karinyan (Gabrielyan), 11 Kasım 1886 tarihinde Bakû'de doğmuştur. 1907 yılından beri Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi olan Karinyan, 1910 yılında Petersburg Üniversitesi'ni bitirir. Ardından

halinde yayımlanan “Eski Türkiye ve Türkiye Ermenileri” başlıklı kitabında Ermeni milliyetçi tarihçiliğinin gerçeği çarpıtarak Türkiye Ermenilerinin sosyo-ekonomik durumunu karamsar bir şekilde yansıttığını belirtir. Osmanlı döneminde Türkiye Ermenilerinin Ermenistan Ermenilerinden çok daha refah ve bolluk içinde yaşadıklarını vurgular.³⁷ Karinyan, başka bir yazısında da yapılan çarpıtmalara dikkat çekerek şunları belirtir:

“Grigori Artsruni ‘Türkiye Ermenilerinin Ekonomik Durumu’ başlıklı bu broşüründe, Ermeni köylülerin ve Türkiye halkının diğer tabakalarının ekonomik durumuna sadece birkaç genel nitelikli, yüzeysel ve bulanık yargılar içeren sayfa ayırmıştır. Broşürün içeriğinden anlaşıldığı üzere, araştırdığı konuya tamamen yabancı olan Artsruni, söz konusu dönemde var olan yabancı kaynaklara, konsolos raporlarına ve gümrük birimlerinin resmi raporlarına birer yardımcı malzeme olarak başvurmaya bile gerek görmemiştir. Ermeni sivil toplum kuruluşlarının arşivlerinde bulunan veriler de fevkalade anlamlı olabilirdi. İstanbul periyodik basını sayfalarında yer alan toplantı tutanakları ve ayrı ayrı konulara ilişkin özetlerden de zengin malzeme temin edilebilirdi. Fakat Artsruni, söylediğimiz gibi, bu kaynakların hiçbirisine başvurmamıştır. Belki bunun bir sebebi de, söz konusu kaynakların tamamının Ermeni liberalizminin esasen yanlı olan tezini temelden sarsmasıdır.”³⁸

Karinyan’ın ifadesiyle Türkiye’de “milli edebiyat ve kültürün” durumu, Türkiye Ermenilerinin ifade ettiklerine göre, çoğu zaman Güney Kafkas’taki Ermeni okullarının ve edebiyatının durumundan iyidir. Türkiye’de Ermenilerin kendilerine ait bir özyönetim düzeni vardır. Okullar ve kültür kuruluşları daha iyi koşulları sahiptir. Türkiye Ermenileri bunu kendi gazetelerinin sayfalarında sürekli vurgulamışlardır.³⁹

Bakü’de devrimci faaliyetlerin merkezinde yer alır. 1918 yılında Bakü Komünü’nün Adalet Halk Komiseri (Bakanı) olur. Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Sovyet Cumhuriyeti’nin İktisat Komitesi Başkanlığını yapar. 1924-28 yılları arasında Ermenistan Merkez Yürütme Kurulu Başkanı’dır. Karinyan’ı, 1929-30 yıllarında Ermenistan SSC Eğitim Halk Komiser (Bakan) Yardımcısı olarak görüyoruz. 1906 yılından beri yayıncılıkla uğraşan A. B. Karinyan, İskra, Bakinskiy Raboçi, Pravda, Put Pravdı gibi Bolşevik yayın organlarında makaleler yazmıştır. Ermenistan SSC Bilimler Akademisi üyesi de olan Karinyan, üstün hizmetlerinden dolayı Lenin Nişanı ve Emekçi Kızıl Bayrak madalyasıyla ödüllendirilmiştir. 1982 yılında ölen Karinyan’ın siyaset, iktisat ve tarih üzerine yayınlarının dışında edebiyatçı ve eleştirmen kimliğiyle de birçok eseri vardır. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin (1970-1977 baskısı) A. B. Karinyan maddesi.

³⁷ A. Karinyan, **Staraya Turtsiya İ Turetskie Armyane**, c.1-2, “Nork”, 1926’dan aktaran: K. N. Karamyan, **Polojenie Zapadnih Armyan, “Armyanskiy Vopros” i Mejdunarodnaya Diplomatiya V Posledney Çetverti XIX Veka İ Naçale XX Veka**, Yerevan, Yerevanski Gosudarstvenniy Universitet, 1972, s.16.

³⁸ A. Karinyan, “K Harakteristike Armyanskih Nationalistiçeskih Teçeniy”, **Bolşevik Zakavkazya**, No.2, 1928, s.59.

³⁹ **A.e.**, s.53.

Y. Gegamyan, S. Gabrielyan, B. İşhanyan, gibi diğer Ermeni siyaset ve bilim adamları da Ermenilerin Osmanlı'da iyi şartlarda ve Müslümanlarla eşit haklara sahip olarak yaşadıklarını ifade etmişlerdir.⁴⁰

Görülmektedir ki, Rus ve Ermeni kaynaklarına göre, Ermenilerin, Türk iktidarına karşı ayaklanmasını veya başka bir devletin himayesini gerektirecek nesnel koşullar yoktur.

Peki ne olmuştur da özellikle Berlin Konferansı'yla birlikte Ermeni meselesi alevlendirilmiş ve uluslararası bir mesele haline gelmiştir, getirilmiştir? 1877-78 Rus-Türk Savaşı'na kadar milli-ayrılıkçı bir harekette bulunmayan Ermeniler⁴¹, nasıl olmuştur da kısa bir sürede “bağımsız Ermenistan” noktasına gelmişlerdir, getirilmişlerdir?

I. Petro'yla birlikte Rusya'nın güneye inme politikasının ortaya çıkması ve Rus-Türk savaşlarının başlamasından sonra, Rus Çarlığı, hedeflerine ulaşmak için, Doğu'nun Hıristiyan halklarını kendi tarafına çekmek zorundaydı. II. Yekaterina'nın Türkiye'nin Hıristiyan halklarına seslenen bildirgesini yayımlaması ve aynı dönemde “Rusya himayesinde Ermeni-Gürcü Çarlığı” projelerinin geliştirilmesi bu politikanın uygulamalarıydı. I. Petro, aynı Katolik kralları gibi amaçlarına ulaşmak için Ermenileri bir araç olarak kullanmak istiyordu.⁴² Ermenileri kullanma politikası, artık hem Avrupa'nın hem de Rus Çarlığı'nın resmi politikası haline gelmişti. Buna paralel olarak gelişen Ermeni milliyetçiliğinin incelenmesi, konuya açıklık getirecektir.

III. Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Karakteri

İsrael Ori, Ermeni milliyetçiliğinin ve özerk Ermenistan fikrinin ilk ideologu sayılıyor. Ori, Ermenileri “inançsızların” hükümranlığından kurtarmak için, önce Batı Avrupa'dan, ardından Çar I. Petro'dan silahlı kuvvet talep eder. Ori'ye göre, Ermenilerin özgürleşmesi, etkin diplomatik faaliyetlerle ve Hıristiyan devletlerin askeri gücünden yararlanarak gerçekleşecekti. Dış

⁴⁰ Bkz. K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.16, 45.

⁴¹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.51 vd.

⁴² **A.e.**, s.52, 136 vd., 141, 212.

güçlere bel bağlayan bu politika, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimine damgasını vuracaktır.⁴³ Bu saptamayı, Ermeni komünistlerinin hemen hepsi paylaşmaktadır. Örneğin Karinyan, Ermeni milliyetçiliğinin tarihini, “emperyalizmle işbirliği tarihi” olarak özetlemiştir.⁴⁴

1870-1880 yıllarında, artık Ermeni milliyetçiliğinin en hızlı savunucusu Grigori Artsruni’dir. 1876 yılındaki Bulgar isyanı sırasında büyük devletlerin elçileri, Balkanlar’daki durumu değerlendirmek ve kendi çıkarlarını sağlayacak önlemler almak üzere İstanbul’da toplanırlar. Tam bu dönemde Artsruni, Ermeni aydınları arasında ibretlik bir tartışma başlatır. Bulgarların kendi devletlerini kurma yolundaki adımları, Batı ve Çarlık diplomasisinin de etkisiyle Ermeni aydınları arasında da ayrılıkçı eğilimleri ateşlemiştir. Ermeni ticaret sermayesinin ve feodallerinin ideolojik alandaki temsilcileri, gerek Bulgar ayaklanmasından gerek İstanbul’daki zirveden yararlanarak, yayın organlarında bağımsızlık sırasının Ermenilere geldiği propagandasını seslendirirler.

Grigori Artsruni, Ermeni liberal burjuvazisinin eğilimlerini yansıtmak için Tiflis’te yayınladığı Mşak gazetesinin başyazısında, Ermeni halkını Osmanlı İmparatorluğu’na karşı özgürlük için ayaklanmaya çağırır. Ancak bu çağrı Türkiye Ermenileri arasında yankı yaratmaz. Hatta Ermeniler, Artsruni’nin ifadesiyle, bırakalım ayaklanma eylemine geçmeyi, ayaklanmayı düşünmemiştir bile. Bu durum, Artsruni’yi Mşak’ın 1876 yılında yayımlanan 24. sayısında “Ermeniler, bir millet olmamanın ötesinde insan sıfatını taşımayı bile hak etmiyor” diye feverana kapılacak kadar öfkelenmiştir. Ancak daha önemlisi; Ermeni ayaklanmasından umudunu kesen Artsruni, bütün umutlarını Batı ve Çarlık diplomasisine bağlamaktadır. Artsruni, yazısının devamında, Ermenilerin çökmüş ruhunu ayağa kaldıracak ve onları özgürlüğe kavuşturacak “bir dış etkiye, bir dış güce ihtiyaç bulunduğu” sonucuna ulaşır.⁴⁵

Artsruni’nin bu ifadelerine cevap, kısa süre sonra yine Rusya Ermenileri tarafından çıkartılan Megu Ayastani’den gelir. Bu gazete, yayınladığı yazıda,

⁴³ A.e., c.2, s.293.

⁴⁴ Bkz. A.B. Karinyan, a.g.e.

⁴⁵ Y. Kegamyan, **Ayeri Azatakrakan Şarjume**, Baku, 1915, s.267 ve **Mşak**, No.24, 1876’dan aktaran: B. A. Boryan, a.g.e., c.1, s.224.

özetle şu fikirleri ileri sürmüştür: Ateşle oynanmaması gerekir, ateş tehlikelidir, yangından kaçınmak için onu söndürmek zorunludur. Ermenileri Türkiye'ye karşı kışkırtarak ve onları ayaklanmaya teşvik ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmanın hiç gereği yoktur. Unutmamak gerekir ki, böyle bir girişim en çok Ermenilere zarar verecek ve hatta onların sonunu hazırlayacaktır. Eğer Türkiye İmparatorluğu'nda işler kötüye gidiyorsa, bu Türkiye'deki halkların, Ermeni, Türk, Kürt ve Süryanilerin, kendi meselesidir. Bu halklar, ortak güçleriyle millet ayrımı yapmaksızın kendi kötü yönetimleriyle hesaplarını kendileri görmelidir. Ermenilerin kurtuluşu, Türkiye'de yaşayan bütün halkların kurtuluşuna bağlıdır. Herkesin özgürlüğünün güvencesi, ancak ortak mücadeledir. Büyük devletlerin müdahalesinin engellenmesi, Türkiye'deki bütün milletlerin birliğini sağlayacak ve her alandaki gelişmenin önünü açacaktır. Yazı, şu vurguyla son bulmaktadır:

“Evimizde otururken onlara talimatlar vererek Türkiye Ermenilerinin kanını talep etmeye ve bugünlerini, geleceklerini tehlikeye atmaya ne hakkımız var?”⁴⁶

Bu yazının ardından Grigori Artsruni'nin cevabı gecikmeden gelir. Mşak'ın 1876 yılının 27. sayısında Artsruni, “Ermenileri hâlâ sabırlı olmaya teşvik eden, onları gerçekleştirmeyecek, abuk subuk fikirlere sürükleyen ve Ermenilerin bir zaman Türkiye'de önemli roller oynayacağını ya da Ermeni-Türk devleti fikrinin gerçekleşeceğini düşünen kalın kafalı adamlar var” diye yazacaktır.⁴⁷

1876 yılındaki Bulgar isyanıyla birlikte Ermeni aydınları arasında ortaya çıkan bu tartışma sırasında, Türkiye'deki Ermeni Patriği Nerses, Ermeni Milli Meclisi'nin önerisiyle Ermeni milletine yönelik bir bildirge yayımlar ve şu noktaların altını çizerek: Eğer Ermeni milleti, bugüne kadar millet olarak dinini, kilisesini, dilini, tarihini ve kültürel değerlerini koruduysa, bunu Türk hükümetinin himayesine, etkinliğine ve Ermeni milletine olumlu yaklaşımına borçludur. Kader, Ermenileri Türklerle birleştirmiştir. Bu yüzden Ermeniler, devletin içinde bulunduğu savaş koşullarında bu duruma kayıtsız kalamazlar,

⁴⁶ D. Ananun, **Rus Asarakakan Zargatsume**, c.2, Eçmiadzin, 1922, s.189 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.224.

⁴⁷ **Mşak**, No.27, 1876'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.225.

tam tersine her zaman olduğu gibi ona yardım etmekle yükümlüdürler. Vatanını seven Ermeniler, hükümete yardımcı olarak Ermeni halkının hizmetini göstereceklerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun savunması, Ermenistan'ın Ermeni dininin, okullarının, benliğinin, ailesinin, onurunun ve hayatının savunmasıdır. Patrik Nerses, Ermenileri, vatani savunmaya, Türkiye Ermenilerinden oluşan gönüllü birliklere katılarak silah elde düşmanla savaşmaya çağırır. Patrik, vatan ve sultan adına ve milli çıkarlarımız ve onurumuz için birleşmeye ve kendimizi feda etmeye mecburuz der.⁴⁸

Ancak ilerleyen süreçte Ermeni aydınları arasında emperyalist Batı'nın ve Rus Çarlığı'nın himayesinde “bağımsız” bir Ermeni devleti kurma fikri hâkim olacaktır. Artsruni'nin yazılarında yalın ifadesini bulan bu fikirler, özellikle Ermeni aydınları arasında, hem Rusya ve hem de Türkiye'de yayılır ve örgütler kurulur. Megu Ayastani gibiler azınlıkta kalırlar. Ermeni aydınlarının önemli bir kısmı, Batı devletlerinin ve Rus Çarlığı'nın “vaatleri” peşine takılırlar ve Ermeni halkını ateşe atarlar. Bu saptamayı, hem Kaçaznuni gibi seçkin Taşnak liderleri, hem de Bolşevik Ermeni liderleri paylaşıyorlar. Boryan ise Artsruni'nin milliyetçiliğini ve Ermeni aydınlarının tutumunu, şöyle tanımlamaktadır:

“Milletin ve sınıfın siyasal programı, ekonomik sebeplerden kaynaklanır ve ekonomik temellere dayanır. Sınıfın ve milletin devletteki ekonomik, siyasal ve hukuksal durumu, milli ve sınıfsal ideolojisinin örgütlenmesinin temelidir. (...) İlerici milli ideoloji ve ezilenlerin kurtuluşu adına mücadele, ki bunun sözcüsü emekçi kitlelerdir, sosyalist aydınların siyasal talepleri doğrultusunda oluşur. ‘Aydınlar, hele küçük milletlerin aydınları, kendi milletlerinin büyük bir millet olmasına o kadar hırsla arzu ederler ki, hiç kimse onlarla yarışamaz.’ diye yazar Kautsky. Küçük burjuva şovenist ideolojinin oluşturulması, küçük burjuva aydınlarına aitken, milli devletin örgütlenmesi anlamında saldırgan milli politikaların ideologları, üstünlüğünü küçük burjuvaziye ve onun ideologlarına da zorla kabul ettiren burjuva aydınlarıdır. İşte Ermenistan ve onun aydınları bu türdendi.”⁴⁹

Bu bakımdan Ermeni burjuvazisinin ve toprak aristokrasisinin aydınları, Boryan'a göre, gerici bir rol oynamışlardır. Diğer milletlere karşı millî

⁴⁸ Y. Kegamyán, **a.g.e.**, s.269 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.228.

⁴⁹ **A.e.**, s.209.

ihtirasları körüklemiş, ezilen milletler arasındaki çelişmeleri derinleştirmişlerdir.⁵⁰

Çarlık diplomasisinin, Ermeni burjuvazisini ve onun başta gelen ideologu Artsruni'nin ekibini daha o dönemden desteklemesi de bunun önemli göstergelerinden biridir. Kafkas Sansür Komitesi arşivinde bulunan ve Basın Genel Müdürlüğü ile Kafkas Şubesi arasındaki yazışmalarla ilgili belgelerden Çar yönetiminin Ermeni liberallerin faaliyetlerine olumlu yaklaştığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından Karinyan, bu durumu şu şekilde açıklar:

“Bu durum öylesine belirgindi ki, Kafkas basınına gözlemleyenlerin dikkatinden kaçamazdı. Bu yüzdendir ki, Çar yönetimi Grigori Artsruni'nin ve Mşakçıların tamamen içeriksiz ve temelsiz, keza sahte demokratik gazeteciliğiyle barıştı. Onların söylemi Çarlık için bir tehlike arz etmiyordu; ayrıca bu söylem tamamen Ermeni muhafazakârlara ve İstanbul Ermenilerine karşı yöneltilmiş durumdaydı. Aynı zamanda Rus mutlakıyetine karşı kölelik ruhuyla yoğrulmuştu. (...)

Artsruni, kendi elverişli konumundan ustalıkla yararlanarak, Türkiye'yi ve ‘Rusya eğiliminin’ bütün karşıtlarını hedef alan mücadelesini yeterince düzenli yürütmekteydi. Bu politika, ayaklanmanın gerekliliği ve Türkiye Ermenilerini yardım talebiyle Rusya'ya ve ‘büyük devletlere’ başvurmaya yönlendirme konusunda yeteri kadar açıktı. Bu programa karşı koymak isteyen toplum önderleri, acımasız eleştirilere ve dışlanmaya maruz kalıyorlardı.

Grigori Artsruni'ye ve Ermeni liberalizminin diğer propagandacılarına bir şekilde karşı koymaya cesaret eden İstanbul'daki bütün Ermeni önderlerin kaderi böyle oldu.”⁵¹

Ermeni burjuva aydınları arasında Rusya'ya karşı ayaklanma çıkartılmasına esas olarak olumsuz bakılması da bu nedenledir.⁵²

İşte Taşnaksutyun⁵³'u ortaya çıkaran ortam buydu. Karinyan'a göre Artsruni, liberalizmin fikir babası olmakla birlikte, Ermeni burjuvazisinin

⁵⁰ A.e., s.32.

⁵¹ A. B. Karinyan, a.g.e., s.35.

⁵² B. A. Boryan, a.g.e., c.1, s.221.

⁵³ Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Taşnaksutyun maddesi için bkz. EK 2.

partisi Taşnaksutyun'un da fikir babasıydı. Hem yaşlı hem de genç Taşnaklar, Grigori Artsruni'yi kendi kuramcılarında birisi olarak gördüklerini ve Taşnakizmin Grigori Artsruni'nin görüşlerinin mantıksal devamı olduğunu kendi dilleriyle her zaman vurgulamışlardır.⁵⁴

1890'lardan başlayarak Ermeni milliyetçiliğinin temsilciliğine Taşnaksutyun soyunacaktır. Partinin politikası, uluslararası diplomasiye dayanarak ve büyük devletlerin yardımını alarak aynı Balkan Slavları gibi Ermenileri bağımsızlığına kavuşturmaktı. Taşnakların taktiği ise, özellikle yazılı propaganda yoluyla Batılı devletlerin himayesini kazanmak ve Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek için, çeteler örgütleyerek Türk yönetimine karşı ayaklanma başlatmaktı.⁵⁵ Taşnakların, 1891 yılında daha kuruluş aşamasında yayımladıkları bildirme, kitleleri Türk iktidarına karşı silahlı ayaklanmaya çağırıyordu.⁵⁶ Devlet yetkililerine karşı silahlı terör eylemlerine girişmek resmi belgelerindeki amaçlar arasında yer alıyordu.⁵⁷ Hatta Parti bünyesinde Terör Hazırlık Komitesi bile kurulmuştu. Komitenin görevi yapılacak terör eylemlerini planlamak ve hayata geçirmektir.⁵⁸

Burada Ermeni milliyetçiliği üzerinde her dönem önemli etkisi bulunan Ermeni kilisesini de anmak gerekir. Boryan'a göre Ermeni kilisesi, toplum hayatında ruhani işlerden çok siyasal işlerle uğraşmış ve siyasal hedeflerin aracı olmuştur. Bunda özellikle Çarlık hükümetinin Ermeni kilisesiyle ilişkilerindeki sinsi ve saldırgan politikasının rolü önemlidir. Dolayısıyla Ermeni katolikosları, hem iç hem dış siyaset açısından Çarlık diplomasisinin elinde bir silah görevi görmüşlerdir. Ermeni kitleleri Ermeni kilisesi aracılığıyla kontrol altında tutulurken, dış siyasette kilise, Rusya'nın Doğu'daki, özellikle Türkiye ve İran'a karşı yayılmacı amaçlarının aleti olarak kullanılacaktır. Ermeni

⁵⁴ A. B. Karinyan, **a.g.e.**, s.25.

⁵⁵ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.393 vd.; **Ayrenik**, No.3, 1932'den aktaran: C. S. Kirakosyan, **Mladoturki Pered Sudom İstorii**, Erivan, Ayastan, 1989, s.31.

⁵⁶ **Proclamation From The Manifesto Of The Federation Of The Armenian Revolutionaries**, Tiflis, 1891'den aktaran: Manuel Hassassian, **ARF As A Revolutionary Party (1890-1921)**, Jerusalem, Hai Tad Publication, 1983, s.4 vd.

⁵⁷ Taşnak Partisi'nin tüzüğünde "Terör" maddesi yer almaktadır ve burada Parti tarafından terörün nasıl kullanılacağı tarif edilmiştir. Tüzüğün tam metni için bkz. Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (GARF) fond 102, liste 253, dosya 280, yaprak 1-12. Ayrıca bkz. Sarkis Atamian, **The Armenian Community**, New York, Philosophical Library, 1955, s.105'den aktaran: Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.5; K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.64.

⁵⁸ GARF fond 102, liste 253, dosya 285, yaprak 14.

ruhbanları, bu görevleri yerine getirmeye hazır olduklarını birçok kez dile getirmişlerdir.

İngilizler de, misyonerleri aracılığıyla Ermeni kilisesini kontrol altına almaya ve Rusya'nın etkisinden kurtararak kendi amaçları için kullanmaya çaba göstermişlerdir.⁵⁹

19. yüzyılın sonunda Ermeni milliyetçiliği gelişimini tamamladı. İdeologlar, 17. ve 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Hindistan'daki Ermeni ticaret burjuvazisi iken, 19. yüzyılda onların yerini Transkafkasya ticaret burjuvazisi alacaktır. Tarihsel kaynakların gösterdiği gibi Türkiye Ermenilerinin bu süreçte dikkate değer bir rolü olmadı. Osmanlı sultanının olumlu yaklaşımı sonucunda Türkiye Ermenileri ülkenin ekonomik ve parasal hayatını ellerinde tutmakta, tarım alanında önemli rol oynamakta ve İmparatorluk yönetiminde en üst düzeyde görevlerde bulunmaktadır. Türkiye'deki Ermeni burjuvazisi kendi ekonomik çıkarlarını Türk devleti aracılığıyla sağlamakta, Avrupa'nın veya başka bir devletin yardımına ihtiyaç duymamaktadır. Ermeni milliyetçiliğinin Türkiye'de filizlenmemesinin en önemli nedeni budur. Ancak burada dikkati çekilmesi gereken nokta, Transkafkasya Ermenilerinin hiçbir şekilde Türkiye Ermenilerinin isteklerini ve taleplerini dikkate almamasıdır. Dahası Türkiye Ermenileriyle ilgili bilgileri çok yüzeysel olduğu halde, onlar üzerinden politika yürütmüşlerdir.⁶⁰ Türkiye Ermenileri, birçok kez Taşnakların kendilerini temsil etmeye hakkı olmadığını vurgulamışlardır.⁶¹ Ermeni tarihi üzerine birçok önemli eser vermiş olan Prof. Leo, Ermeni milli hareketinin, Türkiye Ermenilerine Transkafkasya'dan sokulduğunu veya büyük devletler tarafından dayatıldığını, yoksa nesnel şartların ürünü olmadığını belirtir.⁶² İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi de aynı şekilde 1878'lerde Türkiye Ermenileri arasında herhangi bir milliyetçi uyanışın veya fikrin olmadığını kaydetmektedir.⁶³ Yıllar sonra Rus Çarlığı'nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov, "Ermeni meselesi diye bir şey yoktu, Ermeniler

⁵⁹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.12, 52, 143 vd., 164 vd., 169.

⁶⁰ **A.e.**, 22 vd.; c.2, s.394; A.B. Karinyan, **a.g.e.**, s.39; M. G. Çizmesyan, **İstoriya Politiçeskih Partii Amerikanskih Armyan (1890-1925)**, c.1, Frezno, 1930, s.7'den aktaran: C. S. Kirakosyan, **a.g.e.**, s.30.

⁶¹ Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.22.

⁶² Bkz. K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.47.

⁶³ Simon Vratzian, "The Armenian Revolution and The ARF", **The Armenian Review** 3, October, 1950, s.13'den aktaran: Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.1vd.

arasında herhangi bir ayrımcılık yoktu, meseleyi biz kendimiz yarattık” diyecektir.⁶⁴ Bu görüş, Ekim Devrimi’nin ardından iç savaş sırasında Beyaz Ordular tarafından kurulan Kolçak hükümetinin⁶⁵ dışişleri bakanlığı arşivinde yer alan bir rapora da yansımıştır. Rus Çarlığı’nın devamı iddiasındaki bu hükümetin Dışişleri Bakanlığı’nın Aralık 1918 tarihli raporuna göre, 1877-78 Rus-Türk Savaşı’na kadar Ermeni meselesi diye bir mesele yoktur ya da neredeyse yok gibidir. Türkiye’deki Rus temsilcilerin Ermenileri himaye ettiğini belirten Kolçak hükümeti yetkilisi, kendilerine coğrafi olarak da yakın olan Ermenilerin talepleri üzerine sözler verildiğini belirtir.⁶⁶

Vorontsov-Daşkov’un sözlerinden ve Kolçak hükümetinin raporundan anlaşıldığı üzere, Ermeni milliyetçiliğinin Türkiye’deki merkezkaç kuvvetleri güçlendirmesi, emperyalizm çağının tipik bir olgusuydu ve Batı emperyalizmi ile Rus Çarlığı’nın çıkarlarının gereği idi. Boryan’a göre Ermenilerin yaşadığı bölgenin coğrafi konumu ve Ermeni milliyetçiliğinin dışa bağımlı gelişimi, Anadolu’yu işgal planları içinde özel anlam taşıyordu. Batı’nın ve Rus Çarlığı’nın uluslararası arenadaki diplomatik faaliyetleri için bir nesneye ve Türkiye’nin topraklarını işgal etmek içinse bir hukuk öznesine ihtiyacı vardı. Bu nesne, Ermenistan; hukuk öznesi ise Ermeniler oldu. Türkler ve Ermeniler arasında bir çatışma yaratmak için Ermeni milliyetçiliğinin körüklenmesi gerekiyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesi ise, milletin örgütlenmesinin ideolojik temelini oluşturmaktı. İşte Ermeni milliyetçiliği, bu amaca hizmet için bu temelde yükseltildi.⁶⁷

⁶⁴ **Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov. Reformı V Armenii**, Petrograd, Ministerstvo İnostrannıh Del, 1915, s.9.

⁶⁵ Kolçak (Omsk) hükümeti, Ekim Devrimi’nin ardından İç Savaş sırasında Çarlık Rusyası’nın eski amirallerinden Aleksandr Vasilyeviç Kolçak tarafından Sibiryada, Ural’da ve Uzak Doğu’da kurulan Beyaz Ordu iktidarına verilen addır. Bölgede Sovyet iktidarı İtilaf Devletleri ordularının yardımıyla yıkılmış, 1918 Haziranında Omsk kenti Beyaz Ordular tarafından ele geçirilerek başkent ilan edilmiştir. Kolçak ise bütün Beyaz Orduların başkomutanlığına ve hükümetin “yüksek başkanlığına” getirilmiştir. İtilaf Devletleri’nin talimatıyla Rusya’daki bütün karşı devrimci hükümetler ve atamanlar, Kolçak hükümetini tanımış ve ona bağlanmıştır. Kızıl Ordulara karşı savaşta Batı devletleri, Kolçak hükümetini ve ordularını maddi olarak desteklemişlerdir. Omsk, 14 Kasım 1919 yılında Kızıl Ordu tarafından kurtarılır. Kolçak, İrkuts’a kaçar ve 27 Aralık’ta İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi’nin talimatıyla Çekoslovak orduları tarafından uluslararası koruma altına alınır. Bunun üzerine Kolçak, 4 Ocak 1920 tarihinde “Yüksek Başkanlık” görevini Denikin’e devreder. 15 Ocak 1920 tarihinde İrkuts’ta ayaklanan işçilerin talebi üzerine Kolçak, Eser-Menşevik Siyasi Merkezi’ne, ardından Bolşeviklere teslim edilir. Yargılanmasının ardından 7 Şubat 1920 tarihinde kurşuna dizilir. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin (1970-1977 baskısı) Kolçak, Kolçakovşina (Kolçak’ın önderliğinde kurulan Beyaz Ordu iktidarına verilen ad) ve Omsk maddeleri.

⁶⁶ Bkz. “Rossiya, Turtsiya i Armeniya”, **Vestnik Narodnogo Komissariata İnostrannıh Del**, 15 Mart 1921, No.1-2, s.61.

⁶⁷ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.168 vd., 227.

Ermeni milliyetçiliğinin Türklere veya diğer halklara karşı körüklenmesi ve Ermenilerin bu ideoloji etrafında birleştirilmesi için şovenist yanının ağır basması gerekiyordu. Ermeniler yüceltilecek, Müslümanlar veya diğer halklar aşağılanacaktı. Ermeni milliyetçiliğinin kökünde yatan şoven özellikleri Gürcü devlet adamı ve yayıncısı Karibi, net bir şekilde ortaya koyar. Karibi'ye göre Ermeniler arasında milli ihtiraslar özellikle körüklenmiş ve Ermeni kitleleri şovenizm ve nefretle zehirlenmiştir. Bir taraftan ayrılıkçılık aşılanırken, diğer taraftan Tatar ve Kürtlerin barbar oldukları, bu kültürsüz halkları kovup Tanrı tarafından seçilmiş olan Ermenilerin milli çarlığını kurmanın gerekliliği empoze edilmiştir. Bu yönde edebiyat da kullanılmıştır. Transkafkasya'daki Ermeni yazarları eserlerinde devamlı olarak Türkiye Ermenileri arasında şovenizmi kışkırtmış ve sivil halkı komşuları olan Türklere ve Kürtlere karşı silahlanmaya çağırmıştır.⁶⁸ Karibi, bu bakımdan özellikle Rafael Patkanyan'ın "Muşluların Yeni Kuşağı" adlı şiirine dikkat çeker:

“Acılar içinde doğurdu ana oğlunu,
Bilenmiş ve keskin kılıcı
Hediye etmeli babası ona
Büyüdüğünde çocuk
Alınca oyuncakların tadını
Artık alışsın oynamaya
Ölümcül silahla korkusuzca’

Edebiyat, sadece yazarın değil, halkının da ruhunu yansıtır. Rafael Patkanyan, Rus Ermenilerinin önde gelen lideri olarak, öz halkının hayallerini ifade etmiştir. İşte Ermeni liderleri Rusya'dan Türkiye'ye böyle korkunç, kardeş katili vaazlar gönderdiler. Böyle vaazlarla milli nefreti ateşlediler.”⁶⁹

Karinyan da Karibi'nin bu tespitlerine paralel olarak şunları ifade eder:

“Vardanyan, ırk kuramının yardımıyla, Ermeni sermayesinin düşmanlarına karşı yeni bir kuramsal silah geliştirmeye çalışmıştır.

⁶⁸ Karibi, **a.g.e.**, s.20, 47 vd.

⁶⁹ **A.e.**, s.48.

Türk halkının ‘geriliği’, Türk-Tatar grupların biyolojik yozlaşması, Türklerin ‘doğuştan vahşi oluşu’ gibi konulara ilişkin kuram, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi karşısında karışmış olan Ermeni burjuvazisi saflarını takviye etmeli ve burjuvaziye izleyen aptallaştırılmış halk kitlelerinde ‘öç ruhunu’ canlandırmalıydı.

Fakat sadece ‘kuram’ yeterli değildi. Ermeni ırkının Avrupalılara yakınlığına, Ermeni organizmasının ‘daha iyi niteliklerine’, Ermeni ırkının Arî kökenlerine yapılan atıflar halk kitlelerini ayaklandırmaya yetmiyordu.

Daha etkin ve güçlü yöntemler gerekirdi. Net bir harekât planına ihtiyaç vardı. Taşnaksutyun partisinin platformu işte böyle bir programdı.

‘Milli bir ocak’ kurma fikri artık bir hayal ve platonik bir arz değildi.

‘Aydın’ ve Hıristiyan Batı’nın yardımına, Çarlık Rusya’nın himayesine, Türkiye’nin kaçınılmaz olarak parçalanacağına, bütün ‘Müslüman’ dünyasının ‘yozlaşmasına’ işaret eden Ermeni milliyetçileri, halk kitlelerini birleşmeye ve Türkiye karşı faal mücadeleye çağırıyordu.”⁷⁰

Ermeni milliyetçiliğinin kendini yapılandığı dönemde, yukarıda altını çizdiğimiz özelliklerine bağlı olarak, birçok tarihi çarpıtmaya başvurulmuştur. Boryan, bu çarpıtmalardan çarpıcı olan birini örnekler. Ermeni liberalizminin 19. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden G. A. Ezov, 1859 yılında yayımlanan bir eserinde Herodot’tan bir alıntı yapar. Boryan, Herodot’tun asıl metniyle Ezov’un alıntısını karşılaştırınca çarpıtmayı görür ve sergiler. Ezov’un alıntısı şöyle:

“Fırat, Ermenistan’ın içinden akardı ve oranın sakinleri Fırat üzerinden Babil’e sıkça giderlerdi. Bunu Herodot, Ermenilerin Fırat üzerindeki gezilerini ve tekne yapımlarını anlatarak doğrular: ‘Ermenistan’da, Asur’un yukarısında, gemilerin kenarlarını söğüt dallarından yapıyorlar ve onları deriyle kaplıyorlar. (Ne gösteriş!). Tabanını ise kış ve burun yapmaksızın dikişe benzer bir yöntemle oluşturuyorlar. Tekneleri yuvarlağımsı bir şekilde inşa ediyorlar ve kamışlarla doldurarak malları yükleyip, özellikle palmyeden yapılmış şarap küpleriyle, ırmağa bırakıyorlar. Tekneler, iki kürek ve ayakta duran iki insanla yola koyuluyor. Bu teknelerin büyükleri de var küçükleri de. En büyükleri beş bine kadar yük kaldırabiliyor. Her tekne, eşek de

⁷⁰ Karinyan, a.g.e., **Bolşevik Zakavkazya**, No.7-8, 1928, s.73 vd.

taşıyor. Ne kadar tekne varsa, o kadar eşek oluyor. Dümenci, Babil'e varıp yükleri indirdikten sonra teknenin kenarlarını ve kamışlarını orada satıyor, derileri ise eşeklere yükleyip Ermenistan'a geri götürüyor. Irmak ters yönde hızlı aktığı ve tekneler ağaçtan değil de, deriden yapıldığı için, ırmak üzerinden dönme imkânı yok. Bu şekilde eşeklerle Ermenistan'a dönüp benzer tekneleri yeniden yapıyorlar.' Ermenilerin ta eski dönemlerde Fırat üzerinde yürüttükleri ticari faaliyeti Herodot'un bu sözlerinden daha iyi hiçbir şey kanıtlayamaz."⁷¹

Aynı metni daha sonra başka bir Ermeni tarihçisi ve Ermenistan tarihi ders kitabının yazarı Palasanyan da tekrarlıyor.⁷² Ardından Ermeni tarihçi Leo da Ermeni tüccarları idealize ederek ve onları bu gemileri icat eden Ermeni çobanlarının ve Ermeni halkının dehası olarak adlandırıp aynı alıntıyı yapıyor.⁷³

Herodot'un özgün metnine baktığımızda, gördüğümüz tablo farklıdır. Bazı unsurların abartılması yanında tekneleri yapanlar Ermenilere komşu olan Asurlulardır.⁷⁴ Boryan'ın ifadesiyle üç Ermeni tarihçi, Herodot'u Ermeni tüccarları görmek istedikleri gibi okumuşlar ve anlamışlardır.

19. yüzyılın sonlarında gelişimini tamamlayan saldırgan, şoven ve dışa bağımlı Ermeni milliyetçiliğinin o dönemdeki pratiğini bu özellikler belirlemiştir. Bunun ilk önemli örneklerinden biri Zeytun ayaklanmasıdır. Tarihsel kaynaklar, bu ayaklanmanın özünü bütün çıplaklığıyla ortaya koyar.

III. Napolyon'un Lübnanlılara "özgürlüklerini" kazanmalarında yardımcı olması, Kilikya Ermenilerini kuvvetle etkilemiştir. Zeytunlular, Napolyon'un bu çıkışından büyük heyecan duyar ve 1862 yılında ayaklanma başlatarak III. Napolyon'a bir heyet gönderirler. Napolyon'dan Zeytunluları himaye altına alması talep edilir. Napolyon, durumu İstanbul'daki elçiliği aracılığıyla Osmanlı makamlarına iletir.

⁷¹ G. A. Ezov, **Vnutrenniy Bit Drevn. Armenii**, Sankt Petersburg, 1859, s.127 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.36 vd.

⁷² Stepanos Palasanyan, **Patmutyun Ayots Sksbits Miñcev Mer Orere**, 2. Basım, Tiflis, 1895, s.89 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.37.

⁷³ Leo, **Ayots Patmutyun, Ator Araçin**, Tiflis, 1917, s.359 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.37.

⁷⁴ Gerodot, **İstoriya V Dvyati Knigah**, çev. Mişenko, c.1, Moskva, 1888, s.102 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.36 vd.

Bu dönemde Zeytun'da kendisini prens ilan eden Levon Lusinyan isimli kişi ortaya çıkmıştır. Kendisinin Ermeni tahtının “mirasçısı” olduğunu söyleyen Lusinyan, Kilikya'nın Türklerden koparılarak Ermeni devleti haline getirilmesi konusunda Pallmerston ve III. Napolyon'la görüşmeler yaptığını yaymaktadır.

Levon Lusinyan'ın Garibaldi'nin lejyonlarına katıldığı, Victor-Emmanuel'in ve İngiliz kralının akrabası ve III. Napolyon'un dostu olduğu ve şeref madalyaları bulunduğu üzerine bildiriler fotoğrafiyla birlikte, daha Zeytun olaylarından önce İstanbul'da dağıtılır. Birçok kişi Lusinyan'a umut bağlamıştır. Yüzyıllardır Türkiye'nin “despotik zincirleri” altında bulunan Ermeni halkının “kurtularak” “özgür bir yere” sahip olacağı hayalleri yayılır. Oysa Zeytunlular, 1626 yılından beri III. Murat'ın fermanıyla vergi vermekten muaf tutulmuşlardı ve yarı özerk, hatta özerk bir yapıya sahiplerdi.

Zeytunluların Napolyon'a başvuruları ve İstanbul'da Ermeni prensi Lusinyan'la ilgili bildirimlerin yayılması, Osmanlı iktidarının isyanı bastırmak için ciddi bir güç göndermesine neden olmuştu. Zeytunlular, bu durumda Napolyon'a ikinci kez başvurular. Napolyon, Sultan'dan harekâtı durdurmasını talep etti. Bunun üzerine Osmanlı'dan bir bürokratin, Ermenilerden iki dini temsilcinin ve İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği Sekreterinin yer aldığı bir komisyon kurulur. Bu komisyon, Zeytun halkı ile İstanbul hükümeti arasında barışın sağlanmasına çalışacaktır. Sonuçta Zeytunlular, İstanbul hükümetinin hâkimiyetini kabul eder.⁷⁵

Boryan, Zeytun isyanını III. Napolyon'un ezilen ülkelerdeki milli politikasına ve Avrupa'nın toplumsal ve devlet hayatındaki ikili hareket tarzına bağlar. Napolyon'un Kilikya'yı Türkiye'den koparmak amacıyla Ermenileri Türklere karşı kışkırttığı saptamasını Boryan da paylaşır. Lusinyan'ın ortaya çıkışı, Zeytunluların bildirimleri ve Napolyon'dan yardım istemeleri, hiç kuşkusuz Napolyon'un hazırladığı planın unsurlarıdır. Boryan'a göre Zeytun ayaklanması, Ermenilerin değil, kapitalist Fransa'nın çıkarları doğrultusunda Napolyon'un emriyle örgütlenmiştir.⁷⁶

⁷⁵ Kegamyan, **a.g.e.**, s.248 vd. ve **Forts**, c.3, 1877, s.171 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.218 vd.

⁷⁶ **A.e.**, s.219 vd.

İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi de, bağımsız bir Ermeni devletinin imkânsız olduğunu belirtir. Ermeniler, Bulgarlara ve Yunanlılara benzer bir konumda değildir. Türkiye'nin dört bir yanına dağılmışlardır ve Müslümanlarla iç içe yaşamaktadırlar. Çoğunluk oluşturdukları bir sınır saptama olanağı bulunmamaktadır.⁷⁷

Ermeni meselesinde dönüm noktası, 1878 yılındaki Berlin Konferansı ve Anlaşması'dır. Bu konferanstan sonra Ermeni meselesi, büyük devletlerin diplomasisinde Türkiye'ye karşı baskı aracına dönüşmüştür. Artık mesele, Osmanlı'nın iç meselesi olmaktan çıkmış, uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Anlaşma'nın 61. Maddesi, bunun hukuki boyutunu içerir. Özellikle "Ermenilerin yerleşik buldukları bütün bölgelerde reform talep edilmesi", Ermenilerin Türkiye'nin dört bir yanına dağıldıkları göz önünde bulundurulduğunda, Anlaşmayı imzalayan devletlerin Türkiye'nin bütünü üzerinde hâkimiyet kurma çabasıyla açıklanabilir.⁷⁸

Ancak Berlin Anlaşma'nın 61. Maddesi Ermenileri tatmin etmez. Ermeni heyeti, uluslararası diplomasinin temel ilkelerini kavrayıp, bu başarısızlığı Ermenilerin ayaklanma başlatmamasına bağlar. Kurtuluş, "şikâyetlerle değil", diplomatların dikkatini ve kamuoyunu kendi tarafına çekmek için kan dökerek olacaktır. Uluslararası hukuk profesörü Rollen-Jackman, 1889 yılında, Ermenilere şikâyet etmeyi bırakmaları ve isyan başlatarak diplomatların dikkatini çekmeleri gerektiğini hatırlatır. Bu akıl hocası, Ermeni meselesinin Türkiye'ye müdahale yoluyla çözülebileceğini belirtmektedir. Rollen-Jackman'e göre ayaklanma, Avrupa diplomasisini kazanmanın biricik aracıdır. 1878-Berlin Konferansı'nda Ermeni heyetine veriler öğütleri, Rollen-Jackman tekrarlamış olmaktadır. Boryan'ın ifadesiyle, Ermeni kitlelerinin önderleri, bilinçli veya bilinçsiz Avrupa diplomasisinin bu oyununa düşerler. Ermeni halkını silahlandırmanın iyi sonuçlar doğurmayacağını, ayaklanmanın büyük devletler tarafından kendi emperyalist çıkarları için Türkiye'ye müdahale aracı olarak kullanılacağını anlamamışlardır. İngiliz ve Ruslar için kendi çıkarları önemlidir; Ermeni

⁷⁷ Bkz. V. T. Mayevskiy, *Voyenno-Statistiçeskoye Opisanie Vanskogo i Bitlisskogo Vilayetov*, Tiflis, İzd. Şt. Kavk. Arm., 1904, s.27.

⁷⁸ B. A. Boryan, *a.g.e.*, c.1, s.24, 236 vd.; Karibi, *a.g.e.*, s.36.

halkının çekeceği acılar ve karşılaşacağı yıkımlar, onların umurunda değildir. Ermeniler, bunu o zaman göremediler. Bu saptamalar, Boryan'a aittir.

Artık Ermeni siyaset ve toplum adamlarının önünde iki yöntem vardı. Birincisi, gözyaşı dilini kullanmaktı. “Uygar” dünyanın kamuoyunda bu dille Ermeniler yararına bir ortam yaratılacaktı. İkincisi, kılıcın kullanılmasıydı. Türkiye’de çeteler oluşturulacak ve silahlı ayaklanma başlatılacaktı.

İşte bu iki uygulama, Berlin Konferansı’nın temel mirasıydı.⁷⁹

Menşevik Gürcistanı’nın Toprak Bakanı Karibi de aynı saptamayı yapmıştır. Batı emperyalistlerinin Ermenilere “daha fazla kan dökerseniz, istediğiniz yardımı alırsınız” mesajını verdiğini belirtir.⁸⁰

İşte bu öğütlerin ilk provası Sason’da yapılır. Karibi, Sason olaylarını anlatırken özellikle şu noktalara dikkat çeker: İran üzerinden Ermeni grupları birlikler halinde Türkiye’ye girmeye başlar ve Müslüman sivil halka akla gelecek her tecavüz uygulanır. Ardından 1894 Ağustosunda kanlı Sason olayları patlak verir. Ermenilerle Kürtler arasında başlayan karşılıklı kırım, Osmanlı ordularının müdahalesiyle bastırılır. Bu boğazlaşma, Boyatijyan ve Damalyan gibi Ermeni liderlerin propagandasıyla kışkırtılmıştır. O döneme kadar Ermeniler ve Kürtler, o bölgede “toprağın ve suyun kardeşleri” gibi barış içinde yaşamışlardır. Ermeniler, bölgede Kürtler gibi her zaman açık bir şekilde silah taşıyabilmişlerdir. Ancak Ermeni çetelerinin iki yıllık çalışması sonucunda bu barış bozulmuş, bölge halkı iki düşman kampa bölünmüştür. Bu durum, yabancı devletlerin Türkiye’nin iç işlerine karışması için bahane olmuştur.⁸¹

Boryan, Sason olaylarının James Brice, Eduard Grey ve diğer İngiliz centilmenleriyle birlikte Ermeniler tarafından kışkırtıldığını belirtir. İngilizler, Fransızca olarak çıkardıkları “Armeniya” adlı yayın organıyla ayaklanmanın ön hazırlıklarını yapmışlardır. Ermenilere göre amaç, Avrupa kamuoyunun dikkatini çekerek emperyalist devletlerin Türkiye’ye müdahalesini sağlamaktır. Ermeni meselesi bu yoldan, özerk bir Ermenistan’ın kurulmasıyla çözülecektir.

⁷⁹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.247 vd.

⁸⁰ Karibi, **a.g.e.**, s.27.

⁸¹ **A.e.**, s.28 vd., 94.

İngiltere, Mısır'ı işgal etmenin ön koşullarını yaratmak peşindedir. Ermeniler, İngilizlerin elinde kör bir silaha dönüşmüştür. İşte Sason ayaklanmasının başındaki Ermeni liderlerin göremediği budur. Ermenilerin hakkıymış hukukuymuş, emperyalistlerin ilgisi başka yöndedir.⁸²

Ermeni tarihçi G. M. Arutyunyan, 1890'ların ortalarını incelediği eserinde İngiliz emperyalizminin kışkırtıcı politikalarına vurgu yapar. Arutyunyan'a göre Ermeni meselesinin sömürülmesinde en aşağılık ve gerici rolü İngilizler oynamıştır. Türkiye'deki Ermeni burjuvazisinin önemli bir kısmı, o dönemde İngiliz himayesini benimsemiş ve Ermeni milli hareketini onların güdümünde maceracı-terörist bir çizgide oluşturmuştur:

“Ermeni millî hareketinin bu ikinci sürecinde İngiliz diplomasisi, faaliyetlerinde Ermeni meselesine dayanmaya çalışmıştır. (...) Berlin Konferansı sürecinden itibaren İngiliz kapitalizmi, Ermeni halkı üzerindeki sömürgeci etkilerini pekiştirmiştir. İngiliz diplomasisi, bu amaçla Berlin Anlaşması ve Kıbrıs Konvansiyonu'nu⁸³ bir örtü gibi kullanmış ve Ermeni milliyetçi önderlerin Batı Avrupa'ya yönelimini değerlendirerek Batı Ermenistan'daki konsoloslukları ve istihbarat ağı aracılığıyla çalışmalarını özenle maskeleymiştir. Protestan misyonerleri ise İngiliz diplomasisinin ajanı rolünde ideolojik suç ortağı olmuştur.”⁸⁴

Arutyunyan, bu tespitlerinin ardından bu dönemdeki ayaklanmaların İngilizler tarafından kışkırtıldığını ifade etmektedir.⁸⁵

Sason ayaklanmasında sadece İngilizler değil, Amerikan misyonerleri de sahnededir. Hatta Amerikan hükümeti ayaklanmanın bastırılması sırasında Amerikan misyonerlerinin zarar gördüğünü iddia ederek Türkiye'den tazminat talep etmiş ve bu tazminatın ödenmesi için 1899 yılında Kentucky zırhlısını tehdit amacıyla İstanbul'a göndermiştir. Sovyet tarihçisi Şpilkova, Amerikan devletinin o dönemde misyoner faaliyetine büyük para ayırdığını belirtmekte ve

⁸² B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.271.

⁸³ Kıbrıs Konvansiyonu, 4 Haziran 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanmıştır. Rusya; Kars, Ardahan ve Batum'u veya bunlardan birini elinde tutup, Osmanlı'nın Asya'daki topraklarına tecavüze kalktığı takdirde, İngiltere Osmanlı Devleti'ne yardım edecek, buna karşılık, Osmanlı da Hıristiyan tebaalarına ek haklar tanıyacak ve Kıbrıs adasını yükümlülüğünü yerine getirmesi için İngilizlere devredecektir. Bkz. Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960)**, c.1, İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 1984, s.21 vd.

⁸⁴ G. M. Arutyunyan, **Reaktsionnaya Politika Angliyskoy Burjuazii V Armyanskoy Voprose V Seredine 90-h Godov XIX Veka**, Moskva, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet im. M. V. Lomonosova, 1954, s.2, 7 vd.

⁸⁵ **A.e.**, 11 vd.

Ermenilerin yaşadığı bölgelerin Amerikan misyonerleriyle dolup taşıdığı belirtilmektedir. Misyonerler, Amerikan devletinin ajan ağını örmüşlerdir.⁸⁶

Taşnaksutyun'un tarih sahnesine çıkışıyla Ermeni milliyetçiliğinin saldırganlığı katlanarak artar. Taşnakların hedeflerine ulaşmak için seçtikleri esas araç, terör olacaktır. 14 Ağustos 1896 günü 26 silahlı ve bombalı Taşnak militanı, İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal eder ve içerdeki 150 kişiyi rehin alır. Taşnak teröristler, 4 kişiyi öldürür, 5 kişiyi ağır yaralar. Olaya yabancı büyükelçiliklerin müdahalesiyle Taşnak teröristler Fransız gemisi Le Gironde'a bindirilir ve Marsilya'ya götürülür. Marsilya'da tutuklanmalarına rağmen, kısa süre sonra serbest bırakılırlar ve Ermeni kaynaklarına göre faaliyet yürütmek üzere tekrar Türkiye'ye gönderilirler.⁸⁷

Karibi, Taşnakların, bu eylemleriyle amaçlarına ulaştıkları değerlendirmesinde bulunur. Görevleri gereği Türk-Ermeni çatışması kışkırtmış ve her zamanki gibi ortadan kaybolmuşlardır. Ayrıca Avrupa kamuoyunun dikkatini, Ermeni meselesine çekmişlerdir.⁸⁸ Boryan'ın belirttiği gibi "kamuoyu" dedikleri Avrupa hâkim sınıflarının temsilcileridir: Satılmış gazeteciler, bulvar yazarları, siyasal maceracılar, çıkarlarını Yunan ve İngiliz emelleriyle birleştirmiş olanlar. Kopartılan gürültünün özü, Ermenilerin kanını dökme pahasına emperyalistlerin yeni pazarlar elde etme ve Doğu'daki sömürgeci politikalarına destek arayışıyla açıklanabilir.⁸⁹

Karibi'nin ifadesiyle Taşnaklar, hiçbir zaman güç dengelerini gözetmemiş, Ermeni kitlelerin çıkarlarını hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Müslüman sivil halk içerisinde teröre başvurmuş, sağa sola bombalar savurmuş, Türk ve Kürt memurlara karşı suikastlara girişmişlerdir. Bu eylemler Ermeni kitlelerine pahalıya mal olmuştur.⁹⁰ İstanbul Ermenileri ve Ermeni köylüleri, terör eylemlerinin başlamasından büyük endişe duymuşlardır.⁹¹

⁸⁶ V. İ. Şpilkova, **İmperialistiçeskaya Politika SŞA V Otnoşenii Turtsii (1914-1920 gg.)**, Moskva, Moskovskiy Gosudarstvennyy Pedagogiçeski İstitut, 1960, s.30 vd., 35.

⁸⁷ Karibi, **a.g.e.**, s.43; N. B. Kirakosyan, **İstoriya Parti "Daşnaksutyun" S 1890 g. Po 1907 g.**, Moskva, 1999, s.15 vd.; Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.13 vd.

⁸⁸ Karibi, **a.g.e.**, s.43 vd.

⁸⁹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.263 vd.

⁹⁰ Karibi, **a.g.e.**, s.40 vd.

⁹¹ Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.6.

Ancak Taşnak terörünün tek hedefi Müslümanlar değildir. Taşnaklar, kendi görüşlerini benimsemeyen Ermenilere de terör uygulamışlardır. Osmanlı devletinin Maksud Simon Bey, Osmanlı istihbaratın başı Artashes, jandarma üst düzey görevlisi Adisi Tigran gibi üst düzey bürokratlarını ya da kendilerine para yardımı yapmayı reddeden Camagarov gibi Ermeni bankerleri öldürmüşlerdir.⁹² Sovyet tarihçi Stavrovskiy de Taşnakların büyük Ermeni kapitalistlerinden şantaj yoluyla elde ettikleri paralarla Türk ve Rus bürokratlarına karşı bireysel terör eylemleri gerçekleştirdiklerini belirtir. Dolayısıyla Stavrovski, Sultan Türkiye'si'nin ve Çarlık Rusyası'nın Taşnaksutyun Partisi'ni Ermenileri devlet rejimine karşı mücadeleye çağıran örgütlü bir güç olarak gördüğünün altını çizmektedir.⁹³ Taşnakların İstanbul'da kendilerinden farklı düşünen Ermenilere karşı da terör eylemlerine giriştiği, ayrıca kamu görevi yapan tüm Ermeni memurları tehdit ettiği Osmanlı belgelerine de yansımıştır.⁹⁴

Ayrıca Taşnakların Kafkaslara adımını atmasıyla da terörün baş göstermesi ve karşılıklı kırımın başlaması bir olur. Taşnaklar, Rus Çarlığı'nın "böl, parçala, yönet" politikasının Kafkaslardaki taşeronu olmuştur. Barış içinde yaşayan halklar, Çarlığın kışkırtmasıyla ve Taşnakların harekete geçmesiyle birbirine düşman kesilir. Özellikle 1905 Ermeni-Tatar kırımı bunun önemli örneklerindedir.⁹⁵ Ermeni Bolşevik önderi O. A. Arutyunyan, anılarında 1905 kırımını ve Taşnakların rolünü çarpıcı şu ifadelerle anlatır:

"1905 yılının başlarında Bakû'de cereyan eden kardeş kırımı, silahlı Taşnak çeteleri mavzeristlerin çekip çevirdiği Kamarlo'da da devam etti. Taşnaklar, Azerbaycanlıları 'öldüre bildiğin kadar öldür, yağmala, kimseye acıma' sloganlarıyla yok etmek için kampanya başlattılar. Taşnaklar, Ermeni köylerine dağılarak katliam konuşmaları yaptılar, emekçi köylüleri ellerinde silah Ermenilerin 'onurunu ve hayatını korumaya' çağırdılar, Ermeni nüfusu Azerbaycanlılara karşı silahlandırmaya çabaladılar. Taşnak eşkıyaları; yağma yaptılar, sivil halkı öldürdüler, onların köylerini

⁹² N. B. Kirakosyan, **a.g.e.**, s.15; B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.199; Karibi, **a.g.e.**, s.46.

⁹³ Al. Stavrovski, **Zakafkazye Posle Oktyabrya**, Moskva-Leningrad, Gosuderstvennoe İzdatelstvo, 1925, s.6 vd.

⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye-Kalem-i Mahsus, dosya 49-2, belge 57, nu 24, ek 1,2'den aktaran: Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 9. Basım, 2004, s.83.

⁹⁵ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.309 vd., 418 vd.; Karibi, **a.g.e.**, s.16, 49.

ateşe verdiler. Bu tür olayların son bulmasından sonra Ermeni halkının sözde ‘kurtarıcıları’ evlerine geri döndüler ve ‘zaferlerinin’ şerefine şöenler düzenlediler.

Taşnaklar, silah konusunda hiçbir yokluk çekmediler, öyle ki Ermeni piskoposları Horen ve Suren tarafından yetkili kılınan heyetin gönderildiği Vorontsov-Daşkov’un⁹⁶ özel izniyle silahlandırılmışlardı.”⁹⁷

Taşnakların önemli simalarından M. Varandyan’ın ileriki yıllarda “onlarca kılıç ve silah getiren grup, gözümüzde geleceğin toplumsal siyasal düzeniyle ilgili onlarca program getirenden daha değerliydi” şeklindeki itirafı boşuna değildir.⁹⁸ Geniş Ermeni kitlelerini kendi devletlerine karşı kışkırtan bu sürecin ilerlemesiyle birlikte Taşnaklar, kendi yayın organlarında açıktan şu satırları yazmaktan da geri durmayacaklardır:

“Türk devlet yetkilileri ve iktidar sahipleri bilsinler ki, ne bir Türk ne de Türk devleti bundan böyle hiçbir Ermeni için değer taşımamaktadır. Varlıklarını korumak için başka yollar düşünsünler.”⁹⁹

“Tarihin hükmü acımasızdır: Türkiye, kendi başına bağımsız bir organ olarak yaşayabilecek durumda değil; o ölmek ve parçalanmak zorunda ve onun enkazından bağımsız, özgür ve uygar bir yaşama başlayacak yeni devletler yükselecek. Türkiye, parçalara ayrılmak zorunda. Bu, tarihin ve mantığın kaçınılmaz talebidir.”¹⁰⁰

Buraya kadar incelenen olaylar, belgeler ve yorumlar, Birinci Dünya Savaşı ve 1915 olaylarının temelini oluşturdu. Tarihte Ermeni devletlerinin bulunup bulunmaması sorununun, Ermenilerin Osmanlı’daki toplumsal-ekonomik durumlarının, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi ve karakterinin incelenmesi, 1915 tehcirinin ve sonrasının anlaşılması açısından hayati önemdedir. Meselenin tarihteki kökleri, Türkiye’nin paylaşılması ve sözde soykırım tartışmalarına açıklık getirmektedir.

⁹⁶ Çarlık Rusyası’nın Kafkasya Valisi.

⁹⁷ O. A. Arutyunyan, **Vospominaniya**, Yerevan, Armyanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1956, s.47 vd.

⁹⁸ M. Varandyan, **İstoriya Arm. Rev. Daşnaksutyun**, c.1, Paris, 1932, s.85’ten aktaran: C. S. Kirakosyan, **a.g.e.**, s.31.

⁹⁹ **Orizon**, No.196, 1912’den aktaran: K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.81.

¹⁰⁰ **Mşak**, 20 Eylül 1914, No.208’den aktaran: C. Kirakosyan, **Zapadnaya Armeniya V Godı Pervoy Mirovoy Voynı**, Yerevan, İzdatelstvo Yerevanskogo Universiteta, 1974, s.212.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ MESELESİ

Lenin ve Stalin, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı devletini paylaşmak için yapıldığını sürekli saptadılar.¹⁰¹ Bu durum, dünyayı paylaşanlar tarafından da açıkça ortaya konmuştur. Amerikalı Stannard Becker, Ortadoğu'ya hükmetme savaşı olarak Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük hedefinin Türkiye olduğunu belirtir. En zengin petrol, bakır, gümüş gibi yeraltı kaynaklarının ve en verimli toprakların bulunduğu bölge Türkiye'dir.¹⁰²

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin ittifak teklifini ısrarlı olarak reddetmesi de kuşkusuz anlamlıdır. Türkiye'yi paylaşacak olanların Türkiye ile ittifak yapmayacakları açıktır.

1914 Ağustosunda Enver Paşa, İstanbul'daki askeri ataşe General Leontyev aracılığıyla Rusya'ya ittifak antlaşması yapmayı önermişti. Bu öneri, Rusya'nın Doğu'daki tarihi misyonunu yerine getirmesini ve iki ülke arasındaki tartışmalı meselelerin karşılıklı ödünlerle ortadan kaldırılmasını içeriyordu. Hatta Enver Paşa, Türk ordularını Rus komutası altına vermeyi bile teklif etmişti. Büyükelçi Girs, Dışişleri Bakanı Sazonov'a birçok kez bu durumu bildirmiş ve olumlu cevap verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Talat Paşa'nın Sazonov'la görüşmeleri de sonuç vermedi. Boryan'ın ifadesiyle Rusya'ya Türkiye'nin dostluğu değil, İstanbul ve Doğu Anadolu bölgesi gerekliydi. Paylaşmayı planladığı ülkeyi müttefik kabul etmesi mümkün değildi.¹⁰³

¹⁰¹ Bkz. Doğu Perinçek, **Lenin Stalin Mao'nun Türkiye Yazıları**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 3. Basım, Temmuz 1992, s.91 vd.

¹⁰² Stannard Becker, **Budro Wilson, Mirovaya Voyna i Versalski Mir**, Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1923, s.96 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.382.

¹⁰³ **A.e.**, s.428.

Osmanlı yönetiminin İngiltere ve Fransa katındaki girişimleri de sonuçsuz kaldı.

I. Çarlık Diplomasisi ve Ermeni Meselesi

Ermeni meselesi, Türkiye'nin üç büyük devlet tarafından paylaşılması planları çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Rus Çarlığı'nın en önemli hedefi İstanbul'u ele geçirmektir. Eğer bu doğrudan başılamayacaksa, dolaylı olarak Anadolu üzerinden gerçekleştirilecektir. Bunun da en önemli ayağı Anadolu'nun doğusunda, yani Ermenilerin yaşadığı bölgelerde bir dayanak noktası yaratmaktır.

Bu dayanak noktasının yaratılması için ise o bölgelerin işgalini haklı gösterecek sebepler bulunmalıdır. Çarlık diplomasisinin eskiden beri araç olarak kullandığı "Hıristiyanların korunması" bahanesi hazırdır. Hatıralarından Sazonov'un Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeni meselesini canlı tutmayı bir politika haline getirdiği ve Osmanlı aleyhine kullanmak için çaba harcadığı net bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

Çarlık hükümetinin İstanbul'daki elçisi Baron Girs ise 12 Kasım 1912 tarihinde Türkiye'ye gönderdiği notada "Ermeni taleplerinin" Rusya'yla bütünleştiğini belirtir. Girs'e göre artık parti ayrımı olmaksızın bütün Ermeniler Türkiye'ye düşmanca yaklaşmak ve kesinlikle Rusya'nın koruyuculuğunu talep etmektedir. Girs, Ermeni Katolikosu'nun Çarlık hükümetine Ermenileri kurtarması için başvurduğunu, bu nedenle "Ermeni meselesi"nin devlet politikası açısından birinci önemde olduğunu ifade eder.¹⁰⁵ Boryan, bu notanın Çarlık diplomasisinin "Ermeni meselesi"ni kendi yayılcı amaçları için nasıl kullandığının önemli bir örneği olduğunu, buradaki amacın kesinlikle Ermenileri kurtarmak değil, Türkiye'yi işgal etmek olduğunu belirtir.

Böylece Ermeniler, Türkiye'ye karşı Rus Çarlığı'nın elinde bir silah olarak kullanılacaktır. Zaten Ermeniler, Rusya'nın yayılcı politikalarına

¹⁰⁴ Sazonov'un hatıralarında Ermeni meselesiyle ilgili bölümler için bkz. S. Sazonov, **Kader Yılları**, yayına hazırlayan: Prof. Dr. Sabahattin Özel, İstanbul, Derin Yayınları, 2002, s.162 vd.

¹⁰⁵ **Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov. Reformı V Armenii**, s.3 vd.

eskiden beri hizmet etmişlerdir. Ermeni halkının gücü, Rus ticaret sermayesinin çıkarları için harekete geçirilecektir. Öyle ki Çarlık yetkililerinin saptamasıyla “Ermeniler, önemli üstünlüklere sahiptir” ve Ermenistan, “Rusya’ya katılarak” Rus ticaret sermayesi için “zengin bölgelerden biri olacaktır.”¹⁰⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Genelkurmay Karargâhı’nda ve Kafkasya Cephesi’nde görev yapan, Ekim Devrimi’nden sonra Kızıl Ordu’ya katılarak ölene kadar Harp Akademileri’nde ders veren General Prof. Dr. Korsun¹⁰⁷, Birinci Dünya Savaşı’na doğru Rus Çarlığı’nın Türkiye’nin “mirasından” kendisine düşen pay olarak Türkiye Ermenistanı diye adlandırılan bölgeyi gözüne kestirdiğini belirtir. Korsun, Rus kumandanlığının askeri harekâtlar açısından, İran’ın kuzeybatı bölgesini, Anadolu’yu ve Irak’ı kontrol altında tutmak için, bu bölgeye özel önem verdiğinin altını çizer:

“Bu reformlarla¹⁰⁸ ilgili meselelerde Rusya, Ermenilerin resmi koruyucusu gibi hareket etti. Bu politika, Ermeni halkının Rus feodal ve kapitalist sınıfları tarafından en sonunda köleleştirilmesi ve sömürülmesi adına yürütülüyordu. Savaşın başlamasıyla Çarlık hükümeti, sözde ‘tarihi görevini’ gerçekleştirmek adına, aslında Boğazlar’la İstanbul’u ve Türkiye Ermenistanı’nı ele geçirmek için hemen taleplerini oluşturdu.”¹⁰⁹

General Prof. Dr. Korsun, Çarlık hükümetinin Türkiye Ermenistanı olarak adlandırılan bölgenin karışık milli-siyasal yapısını çok ciddi olarak incelediğini belirtmektedir. SSCB Savunma Halk Komiserliği Devlet Askeri Yayınevi tarafından 1940 yılında basılan “Eleşkirt ve Hamadan Harekâtları/1915 Yılında Dünya Savaşı’nın Kafkasya Cephesi” adlı eseri, bu iddiayı doğrulayacak niteliktedir. Korsun, Rus kumandanlığının, Türkiye’ye

¹⁰⁶ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.144, 152, 156, 261, 278, 282.

¹⁰⁷ 8 Ocak 1877 tarihinde doğan General Prof. Dr. Nikolay Georgiyeviç Korsun, 1897 yılında Konstantinov Topçu Okulu’nu, 1905 yılında ise Genelkurmay Akademisi’ni bitirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Genelkurmay Yüksek Karargâhı’nda görev yaptı (Mayıs 1915-Eylül 1916), Kazak Alaylarının komutanlığını üstlendi (Ağustos 1917’ye kadar), ardından Genelkurmay’ın Genel Kumandanlığı’nda çalıştı (1917). 1918 yılından itibaren Kızıl Ordu’da Bütün Rusya Genelkurmayı’nda ve Doğu Cephesi Birinci Ordusu’nda görev yaptı. 1922-1954 yılları arasında M. V. Frunze Askeri Akademisi’nde öğretim üyesi olarak ders verdi, bilimsel çalışmalarda bulundu. 1954 yılında emekliye ayrıldı. Üstün hizmetlerinden dolayı 2 kez Lenin Nişanı’na, Kızıl Bayrak madalyasına ve 2 kez de Kızıl Yıldız madalyasına layık görüldü. Askeri tarih alanında birçok eser verdi. 14 Kasım 1958’de hayatını kaybetti. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin (1970-1977 baskısı) N. G. Korsun maddesi.

¹⁰⁸ Ermeni reformları.

¹⁰⁹ N. G. Korsun, **Alaşkertskaya İ Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı V 1915 Godu**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboroni Soyuzu SSR, 1940, s.6.

karşı Kafkas ordularıyla gerçekleştireceği saldırıda Ermenilere ve Süryanilere dayanmayı planladığını yazar. Bu noktadan hareketle Çarlık rejiminin Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli boğazlaşmayı ateşlediğini vurgular.

Gerek Rus hükümetinin planlarının gerekse Ermenilerin tutumunun Türk hükümeti açısından tehlike arz ettiğini ifade eden Korsun, özellikle şu stratejik noktalara işaret eder:

“Rusların Ermenistan içlerine doğru istilası, Rus Çarlığı’nın Osmanlı Türkiye’si’nin ‘mirasından’ kendi payına düşen bölgeyi ele geçirmesi gibi askeri-siyasal bir içerik taşımanın ötesinde, Osmanlı Devleti’nin temel bölgesi olan Anadolu’yu ve Ortadoğu’daki Alman-Türk harekâtları için büyük önem taşıyan Almanlarla birlikte yapılan Bağdat demiryolunu tehdit anlamına da geliyordu. Bunlarla birlikte bu istila, Rusları Musul petrollerine yaklaştırıyordu. Ayrıca Rusların Türkiye’nin içlerine doğru girmesi, genel olarak Transkafkasya’yı ve Ruslar tarafından işgal edilmiş olan İran’ın kuzeybatı bölgelerini ve özellikle Bakû petrol bölgelerini ve Çiaturi manganez yataklarını Türkiye’nin saldırılarından koruyordu.”¹¹⁰

Rus Dışişleri Bakanlığı’nın Ermeni meselesiyle ilgili Bakanlar Kurulu’na verdiği rapordaki “Rusya’nın görevi Ermeni kamasını ve seddini Türklerle Kürtler ile bizim Tatarlar arasına sokmak ve inşa etmektir.” ifadesi bölgenin Rusya açısından stratejik öneminin başka bir açıdan dile getirilmesidir.¹¹¹

Sovyet Ermeni tarihçisi A. A. Lalayan ise meseleyi Taşnaklar açısından ele alır ve Ermeni meselesi, Çarlık Rusyası-İtilaf Devletleri ve Birinci Dünya Savaşı ilişkisini net bir şekilde ortaya koyar. Taşnaklar, Çarlık planları güdümünde konumlanmıştır:

“Daha savaşın (1914-1918) çok öncesinden Taşnaksutyun Partisi, Transkafkasya’da ve yurtdışında yaşayan büyük Ermeni ticaret ve sanayi burjuvazisi için pazar yaratmak hevesiyle Türkiye topraklarının bir kısmını işgal etme ve ‘denizden denize büyük Ermenistan’ sloganlarını gerçekleştirme hayallerine kapıldı. Taşnak haydutların fikrine göre emperyalist savaş, ‘Ermeni meselesini çözecek ve Ermeni sermayesi için ‘güneş altındaki yer’i işgal edecek bir araç olmalıydı. (...)

¹¹⁰ A.e., s.7 vd.

¹¹¹ Rapor için bkz. D. S. Zavriyev, *K Noveşey İstoriı Severo-Vostoçnih Vilayetov Turtsii*, Tibilisi, 1947, s.159 vd.

Taşnakların gerici partisi, özellikle savaş döneminde her zaman olduğu gibi emekçi kitleleri aldattı. 1914-1918 savaşının emperyalist karakterini ve ona katılmaktaki gerçek amaçlarını özenle gizleyerek Taşnak Partisi, ‘Türkiye’deki kardeşlerine özgürlük’, ‘Türkiye Ermenistanı’na bağımsızlık’ gibi sloganları kullandı. (...) Taşnaklar, her vasıtaya başvurarak Türk ve Ermeni kitleleri arasında ikincisini ilkinin imha etmeye çağırarak milli çatışmayı ateşlediler.”¹¹²

Zaten daha savaş başlamadan önce İstanbul’daki Ermeni Patriği Zaven, Ermeni milliyetçi-liberallerin yayın organı Mşak’ın muhabirine Ermeni meselesinin kökten çözümünün bütün Ermenistan’ın¹¹³ Ermenilerin kaderinin tarihsel olarak bağlı olduğu Rusya iktidarı altında birleşmesiyle gerçekleşeceğini belirtmiştir. Patrik, “Ruslar buraya ne kadar çabuk gelirse bizim için o kadar iyi” ifadesini kullanmıştır.¹¹⁴

Yine aynı şekilde Taşnaksutyun Partisi’nin Dışişleri Bürosu Başkanı Zavriyev’in Çarlık Rusyası’nın Londra ve Paris büyükelçilerine 1915 yılında gönderdiği mektup, Birinci Dünya Savaşı’nda Ermenilerin Çarlık planları içinde oynadığı rolü gözler önüne sermektedir:

“Bugünkü savaşın ilk günlerinden beri Rusya Ermenileri, Rusya’da ve Türkiye’de savaşa katılmayı beklemektedir. Bu durum savaşın sonunda Ermeni meselesinin yeniden gündeme alınması ve kesin şekilde çözülmesi umudunu doğurmaktadır. Bu sebeple Ermeniler, yaklaşan olaylara katılmaktan geri duramaz, bundan ötürü savaşta en hararetli biçimde yerini almalıdır.”¹¹⁵

Çarlığın bu amaçları ve Taşnakların emperyalist işbirlikçi politikaları, Ermeni kitlelerinin toplum önderleri aracılığıyla Birinci Dünya Savaşı’na hazırlanmasını açıklamaktadır. Rus Çarlığı’nın İstanbul Büyükelçisi Girs, Aralık 1912’de Taşnaksutyun Partisi’nin önde gelen isimlerinden Zavriyev ile yaptığı görüşmede, Ermenilerin Avrupa’nın gözünde Türklerin kurbanı olarak

¹¹² A. Lalayan, “Kontrevolyutsionniy ‘Daşnaksutyun’ İ İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 gg.”, **Revolyutsionniy Vostok**, No.2-3, 1936, s.79 vd.

¹¹³ Anadolu topraklarının önemli bir kısmı kastedilmektedir.

¹¹⁴ Ermenistan SSC Merkez Devlet Tarih Arşivi (TsGİA Arm. SSR) fond vıpisok, dosya 37, yaprak 45-46’dan aktaran: K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.87 vd.

¹¹⁵ **Mejdunarodnie Otnoşeniya V Epohu İmperializma. Dokumenti İz Arhiva Tsarskogo İ Vremennogo Pravitelstva 1878-1917 gg.**, seri 3, c.7, bölüm 2, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelsvo, 1935, s.45.

gözükmeleri gerektiğini öğütlemektedir.¹¹⁶ Zaten Çarlık hâkim sınıfları için, Boryan ve Lalayan'ın ifade ettiği gibi, kurbanların hiçbir önemi yoktur. Çarlık için önemli olan petrol, demir yolları vb.'dir. Çarlık yazışmalarına yansıdığı üzere, Rusya'ya "Ermenisiz Ermenistan" lazımdır. Türkiye Ermenileri ateşe sürülerek Türklere kırdırılacak, Doğu Anadolu Rusya tarafından işgal edildikten sonra bölgeye Kuban ve Don Kazakları yerleştirilecekti. Birinci Dünya Savaşı'nda uygulanacak plan buydu.¹¹⁷ Başka bir Ermeni siyaset adamı Pirumov, Taşnakların bu planda oynadığı role şöyle dikkat çekecektir:

"Çarlık Bakanı Lobanov-Rostovski¹¹⁸, "Ermeni meselesi"nde kendi hükümetinin politikasını karakterize ederek istisnai bir kesinlikte ve arsızca şunu açıklamıştı: 'Bize Ermenisiz Ermenistan lazım!'

Ermeni milliyetçiliğinin saldırgan partisi Taşnaksutyun, Çarlık bakanının sloganını hayata geçirmek için bütün gücüyle her şeyi yaptı: Bayrağına şunu yazdı: 'Bağımsız ve birleşik Ermenistan' ve... Çarlık generallerinin, İngiliz bakanlarının, Fransız bankerlerinin, Amerikan 'hümanistlerinin' ve bütün papazların 'yardımıyla' Türkiye'de bir 'Ermenistan'a ulaştı, ama gerçekten de Ermenisiz.'¹¹⁹

II. Batılı Devletler ve Ermeniler

Ermeni meselesi Batı diplomasisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Ermeni tarihçi L. A. Bayramyan, İngiliz emperyalizminin "Türkiye Ermenistanı"na Rusya'ya karşı askeri bir savaş alanı gözüyle baktığını ve Ön Asya ve Doğu'daki çıkarlarını gerçekleştirmek için bir trampen olarak değerlendirdiğini belirtmektedir. İngiliz diplomasisinin bir taraftan Osmanlı topraklarını paylaşmak için Ermeni meselesini kullandığını, diğer taraftan Türkiye'yle Rusya'yı çatıştırarak Rusların İstanbul üzerindeki etkisi azaltarak, yerine kendi hâkimiyetini kurmak amacını güttüğünü yazar. İngilizler, bu amaçlarını gerçekleştirmek içinse Taşnakları kullanmışlardır:

¹¹⁶ **Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov. Reformı V Armenii**, s.12.

¹¹⁷ Bkz. B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.261, 267, 285, 328, 352, 356; A. Lalayan, **a.g.e.**, s.82 vd.

¹¹⁸ Aleksey Borisoviç Lobanov-Rostovski, Türkiye'de ve bir çok Avrupa ülkesinde büyükelçilik görevini yürüttükten sonra 1867-1878 yıllarında içişleri bakanlığı, 1895-1896 yıllarında da dışişleri bakanlığı görevinde bulundu. 1896 yılında öldü. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) A. B. Lobanov-Rostovski maddesi.

¹¹⁹ S. G. Pirumov, **Daşnaki Za Rubejom**, Tiflis, İzdanie Nauçnoy Assotsiatsii Vostokovedeniya, 1934, s.129.

“Taşnaklar, İngiliz hükümetinin emirleri doğrultusunda hareket etti ve İngiliz diplomasinin sadık birer silahına dönüştü. Taşnaklar, Türkiye’de Ermeni meselesini sadece çözememekle kalmadılar, maceracı ve terör yöntemleriyle zarar verdiler.”¹²⁰

Sovyet tarihçisi P. Kitaygorodskiy ise “Sömürge Köleliğinden Milli Bağımsızlığa” adlı eserinde Ermeni burjuvazisinin Batı sermayesiyle olan ilişkisine ve Türkiye’nin milli ekonomisinde oynadığı yıkıcı role dikkat çeker:

“O dönemde İngiliz ve Fransız sermayesi Osmanlı Türkiyesi’nde oldukça etkili olan Rum ve Ermeni burjuvazisine dayanıyordu. (...) Rum-Ermeni burjuvazisi esas olarak tefeci Fransız bankerleriyle ilişki içerisindeydi ve Türkiye’nin milli ekonomisinde yıkıcı bir rol oynuyordu. Bu gruplar, Batı’yla hemen ilişki kurmanın peşindeydi. (...)

Tahıl ambarı Anadolu, İstanbul’dan kopartılıyordu. Rum-Ermeni burjuvazisi, tekrardan İngiliz-Fransız sermayesinin himayesi altında kaybettiği ekonomik durumunu geri kazanmaya başladı. Türk milli burjuvazisi ise yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı.”¹²¹

Sovyet tarihçileri bu konuda hemfikirdir. İnal Butayev, “Doğu’da Ulusal Devrim” başlıklı eserinde Türklerle Ermeniler arasındaki tarihte kanlı sayfalara neden olan düşmanlığın nesnel ve öznel sebeplerini şu şekilde tespit eder:

“1) Ermeni burjuvazisinin emperyalist devletlerin ajanı olması, 2) bu burjuvazinin, Türk milli ekonomisinin uzun süre gelişmesine engel olarak, ekonomiyi kumanda eden yerlere sahip olmasını sağlayan kapitülasyonlar.”¹²²

¹²⁰ L. A. Bayramyan, **İmperialistiçeskaya Politika Anglii Po Otnoşeniyu K Zapadnoy Armenii ve Kontse XIX. Veka**, Yerevan, Yerivanski Gosudarstvennyy Universitet im. V. M. Molotova, 1954, s.15, 17, 19.

¹²¹ P. Kitaygorodski, **Ot Kolonialnogo Rabstva K Natsionalnoy Nezavisimosti**, Moskva, “Moskovski Raboçiy”, 1925, s.30, 41, 58 vd.

¹²² İnal Butayev, **Natsionalnaya Revolyutsiya Na Vostoke**, Leningrad, Raboçeyelzdatestvo “Priboy”, 1925, s.164.

III. Ermenilere Yüklenen İki Görev: Gönüllü Birlikler ve Ayaklanma

Çarlık Rusyası'nın ve Batı emperyalizminin bu planları çerçevesinde Ermenilere iki görev yüklenecektir. Ermeniler, cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacaktır. Bu birinci görevdir. İkincisi ise oluşturulan gönüllü birlikler yoluyla Türk ordusunun savunma hattını yararak Rus işgalini kolaylaştırmaktır. Her iki görevin yerine getirilmesinde Türkiye Ermenileri aktif rol oynayacaktır.

Kuşkusuz Ermenilere yüklenen bu misyonu en yakından tespit eden odaklardan biri de Ermeni komünistleridir. Sovyet Ermenistanı'nda gerek parti gerekse de devlet organlarında önemli görevler alan A. B. Karinyan, Taşnakların Çarlık hükümetiyle ilişkilerini ayrıntılı olarak ortaya koyar:

“Savaş arifesinde Çarlık diplomasisi, Türkiye Ermenilerini Rusya tarafına çekmeyi istediğini ve yaklaşmakta olan Kafkasya-Türkiye cephesindeki askeri harekâtlara Ermenileri de katmanın tam zamanı ve çok yararlı olduğunu düşündüklerini gizlemedi. Bu duruma paralel olarak Rus liberal basını ise Türkiye Ermenilerinin zavallı durumuna sayfalarca yer ayırırken Yakındoğu Hıristiyan halklarının koruyucusu olarak ‘Rusya’nın tarihi misyonunu’ devamlı hatırlatmaya başladı. Savaş günlerinde Dışişleri Bakanlığı tarafından basılan ‘Turuncu Kitap’a (Diplomatik Belgelerin Derlemesi. Ermenistan’da Reformlar. 26 Kasım 1912-10 Mayıs 1914, Petersburg, 1915) Rus burjuvazisinin ve Çarlık hükümetinin ‘eğilimi’ oldukça kesin bir şekilde yansyordu. Rus devletinin yurtdışındaki büyükelçilerinin yazışmaları, konsolosların ve konsolos görevlilerinin raporları, Çarlığın ‘Ermeni meselesi’nin kaderine keskin ilgisini açıkça ortaya koyuyordu. (...) Türkiye’ye yapılacak her baskı ve Osmanlı devletinin haklarının kısıtlanması, Çarlık Rusyası’nın Yakındoğu’da güçlenmesi ve Rus ordularının Türkiye’nin içlerine ilerlemesi anlamına geliyordu.

Ermenilerin ‘koruyucusu’ sıfatıyla ortaya çıkan Rus diplomasisi, kiliseleri temsilciliği, aynı şekilde Ermeni devrimci partilerini¹²³ uşağı gibi kullanmaya çalıştı.

¹²³ Taşnaksutyun, Hınçak vb. kastedilmektedir.

‘Turuncu Kitap’tan da anlaşıldığı üzere Eçmiadzin Katolikosu ve İstanbul patrikhanesi Çarlık diplomasisiyle sıkı ilişki içerisindeydi.”¹²⁴

Bütün Ermeni Katolikosu’nun, İstanbul patrikhanesinin ve Taşnaksutyun yetkililerinin Çarlık hükümetiyle olan yazışmalarını ve görüşmelerini anımsatan Karinyan, Taşnaksutyun’un taşra bölgelerinde “ayaklanma” çıkararak kilise temsilcileri aracılığıyla Türkiye Ermenistanı’nın “yeniden yapılandırılması”, Rusya’nın müdahalesi ve Türkiye Ermenilerinin kendi kendilerini yönetme planı meselesini tekrardan gündeme getirme amacıyla olduğuna dikkat çeker. Bu şekilde Ermeni hareketinin tamamen Çarlık hükümetinin güdümüne girdiğini açıklayan Karinyan, bu temelde Taşnakların Türk düşmanlığını şu şekilde yaydığını belirtir:

“Milli basın ve Taşnakların güçlü örgütünün Çarlık diplomatlarının provakatif kışkırtmaları sonucundaki devamlı propagandaları, Ermenilerin şovenist eğilimlerini her geçen gün daha fazla kamçılıdı. Kafkasya Valisi Vorontsov-Doşkov’un bildireleriyle cesaretlenen Taşnaklar, Batı’da çıkan savaşın Yakınoğu cephesine sıçrayacağından ve kaçınılmaz olarak Türkiye Ermenilerinin ‘kurtuluşuna’ yol açacağından emindiler. Taşnak basını, daha savaşın Kafkas Cephesi’nde ilanından çok önce gazetelerinin sütunlarını Türkofobik makalelerle doldurmaya ve gelecekteki savaşa kamuoyunu hazırlamaya başlamıştı.

Bütün ipler Rus hükümetinin elindeydi. Taşnakların propaganda çalışması Çarlık ajanlarının gölgesinde örgütlendi.”¹²⁵

Bu noktada özellikle bütün Ermeni Katolikosu V. Gevork’un Kafkasya Valisi Vorontsov-Doşkov’a yazdığı 5 Ağustos 1914 tarihli mektubu işaret çeken Karinyan, ardından şu yorumu yapar:

“Gördüğümüz gibi sadece ruhani iradesini değil, Ermeni halkının yöneten grubunun fikirlerini de yansıttığı mektubunda Eçmiadzin Katolikosu, açıktan savaşın bir tarafı olarak kendini ifade ediyor ve Çarlık Rusyası’nı Türkiye’nin içişlerine aktif olarak karışmaya davet ediyor. Katolikos’un o dönemdeki yayımlanmış diğer mektuplarından biliyoruz ki, Ermeni meselesini ‘kışkırtma’ işini Katolikos’un Batı’daki temsilcisi, ünlü pamuk üreticisi ve büyük toprak sahibi Bogos Nubar Paşa da

¹²⁴ A. Karinyan, a.g.e., **Bolşevik Zakavkazya**, No.9-10, 1928, s.53 vd.

¹²⁵ A.e., s.55 vd.

yürütüyor. Bu işte Katolikos, Nubar Paşa ve Taşnaklar, tabii ki sadece büyük devletlerin diplomatlarının kuklaları değillerdi, ayrıca kapitalist diplomatların görevlileriydiler de. (...) Onlar, sadece Batı ve Rus emperyalistlerinin verdikleri görevleri ve çizdikleri şemadaki programları yerine getirdiler.”¹²⁶

Karinyan, ayrıca Taşnakların Çanakkale Cephesi için de gönüllü birlikler oluşturduğunun altını çizer.¹²⁷

Sovyet Ermeni tarihçi Lalayan ise emperyalistlerin Ermeni büyük burjuvazisine ve onun partisi Taşnaksutyun’a “büyük Ermenistan” sözlerinin şu hizmetler karşılığında verildiğini hatırlatır:

“İtilaf Devletleri, Ermenileri şu iki noktada kullanmak amacını güttüler: Birincisi; Türkiye Ermenilerine ‘özgürlük’, hatta ‘özerklik’ ‘sözü’ vererek, İtilaf Devletleri hükümetleri bizzat Türkiye’de Türk iktidarına karşı savaşa onları katmak istedi (ayaklanan ve sözde gönüllü birlikleri oluşturan Türkiye Ermenilerini). İkincisi; yedi vilayeti ve Kilikya’yı söz verip kandırdıkları Rusya Ermenilerini Türkiye cephesinde Çarlık ordusu içerisinde tenkil müfrezelerinde, öncü birliklerde, istihbaratta kullanmak amacını taşıdı. Emperyalist savaşın arifesinde Rusya’nın ve müttefiklerinin planı buydu.”¹²⁸

Çarlık hükümetinin bu temelde birçok yazışması olduğunu belirten Lalayan, Taşnaksutyun’un “Ermeni kardeşlerimizin kurtuluşu” maskesi altında Rusya tarafında savaşa katılmak amacıyla yürüttüğü geniş kampanyaya dikkat çeker. Çarlık hükümetinin Ermenileri, Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde bir dayanak yaratarak boğazları ele geçirmek ve Akdeniz’e inmek için kullandığını belirtir. Çarlık hükümetinin Ermenileri ve hatta Kürtleri Türkiye’ye karşı kullanmak amacıyla olduğunu ifade eden Lalayan, Çarlık dışişleri bakanlığının şu üç noktaya değindiğini tespit eder:

“1) Çarlık hükümetinin çıkarları temelinde Türkiye Ermenilerinin ayaklanmasının gerekliliği; 2) Aldatarak Ermenilerin Çar’a güvenini sağlamak; 3) Türkiye’ye karşı savaşta kullanmak amacıyla silahlandırarak Ermenileri (hatta Kürtleri) tetikte tutmak. (...)

¹²⁶ A.e., s.56 vd.

¹²⁷ A.e.

¹²⁸ A. Lalayan, a.g.e., s.81.

Yeterince açık ki, Türkiye Ermenilerinin ‘kurtuluşu’ meselesini Rus silahlarıyla çarlığın ‘yardımına’ bağlayan Taşnaksutyun Partisi, sadece ve sadece çarlığın ajanlığını yapmıştır.”¹²⁹

V. Parsamyan ise 1931 yılında yayımlanan “Eçmiadzin ve Taşnaksutyun” başlıklı broşüründe Taşnakların milliyetçi-maceracı politikalarının Katolikos tarafından yönetilen Ermeni kilisesi tarafından desteklendiğini ortaya koyar. Eçmiadzin, Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü birliklerin oluşturulmasında aktif rol almış ve Taşnakların emperyalist güdümlü maceracı amaçlarını gerçekleştirmesinde hep arkasında olmuştur.¹³⁰

Ermeni Bolşevik A. Erzikyan, Ermenice basılan “Emekçilerin Mahkemesinde” başlıklı eserinde Çarlık Rusyası’nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov’un askeri açıdan gönüllü birliklerin ciddi bir kuvvet etmeyeceğini çok iyi bildiğini, ancak Rusya’nın ordularının geçişi esnasında Türkiye Ermenilerinin Rus ordularına sempatisini kazanmaya ihtiyacı olduğunu ve bunu en iyi gönüllü hareketiyle sağlayabildiğini belirtir.¹³¹

Taşnakların kendi belgeleri de Türkiye Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında oynadıkları rolü kanıtlamaktadır. 1915 Şubatı’nda Tiflis’teki Bütün Ermenistan Milli Kongresi’nde Taşnaksutyun Partisi’nin askeri kanat temsilcisinin yaptığı konuşma bu görevlerin itirafı niteliğindedir:

“Bilindiği gibi, Rus hükümeti savaşın başında Türk Ermenilerini silahlandırmak ve savaş sırasında ayaklanmaya hazırlamak amacıyla 242900 ruble verdi. Gönüllü birliklerimiz Türk ordusunun savunma hattını yarıp, ayaklananlarla birleşerek cephe ve cephe gerisinde anarşi yaratmak ve bununla birlikte Rus ordularının geçişini ve Türkiye Ermenistanı’nı ele geçirmesini sağlamak zorunda.”¹³²

Taşnaklar tarafından yönetilen Ermeni Milli Bürosu’nun Birinci Dünya Savaşı’nın hemen başında Rus Çarı II. Nikolay’a gönderdiği bildiri, Taşnakların emperyalistlerin planlarında hangi boyutta yer aldıklarını göstermesi açısından çarpıcıdır:

¹²⁹ A.e., s.84.

¹³⁰ V. Parsamyan, **Eçmiadzin İ Taşnaksutyun**, Yerevan, 1931.

¹³¹ A. Erzikyan, **Na Sud Trudyashihsya**, Tiflis, 1927, s.62.

¹³² Bkz. B. A. Boryan, **a.g.e.**, s.360.

“Şanlı Rus orduları, kendi hükümdarlık toprakları boyunca karlı Ermenistan tepelerinde ve engin Eleşkirt vadisinde, Almanya’ya ihtiyaç duyarak kudretli Rusya’ya el kaldırma cüretini gösteren Türkiye’ye karşı savaşırken, Ermeniler, atalarının öğütlerini dinleyerek (...), hayatlarını ve varlıklarını Yüce Rusya’nın ve onun tahtının şanı için feda etmek üzere ayağa kalkmışlardır.

Türkiye’yle savaş müjdesi, bütün Ermeni halkını coşkulandırmaktadır. Bütün ülkelerden Ermeniler, şanlı Rus ordularında yer almak ve Rus silahının başarısına kanıyla hizmet etmek için can atmaktadır. Düşmana karşı zafer kazanmak için Yüce Tanrıya dua ediyoruz. Yeni şanlı Rus silahı olmak ve Rusya’nın Doğu’daki tarihsel görevini yerine getirmek vatan borcumuz olmaktadır. Kalbimiz bu istekle yanmaktadır.

Rus bayrağı, İstanbul ve Çanakkale boğazlarında özgürce dalgalanacaktır.

Sizin iradeniz, ekselansları, Türkiye boyunduruğu altındaki halklara özgürlük verecektir.”¹³³

Taşnakların yayın organı Orizon’un 31 Ekim 1914 tarihli 243. sayısında Ermeniler aktif olarak savaşta yer almaya çağrılırken, Çarlık Rusyası’nın zaferinin Ermenilerin de zaferi olacağı belirtilmektedir.¹³⁴ Aynı şekilde Taşnakların başka bir yayın organı Ayrenik’in 24 Eylül 1915 tarihli sayısında Tiflis’e yeni gelen Çarlık Rusyası’nın Kafkasya Valisi Nikolay Nikolayeviç için yazılanlar da dikkat çekicidir:

“Dün Tiflis’e Çar’ın Kafkasya’daki vekili ekselansları yüce prens Nikolay Nikolayeviç teşrif etti. Yüce prensin kesin iradesi ve kararlılığıyla Türk hükümetinin varlığını sonsuza dek ortadan kaldıracağına derinden inanıyoruz. Bu inançla Kafkaslar’daki Rus ordusunun sevgili 6. Başkomutanını selamlar ve ona ‘Hoş geldin’ deriz.”¹³⁵

15 Nisan 1915 gününde Vardan komutasındaki gönüllü birliğin Eçmiadzin’deki geçit töreninin ardından üst düzey Rus subaylarında katılımıyla

¹³³ **Mşak**, No.271, 1914’ten aktaran: Marents, “Litso Armyanskogo Smenohovstva”, **Bolşevik Zakavkazya**, No.3-4, 1928, s.89.

¹³⁴ **Orizon**, No.243, 31 Ekim 1914’ten aktaran: A. M. Elçibekyan, **Armeniya Nakanune Velikogo Oktyabrya**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1963, s.18.

¹³⁵ **Ayrenik**, No.2, 24 Eylül 1915’ten aktaran: A. Lalayan, **a.g.e.**, s.91.

düzenlenen ziyafette ilk kadeh, “yüce Rusya’nın ve onun kahraman ordusunun” şerefine kaldırılır. Bütün Ermeni Katolikosu, törensel duaları okudukta sonra Ermeni halkının Rus ordularına minnettarlığını ve Ermeni topraklarının yabancıların hükümranlığından birlikte kurtarmaya hazır olduklarını ifade eder.¹³⁶

Aynı şekilde Bütün Ermeni Katolikosu V. Gevorg, Van’ın işgal edilmesi üzerine Çarlık Rusyası’nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov’a ve 4. Kafkas Orduları Kumandanı P. İ. Oganovski’ye gönderdiği kutlama telgraflarında Rus ordularının yeni zaferleri için duacı olduğunu belirtir.¹³⁷

Ayrıca Taşnakların önemli liderlerinden A. Hatisyan da 1933 yılında Ayrenik’in 5 nolu sayısında yayımlanan anılarında “Rus ordusunun yenilmeye başlamasıyla, bu orduya bağlanmış olan umutlarımız da tükendi” ifadesini kullanarak Birinci Dünya Savaşı’ndaki yerini ilan etmektedir.¹³⁸

Çarlık yetkililerinin yazışmaları da Ermeni ayaklanmalarının ve gönüllü birliklerinin hangi merkezden organize edildiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Çarlık Rusyası’nın Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratov’un 28 Mart 1915 tarihli Londra Büyükelçisi Benkendorf’a telgrafı, bu bağı göstermektedir:

“Kafkas Ordusu Piyade Karargâhı, Zeytunlu yetkililer Mavi Nohudyan, Mikael Avordyan ve Gasparyan’ın ağzından aşağıdakileri şu bilgileri bildiriyor:

“Hınçakların örgütü, Kilikya’da birçok yandaşa sahip, özellikle 3000 kişiyle Zeytun’da oldukça kalabalıklar. Adana, Dört Yol, Haçin, Sis, Furnuze, Maraş ve Halep’te komiteleri var. Hareketin başına 1895 hareketini yönetenler geçebilir: Tohacyan, Yenidünyan, Surenyan, Çakıryan, Yakupyan ve de Gasparyan. Zeytunlular, savaşı sayısının 15 000’e çıkarılabileceğini ve Aleksandret ve çevresinden herhangi

¹³⁶ **Ararat**, No.5, 1915, s.288 vd.’dan aktaran: A. O. Arutyunyan, **Kavkazski Front 1914-1917 gg.**, Yerevan, İzdatelstvo “Ayastan”, 1971, s.305.

¹³⁷ **Ararat**, No.5, 1915, s.415 vd.’dan aktaran: A. O. Arutyunyan, **a.g.e.**, s.307.

¹³⁸ **Ayrenik**, No.5, 1933’ten aktaran: A. A. Lalayan, “Kontrevolyutsionnaya Rol Partii Daşnaksutyun”, **İstoriçeskie Zapiski**, No.2, 1928, s.83.

bir dış operasyona gerek kalmadan yüksek miktarda silah sağlayabileceklerini iddia ediyorlar.”¹³⁹

Çarlık belgeleri, Rusya'nın Türkiye'ye karşı Ermeni kartını Kürt kartıyla birlikte oynamak istediğini de göstermektedir. Çarlık Rusyası Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, İstanbul Büyükelçisi Girs'e gönderdiği 17 Mart 1914 tarihli telgrafta “Ermeni reformlarının gerçekleştirilmesiyle bağlantılı olarak Bitlis'teki Kürt hareketini nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusunu sormaktadır.¹⁴⁰ Çarlık Rusyası III. Siyasi Dairesi Danışmanının İstanbul Büyükelçisi M. Girs'e 23 Eylül 1914 tarihli telgrafı, kafalarda soru işaretlerine yer bırakmamaktadır:

“Yüksek Başkomutan ve Kafkas Valisi, Türkiye'yle savaş halinde Ermenilerin, Süryanilerin ve Kürtlerin ayaklanma hazırlıklarının tam zamanı olduğu konusunda hemfikirdir. Çeteler, İran idaresinden tam gizli olarak Azerbaycan'daki konsoloslarımızın ve oradaki birliklerimizin komutanlarının gözetimi altında oluşturulacaktır. Hazır halde bulunacak silahlar, sadece gerekli zamanda verilecektir. Parasal destek için kredi vardır. Çeteler, yalnız bizim iznimizle harekete geçirilecektir.”¹⁴¹

Rusya'nın Maku Konsolosu, Kasım 1914'te Kürt isyancı Abdul Rezak'ın 500 silahlı Kürtle Çaldıran'dan Türkiye'ye saldırıya geçtiğini, amacının Ermenilerle işbirliği halinde Türkleri Kürdistan'dan kovmak olduğunu yazmaktadır.¹⁴² Rus komutan Yudenic ise General Nikolayev'e gönderdiği telgrafta Ermeni gönüllü birliği adına Dro'ya ve Kürtler adına Abdul Rezak'a Van'a girişte kendi aralarında çatışmalarını telkin etmesini emrederken, her kim bunu yerine getirmese Rusya'nın himayesinden yoksun kalacağını da belirtmektedir.¹⁴³

Her iki görevin yerine getirilmesinde Türkiye Ermenileri tehcirin çok öncesinden aktif rol oynamaya başlamıştır. Mesele birkaç Taşnak teröristinin işinden ibaret değildir. Gönüllü birliklerin oluşturulmasına ve ayaklanmalara ne

¹³⁹ **Mejdunarodnie Otnoşeniya V Epohu İmperializma. Dokumentı İz Arhiva Tsarskogo İ Vremennogo Pravitelstva 1878-1917 gg.**, seri 3, c.7, bölüm 2, 1935, s.121.

¹⁴⁰ **A.e.**, seri 3, c.2, 1933, s.29 vd.

¹⁴¹ **A.e.**, seri 3, c.6, bölüm 1, 1935, s.232 vd.

¹⁴² Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi (RGVIA) fond 2100, liste 1, dosya 517, yaprak 17.

¹⁴³ RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 517, yaprak 29.

yazık ki, geniş Ermeni kitleleri katılmıştır. Arşivler, Çarlık ordularına hizmet etmek ve Türkiye'ye karşı gönüllü birliklerde savaşmak için Türkiye Ermenilerinin Rus yetkililere başvurularıyla doludur. Osmanlı uyruklu aydınlardan ve doktorlardan üniversite öğrencilerine ve sıradan köylülere kadar binlerce Ermeninin listeleri arşivlerde isim isim mevcuttur. Bu belgeler, tehdidin ayrılıkçı örgüt yönetici ve militanlarıyla sınırla olmadığını göstermesi ve tehcirin nedenlerini açıklaması bakımından anlamlıdır. Bir Ermeni yetkilinin "Rus-Türk Savaşı'nda Ermeni Gönüllü Birliklerinin Faaliyetleri" başlıklı raporu, geniş Ermeni kitlelerinin gönüllü hareketinin peşinden nasıl sürüklendiğini göstermesi bakımından önemlidir:

"Hükümet¹⁴⁴ çevrelerinde savaşın 1915 baharından önce başlamayacağı öngörülüyordu. Demek ki, faaliyetleri iyi temeller üzerinde inşa etmek için oldukça zaman vardı. Fakat olaylar, düşünülen daha hızlı gelişti. Yönetim organının hükümetin talebi üzerine işi olağanüstü biçimde hızlandırması gerekti, öyle ki savaşçıların seçiminde sıkı kıstaslar uygulanamadı ve iki-üç hafta içerisinde bütün gönüllülerimizi sınıra yığmak zorunda kaldık. Gönüllü hareketi esnasında Ermeni halkı, genel bir coşkunluk gösterdi; binlerce yaşlı ve genç, sağlıklı ve hasta, savaş eğitimi almış ve almamış olan, iyi ve kötü, erdemli ve erdemsiz kişi örgütlenme bürosunun emrine yazılmak için akın etti. Ve bunları geri çevirmenin imkânı yoktu. Ermenilerin ayak bastığı yerkürenin en ücra köşelerinden, hatta Yeni Buhara'dan ve Amerika'dan dahi gönüllüler geldi. Cahilini de eğitimlisini de tek bir fikir coşkulandırıyor, hepsinin kalbi bir atıyordu, asırlık zincirlerini kırmaya gidiyorlardı. Peşi sıra gece ve gündüz, günlerce ve haftalarca gönüllü kayıtlarının yapıldığı yerin eşliğini aşındırdılar. Kayıt olana dek önerdiler, rica ettiler, bazen tehditler savurdular, hatta ağladılar. Ermeni halkının ruhunun derinliklerinde saklı erdemi gösteren ne kadar dokunaklı tablolar ortaya çıktı kayıtlar sırasında."¹⁴⁵

Bu durumun farkında olan Jön Türk hükümeti, Ermenilerle doğrudan bağ kurup anlaşarak, Avrupa'nın ve Rusya'nın Türkiye'nin içişlerine karışmasını ve doğacak olayları engellemeye çalışmıştır. Boryan'ın belirttiği gibi Türk hükümeti buna uygun adımlar da atmıştır.¹⁴⁶ Çarlık belgelerine yansıyan aşağıdaki satırlar, bu açıdan dikkat çekicidir:

¹⁴⁴ Rus hükümeti.

¹⁴⁵ Marksizm-Leninizm Enstitüsü Ermenistan Şubesi Parti Arşivi fond 4047, liste 1, dosya 91, yaprak 1'den aktaran: C. Kirakosyan, a.g.e., s.201 vd.

¹⁴⁶ Bkz. B. A. Boryan, a.g.e., s.283.

“Talat Bey, Ermeni meselesinin çözülmesi konusunda Türklere yardım etmesini isteyerek Ermeni vekilleri makamına çağırıldı. Bu bakan, meselenin çözülmesinin en iyi yolunun doğrudan Türklerle Ermeniler arasında yapılacak görüşmeler olduğunu düşünüyor. Talat, Bogos Nubar Paşa'nın Avrupa'yla görüşmeleri kesmesi için Paris'ten geri çağırılmasını öneriyor.”¹⁴⁷

Karibi de Türklerin, Türkiye Ermenilerinden gönüllü hareketine son vermelerini istediklerini belirtir. Türkiye Ermenileri, bu talep üzerine herhangi bir sorumluluk üzerlerine almayacaklarını ve Rusya Ermenilerinin tavrı konusunda garanti veremeyeceklerini söylerler. Karibi, özellikle gönüllü hareketinin içinde Meclis-i Mebusan üyesi Karakin Pastırmacıyan'ın ve birçok Türkiye Ermenisinin bulunmasının Türkiye'yi rahatsız ettiğine dikkat çeker. Karibi'ye göre sadece hükümet değil, halk da gönüllü hareketini Ermenilerin Türklere savaş ilanı olarak algılamıştır. Türkler, kendi vatandaşları olan Türkiye Ermenilerinden saldırılarını durdurmasını istemek üzere Salmat'a Andrenik'in yanına bir heyet göndermelerini talep eder. Ancak artık geç olduğunu ve yurtdışındaki bir hareketin işine karışamayacakları cevabını alırlar.¹⁴⁸

Türk hükümetinin bu çabalarını Karinyan da vurgular. Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından Karinyan, tehcir öncesinde Jön Türk hükümetinin Ermenilerden gönüllü birlikler konusunda ricada bulunduğu altını çizer:

“Bu arada savaşın başlamasından önce Türk hükümeti ve Türkiye'deki hükümet partisi İttihat ve Terakki'nin önemli temsilcileri birçok kez Türk Ermenilerine başvurarak gönüllü birlikleri örgütleyenleri, özellikle de bu harekette yer alan Türk parlamentosunun üyeleri Vramtsan ve Gagerin Pastırmacıyan'ı (Armen Karo) etkilemeleri için ricada bulundular ve halkın haklarını koruyacaklarına dair söz verdiler. Ancak ne Türk hükümetinin ricaları, ne de bizzat Türkiye Ermenilerinin ısrarlı talepleri genel eğilimi değiştiremedi.”¹⁴⁹

Bütün bu girişimlerin de sonuçsuz kalmasıyla Taşnakların önderliğindeki Ermeni kitleleri kendilerine biçilen iki misyonu da yerine

¹⁴⁷ **Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov. Reformı V Armenii**, s.79 vd.

¹⁴⁸ Karibi, **a.g.e.**, s.66.

¹⁴⁹ A. Karinyan, **a.g.e.**, s.59.

getirmeye başladı. Bunun ilk ayağı Türkiye'nin cephe gerisinde ayaklanmalar başlatmaktı. Rusya'nın Kafkasya Valisi Vorotsov-Daşkov Ermenilerin kendilerine verilen görevi yerine getirmekle yükümlü olduklarını ve uygun bir anda Rusya'nın işgalini sağlamak amacıyla Türkiye'de ayaklanma başlatmaları gerektiğini yazar.¹⁵⁰ Buna karşılık Ermeni Katolikosu, Vorotsov-Daşkov'a gönderdiği bir mektupta Ermeni halkının bütün acılarını bastırarak yüce imparatorluğa karşı kutsal görevlerini yerine getirmeye hazır olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹

Boryan, eserinde bu ayaklanmaların başarı sağlamayacağını daha başından belli olduğunu belirtir. Ancak kesin olan bir şey daha vardır ki, o da bu "faaliyetlerin" Ermeni halkını ölüm tehlikesiyle karşı karşıya getireceğidir. Taşnakların komutasındaki Ermeni kitleleri, Rus Çarlığı'nın emperyalist çıkarları için feda edilmişlerdir. Bu hareketlerin Ermeniler için ölümcül sonuçlar doğuracağını görmemek için, akıldan yoksun olmak gerekirdi. İşte şovenist Taşnaklar, nesnel şartları değerlendirmeksizin, güç dengelerini gözetmeksizin, kitlelerin taleplerini ve eğilimlerini dikkate almaksızın sadece emperyalist devletlerin çıkarları ve onların diplomatlarının emirleri doğrultusunda ayaklanmaları örgütlemişlerdir. Bu ayaklanmalar, ancak ilgili büyük devletlerin mali sermayedarlarına yaramıştır. Taşnaklar, bu şekilde Ermeni halkının kaderini emperyalist devletlerin hizmetine bağlamış ve kendi halkına karşı suç işlemişlerdir.¹⁵²

Çarlık döneminde ve devrim sonrasında askeri tarih üzerine önemli eserler vermiş olan General Prof. Dr. N. G. Korsun, Rus Kafkas ordularının işgalini kolaylaştırmak amacıyla Rusların, Rus kumandanlığı tarafından Kafkas Cephesi'ne gönderilmeyip yerlerinde kalan Ermenileri ayaklanmak üzere kışkırttığını ve kullandığını ifade eder. 1915 baharındaki Van ayaklanmasını ve İçişleri Bakanlığı evrakındaki 15 Mayıs 1915 tarihli belgeyi buna örnek gösterir ve Kızıl Ordu Harp Akademileri'nde okutulan kitabında şu noktalara dikkat çeker:

¹⁵⁰ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.352.

¹⁵¹ Leo, **Antsiyalits**, Tiflis, 1925, s.282'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.349.

¹⁵² **A.e.**, s.352 vd., 366.

“İçişleri Bakanlığı’nın bildirdiğine göre savaşın başında, özellikle Sarıkamış çarpışmasının ilk safhasında Ermeni nüfusu, tamamen yeni silahlarla donatılmıştı. Hatta silahlandırma, Transkafkasya’da Türk istilası tehlikesinin tamamen ortadan kalkmasından sonra da artan tempoda devam etti.”¹⁵³

Diğer taraftan gönüllü birlikler büyük bir tantanayla örgütlenmiştir. 17 Eylül 1914 tarihinde II. Nikolay, Ermenilere gönüllü birlikler oluşturmaları çağrısında bulunur.¹⁵⁴ O andan itibaren II. Nikolay’ın, İngiliz ve Fransız emperyalizminin sloganlarını Taşnaksutyun’un aynen dillendirdiğini belirten Boryan, Taşnakların Çarlık ordularındaki koçbaşı görevini bütün boyutlarıyla ortaya koyar. Özetleyecek olursak, Taşnaksutyun, Ermenilerin Türklere kurtulmak için Çarlık ordusuna parasıyla ve canıyla destek vermesi ve aktif olarak katılması gerektiğini işlemiş ve bu bilinci yaratmıştır. Bunun sonucu Ermeni gönüllü birlikleri, Ermenistan’ın “kurtuluşu” için Çarlık ordusu kumandası altında savaşa girerler. Artık Çarın savaş prensipleri, Taşnaksutyun Partisi’nin prensipleri olmuştur. Taşnaklar, “vandal” Almanlara ve “başbozuk” Türklere karşı Avrupa’nın “kültürlü milletlerinin” yanlarında olduğu propagandasını yapmaya başlarlar. Sözler alınmıştır. Ermeniler, “özgürlük” mücadelesinde yalnız değillerdir.

Gönüllü birliklerin örgütlenmesi, ne Ermeni halkı adına, ne de Ermeni toplumu için faydalı olmuştur. Taşnaklar, Rus Çarlığı’na tam anlamıyla “ajan” görevi yapmışlardır. Taşnakların Anadolu’da yaşayan Şahrikyan Efendi ve Zoryan gibi liderleri, bu gerçeği daha o yıllarda görür ve “Büyük Ermenistan” hayalinin gerçekçi olmadığını tespit ederler. Bu liderler, Transkafkasya’daki Ermeni gönüllü birliklerine karşı çıkmışlar ve Türklere karşı harekâtın hemen durdurulmasını savunmuşlardır. Kafkas Ermenilerinin, Türk Ermenilerinin işlerine burunlarını sokmaması konusunda uyarıda bulunan liderler, Taşnakların bu politikalarının Türk Ermenilere özgürlük değil, ölüm

¹⁵³ N. G. Korsun, *a.g.e.*, s.153, 189.

¹⁵⁴ Mger Slavikoviç Simonyan, **Armyanskaya Diaspora Severo-Zapadnogo Kavkaza: Formirovanie, Konfessionalny Oblik, Vzaimootnoşenie S Vlastyu, Obşestvennımi İ Religioznımi Obyedinyenyami (Konets XVIII-Konets XX Veka)**, Krosnadar, Dissertatsiya Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk Krasnodarskogo Gosudarsvennogo Universiteta Kulturi İ İskusstv Kafedra İstorii İ Muzeyevedeniya, 2003, s.40.

getireceğini daha 1915 yılında ısrarla vurgulamışlardır. Ama ne yazık ki sonuç alamamışlardır.¹⁵⁵

Gönüllü hareketini Türkiye Ermenilerine yönelik haince bir girişim olarak değerlendiren Gürcü devlet adamı Karibi, Yahudilerden başlayarak, Lehlere, Yunanlılara kadar birçok milletin milli amaçlar adına hareket ettiğini, ancak hiçbirinin Ermenilerin seçtiği yolu seçmediğini belirtir. Bu milletlerden hiçbirinin aklına zor durumundan faydalanarak bağlı buldukları devlete karşı gönüllü birlikler örgütlemek gelmemiştir. Hiçbiri açıktan düşman tarafına geçmemiştir. Karibi'nin yayımladığı belgelerden Taşnakların Batı'yla ve Rusya'yla ilişkilerde gönüllü birlikleri bir pazarlık unsuru olarak kullandıkları ve taleplerini bu devletlere kabul ettirmede bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁶

Gönüllü birliklerin hazırlanması olayına, aslında gelişmelere Çarlığın veya İngiliz ve Fransız emperyalistlerinin çıkarları açısından bakmayan her çevre aynı tanıyı koymuştur. Quadflieg ve Rohrbach gibi Alman tarihçileri ve onların saptamalarını Emperyalizm kitabının notları arasına kaydeden Lenin, o zaman Doğu Anadolu'daki bu örgütlenmeyi, Çarlığın "ajan faaliyeti" olarak görmüşlerdir.¹⁵⁷ General Prof. Dr. Korsun'un gönüllü birliklerle ilgili değerlendirmesi de ilginçtir:

"İçişleri Bakanlığı'nın bildirimine göre Ermeni gönüllü birliklerinin kendi özel genelkurmayı vardı. Öyle ki, bildirimler şu adrese gidiyordu: 'Tiflis, Ermeni Genelkurmayı, Hatisov'a (şehrin başkanı). Bununla birlikte bu birliklerin oluşturulması ve özel olarak himaye edilmeleri, Kafkasya'daki diğer halklarla Ermeniler arasında gerginliğin doğmasına neden oldu."¹⁵⁸

Korsun, bir süre sonra Çarlık Genelkurmayı'nın bile duruma müdahale etmek zorunda kaldığını belirtir.¹⁵⁹ Zaten daha 22 Ekim 1915 tarihli Rus Genelkurmay Başkanı adına yazılan bir raporda Bulgaristan'da bulunan

¹⁵⁵ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.347 vd., 360 vd., 370, 430.

¹⁵⁶ Karibi, **a.g.e.**, s.21, 63 vd., 69.

¹⁵⁷ Lenin'in, 1914 yılında Berlin'de yayımlanan Dr. Franz Quadflieg'in Russische Expansionspolitik von 1774 bis 1914'ten kendi el yazısıyla deftere yazdığı bu notlar için bkz. Lenin, "Hefte zum Imperialismus", **Werke**, c.49, Berlin, Dietz Verlag, 1970, s.694 vd. ve **Münchener Neuste Nachrichten**, No.280, 4 Nisan 1913'ten aktaran: Quadflieg ve Lenin, **a.g.e.**

¹⁵⁸ N. G. Korsun, **a.g.e.**, s.189.

¹⁵⁹ **A.e.**

Türkiye Ermenisi gönüllülerin Kafkasya'ya gönderilmesi olumlu karşılanmamakta, belirtilen Ermenilerin hepsinin Taşnaksutyun üyesi ve karanlık bir geçmişe sahip oldukları vurgulanmaktadır. Bu Ermeniler, rapora göre, savaştan kaçarak, firar ederek, başkalarına zarar vererek ve siyasi dalavericilikle soysuz bir şekilde Rus ordusunu olumsuz yönde etkileyeceklerdir.¹⁶⁰

IV. Ermeni Gönüllü Birliklerinin Katliam ve Yağma Politikası

Gönüllü birliklerin faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni olaylarını anlaşılması bakımından belirleyici önemdedir. Boryan, eserinde bu birliklerin hangi görevi yerine getirmek için oluşturulduğunu çok açık bir dille saptar: Gönüllü birlikler, Birinci Dünya Savaşı döneminde, “Büyük Ermenistan” adı verilen toprakları ele geçirmek, bu devletin temellerini atmamak amacıyla Kürt nüfusu ve Türk köylülerini yok etmek üzere örgütlenmiştir.¹⁶¹

O dönemin önemli tanıklarından biri olan Karinyan, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından gelen Rus ordularının başarılarının, özellikle de Van ve Erzurum'un alınmasının Taşnakların başını döndürdüğünü belirterek şöyle devam eder:

“Şimdi gizli emellerini açıktan göstermeye başlamışlardı, Türkiye Ermenistanı'nda yaşayan Hıristiyan olmayan bütün gruplara karşı nefretlerini artık gizlemiyorlardı. Rus ordularının zaferleriyle coşan ‘gönüllüler’, şimdi işgal edilmiş bölgelerde bütün gücünü etkisini artırmaya ayırıyordu. Bunu başarabilmek için de Ermeni olmayan nüfusun fiziksel olarak yok edilmesi metoduna başvuruyordu.”¹⁶²

Bu noktadan hareketle Karinyan, başka bir gerçeğin altını çizer. Taşnaksutyun'un ilk programında yer alan “Türkiye Ermenistanı, geniş yerel özerklik temelinde anayasal Osmanlı Devleti'nin bir parçasını teşkil eder” ifadesinin cephede gelen başarıların ardından “bağımsız devlete” döndüğünü

¹⁶⁰ **Mejdunarodnie Otnoşeniya V Epohu İmperializma. Dokumenti İz Arhiva Tsarskogo İ Vremennogo Pravitelstva 1878-1917 gg.**, seri 3, c.9, bölüm 1, 1937, s.52.

¹⁶¹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.195.

¹⁶² A. Karinyan, **a.g.e.**, s.65.

vurgulayan Karinyan, bugünkü tartışmalar açısından da şu olguları ortaya koyar:

“Belirlenen bu idealin gerçekleştirilmesindeki en ciddi engel, Türkiye Ermenistanı’nın karışık milli yapısı ve Ermenilerin ‘altı vilayette’ azınlıkta olmalarıydı. Ermeniler, sadece bazı bölgelerde önemsiz bir çoğunluğa sahipti. Diğer grupların niceliği, özellikle de Müslüman olan halklar tartışmasız çoğunluğu teşkil ediyordu. Bu yüzden bu gruplara karşı Taşnaksutyun Partisi’nin inisiyatifinde yukarıda belirtilen önlemler alındı.

Rus ordusunun raporlarından ve talimatlarından görülüyor ki, Ermeni gönüllü birlikleri, en geniş ölçüde, Hristiyan olmayan halkın ortadan kaldırılmasıyla uğraştılar. Gönüllü birlikler, Kürt ve Türk nüfusu sistematik olarak imha ederek Taşnaksutyun Partisi’nin Ermeni bölgesinin Müslüman öğelerden temizlenmesini ve sınırların çevrilmesini öngören planını yerine getirdiler. Bu ‘program’, Rus ordularındaki birliklerin komutanlarının rahatsızlıklarını birçok kez dile getirmelerine rağmen inatla uygulandı. Bu program, Ermenilerin kendileri için de yıkıcıydı. Esasen Ermeni çiftçilerinin, tabii ki, Kürtleri ve Türk köylülerini kendi tarafına çekmekte çıkarı vardı. Yüzyıllardır Ermenilerle aynı şartlarda birlikte çalışan Kürtler ve Türk emekçi kitleleri, komşularıyla ortak çıkarlarla bağlıydılar. Bu o kadar açıktı ki, bunu Çarlık Rusyası’nın askeri diplomatları bile sıkça dile getirmişti. Taşnaksutyun Partisi tersini yaptı. Politikalarıyla Türkiye’deki Ermenilerin durumunu daha da dayanılmaz hale getirdi. Gönüllüler tarafından gerçekleştirilen zorbalıklara misilleme olarak Türk köylüleri de Ermeni halkının hakkından geldi ve Türk hükümetinin bütün ‘görevlerini’ yerine getirdi.”¹⁶³

Lalayan ise gönüllü birlikler ile Müslümanlara yönelik katliamlar arasındaki bağı açık bir şekilde kurar. O dönemin tanıklarıyla ve belgelerle Ermeni gönüllü birliklerinin Çarlık hükümetinin emirleriyle oluşturulduğunu kanıtlayan Lalayan, şu noktaya dikkat çeker:

“Taşnaksutyun, görüşmelerin ardından doğrudan satılmış basını aracılığıyla gönüllü hareketi lehine geniş bir kampanya başlattı ve ‘Milli Büro’nun yardımıyla gönüllü birliklerin doğrudan örgütlenmesine girişti. Bu noktada dikkat çekmek gerekir ki, o dönemdeki görüşmelerde Ermeni birliklerinin 1600 kişiden oluşacağı belirlenmişti. Ancak Milli Büro, Türkiye’nin Doğu vilayetlerinin çabucak ele

¹⁶³ A.e., s.65 vd.

geçirilmesi için birlikleri 10000 kişiden oluşturdu. Kendi humbapetalarını¹⁶⁴ toplayarak hiç acımaksızın Türk nüfusu yok etmekle görevlendirerek birlikleri onların komutası altına verdi.”¹⁶⁵

Bütün hızıyla gönüllü birliklerin oluşturulmasına sadece Transkafkasya’da değil, Türkiye Ermenilerinin protestolarına rağmen Türkiye’de de devam edildiğine dikkat çeken Lalayan, bu noktada Hınçakların da rolünü açıklar. Örnek olarak Zeytun bölgesi Ermenilerinin temsilcisi Hınçak yetkilileri Mavi Nahudyan, Mikael Yavordyan ve Gasparyan’ın Kafkas ordusuna Kilikya Ermenilerinden 15000 asker gönderme sözü verdiğini ve bunların silahlanmayı beklediğini belgeler.

Lalayan, 1915 yılında Kafkasya valiliğine atanan Nikolay Nikolayeviç döneminde Taşnakların gönüllü birliklerin örgütlenmesine hız verdiğine dikkat çekerken özellikle savaş bölgelerindeki Türk kadınları, çocukları, yaşlıları ve malulleri yok etmeyi amansızca sürdürdüğünün altını çizer.

Lalayan, özellikle Türkiye Ermenilerinin sözde “gönüllü” birliklerin oluşturulmasına tepki gösterdiğini, Van, Erzurum gibi bölgelerde Ermeni emekçilerinin Taşnakların “gönüllü” birliklerine karşı kampanyalar yürüttüklerini belirtir. “Gönüllü” birliklerin hiçbir şekilde bir iyilik getirmeyeceğinden emin olduklarından Tiflis’e bir heyet bile gönderdiklerini ifade eden Lalayan, Taşnakların bütün bu uyarılara kulak asmadığını, Çarlığın, İngiliz-Fransız emperyalizminin, Ermeni kapitalistlerinin çıkarları doğrultusunda Ermenileri Türkiye’nin üzerine sürdüğünü yazar.¹⁶⁶

Lalayan, devamında ise “gönüllü” birliklerin bilânçosunu çıkartır ve şu sonuca ulaşır:

“1. ‘Gönüllü’ hareketi, kana susamış humbapetaların (Andranik Paşa, Amazayep ve diğerleri) komutasındaki Taşnak birliklerinin Türk kadınlarını, çocuklarını, yaşlılarını ve hastalarını ortadan kaldırmak işinde azami ‘cesareti’ göstermelerini ifade etmektedir. Taşnak birlikleri tarafından işgal edilen Türk köyleri,

¹⁶⁴ Gönüllü birliklerin komutanlarına verilen ad.

¹⁶⁵ A. Lalayan, “Kontrevolyutsionny ‘Daşnaksutyun’ İ İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 gg.”, s.86 vd.

¹⁶⁶ A.e., s.88 vd.

orada yaşayan insanlardan ‘kurtarılmış’ ve tanınmaz hale getirilmiş kurbanlarla dolu bir harabeye çevrilmiştir. (...)

Görüldüğü gibi Taşnak gönüllü hareketinin sonuçlarından biri on binlerce Türk emekçisinin imha edilmesidir.”¹⁶⁷

Gönüllü birlikler, tehcirin öncesinden itibaren Türklerin ve Kürtlerin yaşadıkları köyleri kılıçtan geçirmiş ve savaş esirlerini dahi öldürmüşlerdir. Taşnakların yaptığı katliamlar ve yağmalar, onları Osmanlı’ya karşı kullanan Rus komutanlarını bile dehşete düşürmüştür. Müslüman kadınların, çocukların ve yaşlıların Ermeni çeteleri tarafından katledildiklerine dair birçok rapor, bizzat Çarlık yetkilileri tarafından kaleme alınmış, bunun önüne geçilmesi için Ermeni gönüllü birliklerine yüzlerce yazılı talimat verilmiştir. Hatta oluşturulan askeri mahkemelerde azımsanmayacak sayıda Ermeni subayı ve askeri yargılanmış ve ağır cezalara çarptırılmıştır. Sivil halka yönelik katliamlar, Taşnak yetkililerinin belgelerine de yansımıştır.

Çarlık Kafkas Orduları Karargâhına bağlı askeri mahkemede görülen bir dava bu mezalimin boyutlarını göstermektedir. 3’üncü ve 4’üncü Ermeni Gönüllü Birliklerine bağlı Ermeni gönüllülerden Martisro Akopov, Karnik Babinyants, Maksud Cezmeciyen, Seno Arutunyan, Kerob Manukov, Ayk Ohanyan, Sahak Olikyan ve Karapet Cemkoçyan’ın yargılandıkları davanın karar metni insanın tüylerini ürpertmektedir:

“Azerbaycan-Van Birliğine bağlı Kolordu Mahkemesi, 1916 yılı 10 Eylül günü, gereken heyet toplanarak, 3’üncü ve 4’üncü Ermeni Gönüllü Birliklerine bağlı Ermeni gönüllülerden sanıklar Seno Arutunyan, Hay (hem de Ayk) Ohanyan ve diğerlerinden oluşan toplam sekiz kişiyle ilgili davayı görerek; onları Kürt kadın ve kızlara tecavüz, 26 kadın ve çocuğa kasıtlı olarak işkence etme ve ölümcül yaralayarak öldürme konusunda suçlu bularak, adı geçen sanıkların tümünün asılarak idam edilmelerine ve tüm imtiyazlarının alınmasına karar verdi.”¹⁶⁸

¹⁶⁷ A.e., s.92 vd.

¹⁶⁸ Dava dosyasının tamamı için bkz. RGVIA fond 2100, liste 2, dosya 1094, yaprak I, 4, 4 arkası, 7-9, 7 arkası-9 arkası.

Ayrıca Ermeni birliklerinin Müslümanlara yönelik giriştikleri yağmalar da mahkeme raporlarıyla sabittir.¹⁶⁹

Aynı zamanda Taşnak belgeleri de Çarlık Rusyası ve Batı emperyalizminin kumandası altına giren Taşnakların katliam hikâyeleriyle doludur. Van'ın işgalinin ardından şehrin valisi olan Aram'a Rus ordularının Van birliği komutanı Nikolayev tarafından gönderilen 34 sayılı 22 Haziran 1915 tarihli talimatta Ermenilerin bölgedeki Kürt nüfusa saldırmamaları ve köylerini yağmalamamaları bildirilmektedir. Aram, talimata verdiği protesto cevabında, emirlerin yerine getirilmeyeceğini, hala işgal edilmemiş bölgelerdeki Müslümanlara uyarı olması amacıyla suçluların en ağır şekilde cezalandırılacağını belirtmektedir.¹⁷⁰

Rus Orduları Kafkas Cephesi Başkumandanı Prjevalski'nin, Tiflis'teki Askeri Genel Valisi'ne gönderdiği telgrafta ise Rusya'dan gelen Ermeni göçmenlerin yakın zaman içerisinde Türk katliamı yapmaya hazırlandıkları belirtilmekte, Ermeniler tarafından böyle bir hareketin gerçekleşmesine izin vermemek için gerekli önlemlerin alınması emredilmektedir.¹⁷¹ Ayrıca önemli bir kısmı Rus tebaasına ait Ermeni göçmen ailelerinin kitlesel olarak cephe gerisinden gelerek Pasin Ovası köylerine yerleştirildiği ve bunların Türk kökenli ahalinin konutlarını, askeri birliklere ayrılan konutları ve aynı zamanda ekin alanlarını yerli Türk ahaliyi kovarak keyfi şekilde işgal ettikleri Çarlık raporlarına yansımıştır.¹⁷²

Gerçekten de Ermeni çetelerinin giriştikleri katliamlar ve yağmalar, Çarlık yetkililerinin sabrını taşıracak boyutlara ulaşmıştır. Kars Bölgesi Askeri Vali Yardımcısı'nın Kars Bölgesi Askeri Valisi'ne tehcir öncesinde yazdığı 4 Ocak 1915 tarihli raporda bazı subay ve askerlerini Müslüman köylerini Ermenilerin saldırılarından korumakla tam sorumlu olarak görevlendirdiğini ifade etmektedir.¹⁷³ 12 Ocak 1915 tarihli Askeri Vali Podgurski'nin Sarıkamış, Oltu, Kağızman Bölgeleri komutanlarına gönderdiği telgraf ise şöyledir:

¹⁶⁹ Bkz. RGVIA fond 2100, liste 2, dosya 752, yaprak 22-24, 22 arkası-23 arkası.

¹⁷⁰ GARF fond 579, liste 1, dosya 1880, yaprak 3-7'den aktaran: A. O. Arutyunyan, **a.g.e.**, s.369.

¹⁷¹ RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 94, yaprak 2.

¹⁷² RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 1191, yaprak 40 ve arkası.

¹⁷³ RGVIA fond 2100, liste 2, dosya 460, yaprak 36 ve arkası.

“Hristiyan nüfus tarafından Müslümanlara karşı girişilen yağmanın ve çapulculuğun önlenmesi için her türlü kararlı önlemi alın. Ağır cezalarla korkularak askeri mahkemeye verileceklerini bildiriniz; tutuklayınız, silahsızlandırınız, suçluları mahkemeye veriniz. Aşağı rütbelileri birliklerine teslim ediniz. Gelişmelerini bana bildiriniz.”¹⁷⁴

Ermeni gönüllü birlikleriyle ilgili şikâyetler çoktur. Yağma, soygun, cinayet ve toplu katliamların ardı kesilmez. Hatta General Nikolayev, Ermeni gönüllülerin yağmaladıkları malları kaçırdıkları sırada onları engellemek isteyen Rus askerleri birliklerine bile ateş ettiklerini bildirmektedir. Ermeni gönüllülerin, kendi reislerinin imzaladığı yazılı belgeleri olmaksızın kendi birlikleri dışına salınmamasına dair ve üzerlerinde kimlik belgeleri bulunmayan Ermenilerin yakalanarak silahlarının alınmasına ve kimlikleri tespit edilinceye kadar hapiste tutulmalarına dair emirler de yayınlanır.¹⁷⁵

Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze'nin aşağıdaki telgrafı da Osmanlı Devleti'nin karşısında savaşan bir ordunun komutanının tanıklığı olması bakımından önemlidir. Rus orduları geri çekilirken Ermeni birlikleri “kitlese vahşiliklere” girişmişlerdir:

“Hâlihazırda Türk birliklerine karşı konuşlanmış olan Ermeni birlikleri, hatta eşkıya Kürt çetelerine karşı bile tamamen yetenezsiz, düzenli Türk birliklerine karşı kesinlikle dirençsiz, askeri emirleri ise aynen buralardan ayrılmış olan Rus birlikleri gibi yerine getirmemektedir. Bu birlikler hızla bozulmaktadır, kadınlar ve çocuklar dâhil silahsız Türk halkına yönelik kitlese vahşiliklerinin fiilen cezasız kalması bu durumu çok etkilemektedir. (...) Eğer ordu birlikleri ile 12.000'lik Ermeni halkı, çekilen Rus devrimci birliklerinin çöleştirdiği bu yolla geriye doğru hareket etmek zorunda kalırlarsa, açlıktan vahşileşirler ve bu durumda çevre halkının neler yaşayacağını ve ordunun kendi durumunun nasıl olabileceğini kestirmek zordur.”¹⁷⁶

Rus arşivlerinde bulunan Türk Orduları Kafkas Cephesi Kumandanı Vehbi Paşa'nın Rus Orduları Kafkas Cephesi Başkumandanı General Prjevalski'ye yazdığı 22 Ocak 1918 tarihli mektup Rus ordularının ayrılmasının yol açtığı vahşeti başka bir gözle kanıtlar niteliktedir:

¹⁷⁴ RGVIA fond 2100, liste 2, dosya 460, yaprak 75.

¹⁷⁵ Bkz. RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 982, yaprak 33; RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 982, yaprak 3-5.

¹⁷⁶ RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 698, yaprak 4-5.

“Rus ordularının işgal ettikleri malum vilayetlerdeki Osmanlı tabası Müslümanların Ermenilerin zulmüne karşı korunmasıyla ilgili tarafınızca sorumlu görevlilere verilen kesin emirden ve doğabilecek her türlü uygunsuz hareketlerin önlenmesine yönelik somut ve sert tedbirlerin alınması sözünüzden dolayı en içten teşekkürlerimi iletirim. Son dönemde ortaya çıkan olaylarla ilgili Kafkas Orduları Komutanı General Odişelidze’ye bu tür olaylara son verilmesi doğrultusunda önlemlerin alınması ricasıyla tarafımdan bilgi verilmiştir. Siz Ekselanslarına da, bana gelen aşağıdaki bilgileri iletmeyi ne yazık ki gerekli ve yararlı görüyorum. Özellikle Erzincan’dan Rus kolordusunun ayrılmasının ardından Ermeni zulmü, hanelere saldırı ve kuytu köşelerde adam öldürme boyutunu aşarak daha da yayılmış ve köylere açık saldırılara, kadınlara tecavüze, erkek nüfusun katledilmesine, köylerin ateşe verilmesine dönüşmüştür. Bu arada Erzincan’dan güneydoğu istikametine 18 kilometre uzaklıktaki Zekkih köyü, 12 Ocak 1334¹⁷⁷ tarihinde bu tür talihsiz olaylara maruz kalmıştır. Bir hafta öncesinde Ardası’dan 3 kilometre uzaklıktaki Müslüman köyü Koska, 30 kişilik bir Ermeni çetesinin saldırısına uğramış, köyün yakılmasının ardından insanlığa kan ağlatacak bir dram yaşanmıştır.”¹⁷⁸

V. Türkiye’nin Haklı Savaşı ve Trajedinin Sorumluları

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Taşnakların Ermeni kitlelerini harekete geçirerek izlediği düşmanla işbirliği politikası ve Müslüman nüfusa karşı giriştiği katliamlar ve yağmalar, Türkiye’nin haklı savaşını ve meşru müdafaasını açıklamaya yetmektedir. Boryan, Türklerin Taşnakları sevmemesinin gayet doğal olduğunu vurgular. Çünkü Taşnaklar, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı tarafından paylaşılmasına destek olurken ve Batı emperyalistlerinin “hasta adamın” “iyileştirilmesi” için yaptıkları “cerrahi müdahaleye” yardım ederken, her araca başvurmuşlardır. Buna karşılık Türkiye de, kendisini parçalama operasyonuna karşı koymak için, bütün araçları kullanmış ve bütün önlemleri almıştır.¹⁷⁹

Boryan, Taşnaksutyun Partisi’nin Doğu Bürosu’nun ve İstanbul Komitesi’nin, Doğu Anadolu’da Türklere karşı Rus Savaş Bakanlığı’nın

¹⁷⁷ 1918 yılı.

¹⁷⁸ **Dokumenti İ Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya İ Gruzii**, Tiflis, 1919, s.42 vd.

¹⁷⁹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.405 vd.

planları çerçevesinde ayaklanma kararı aldığı ve bu amaçla Nisan 1915'te yaklaşık 10 bin Taşnak savaşçısının, Andranik komutanlığındaki Ermeni gönüllü birlikleri Van'a yaklaşırken şehirde ayaklanma çıkardığını hatırlatır. Boryan'ın ifadesiyle, Taşnaksutyun Partisi, emperyalist efendilerine karşı görevini yerine getirmiştir. Ancak Boryan'ın aşağıdaki tespiti meselenin özünü ortaya koymasından çok daha önemlidir:

“Askeri harekâtın cephe gerisinde on bin kişilik bir kitle devlete karşı ayaklanma çıkardığı ve bu yoldan haritada varlığını ilan ettiği zaman, elbette devlet kavramı gereği, devlet iktidarı ve devlet adamları, meşru müdafaa adına sorumlu önlemler alacaklardır.”¹⁸⁰

Boryan, bu hallerde, ayaklanmayı bastırma imkânlarını arayıp bulmak ve kendi devletini korumak gibi önemli bir görevin ortaya çıkacağını belirler. O zaman “Amaç, aracı haklı kılar” ilkesi devreye girer. Boryan şöyle devam etmektedir:

“Ermenilerin ayaklanması, onların tarihi ve hukuki hakkıdır. Eğer devlet, halk ayaklanmasını sert bir şekilde eziyor ve ayaklananları bastırıyorsa, bu da onun tarihi ve hukuki hakkıdır.”¹⁸¹

İran'ın ve Rusya'nın daha önceki dönemlerde ülke çıkarları gereği Ermenilere karşı aldığı önlemlere de Türkiye'nin meşru müdafaasını göstermektedir. İran Şahı II. İbrahim, savaş sırasında Rusya'yla işbirliği yapan Ermenilere karşı sert uygulamalarda bulunmuştur. Hatta İran, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni ve Süryani ordularının oluşturulmasına karşı protestosunun bir göstergesi olarak Ruslara ve müttefiklerine sınırını kapatmıştır. Aynı şekilde Rus Çarlığı da Ermeni örgütlenmelerine karşı sert tedbirler almış, Ermeni milli hareketini kontrol altında tutmak amacıyla birçok yasaklamalara gitmiştir. 1885 yılında devlet karşıtı faaliyetlerin yuvası haline geldiği ve Ermenilerin Rus topraklarını da kapsayan Büyük Ermenistan planı gerekçesiyle Ermeni okulları kapatılmıştır. 1899'da Ermeni kültür ve hayır kurumları, 1900 Haziranında büyük bir Ermeni yayınevi kapatılmış, ayrıca Ermeni gazetelerine ya büyük sansür uygulanmış ya da birçoğu yasaklanmıştır.

¹⁸⁰ A.e., c.1, s.363.

¹⁸¹ A.e., s.365 vd.

12 Haziran 1903 tarihinde Ermeni Grigoryan Kilisesi'nin mallarına el konmuş, aynı yılın 18 Ekiminde de Ermeni katolikosunun yetkilerine önemli sınırlamalar getirilmiştir.¹⁸² Ayrıca belirtmek gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı koşulları ve Ermeni kitleleri tarafından girişilen eylem, bunlarla karşılaştırılmayacak kadar ağırdır. Ayrıca tehcirin Ermenileri yok etmeye yönelik bir eylem olmadığı da Rus kaynaklarından anlaşılmaktadır. General Prof. Dr. Korsun, tehcir edilen Ermenilerin jandarmaların refakatinde mal varlıkları ve hayvanlarıyla birlikte göçürüldüklerinin altını çizerek Korsun, Türk askeri iktidarının ve Türk nüfusun tehcir edilenlere karşı nazik ve özenli davrandığını özellikle vurgular. Ölümlerin önemli bir kısmının salgın hastalıklar ve yokluk dolayısıyla gerçekleştiğini belirtir. Korsun, ayrıca, tehcirin Türk ordusuna da pahalıya mal olduğunu tespit ederken 3. Türk Ordusu'nun Ermenilerden oluşan memurlarını, uzmanlarını ve işçilerini kaybettiğine işaret eder.¹⁸³

Türkiye'nin haklı savaşı konusunda Karibi'nin eserine başvurduğumuzda da alacağımız sonuç aynı olacaktır:

“Türkler ve Kürtler, Ermenilere niçin saldırdı? Aynı dönemde, hatta Yunanistan ve Türkiye arasında açık kanlı bir savaş¹⁸⁴ varken bile, Rumlarla böyle bir ilişki içinde olmadılar. Cevap açık. Türkiye'deki Rum nüfusu Yunan-Türk Savaşı sırasında dürüstçe, rejime bağlılığını sürdürerek tam tarafsızlığını korudu. Savaşta hiçbir şekilde yer almadı. Sessizce savaşın sonuçlarını bekledi. Tabii kimse de onları kandaşları Yunanlılara sempati duymaya ve onlarla aynı ruha sahip olmaya zorlamadı.

Türkiye'deki Ermeni nüfusu ise Ermeni devrimci partileri¹⁸⁵ yüzünden açıktan kendi devletinin düşmanları tarafına geçti ve kendi memleketlileri olan Kürtlerin ve Türklerin hiddetini üstüne çekti.

Tekrarlıyoruz: Kesin düşüncemiz şudur ki, Ermeni şeflerinin en temel hatası, Ermeni gönüllü birliklerini oluşturmalarıdır ve bu politikanın sonucunda milli nefreti ateşlemeleridir.”¹⁸⁶

¹⁸² Gr. Çalhuşyan, **Armyanskiy Vopros İ Armyanskie Pogromı V Rossii (Panislamizm)**, Rostov Na Donu, 1905, s.27 vd.; B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.143, 267, 323 vd.; RGVIA fond 2100, liste 1, dosya 1142, yaprak 1.

¹⁸³ N. G. Korsun, **a.g.e.**, s.189.

¹⁸⁴ Kitabın 1920 yılında basıldığı göz önünde tutulursa burada Osmanlı dönemindeki Türk-Yunan savaşlarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

¹⁸⁵ Taşnaksutyun, Hınçak vb. kastedilmektedir.

Karibi, bu durumu saptadıktan sonra Türk hükümetinin aldığı önlemleri de değerlendirir:

“Türkiye’nin yerine Hıristiyan Rusya’yı veya yüksek kültüre sahip Almanya’yı koyun. Eğer Rus Lehleri Avrupa’da yaşayan bütün Lehleri bir devlet örgütünde birleştirmek adına Avusturya Lehlerine katılsaydı ve bağlı buldukları Rusya’ya karşı savaşıysaydı Rusya ne yapardı? Eğer Alsace-Lorraine’deki Fransızlar, Almanya’ya karşı savaş için gönüllü birlikler oluştursalardı Almanlar ne yapardı? Doğal olarak bu iki uygar Hıristiyan devlet de Türkiye Ermenilere ne yaptıysa onu yapardı. (...) İngilizler, düşmana katılmayı düşünmeyen, sadece geçmişteki bağımsızlığını geri talep eden İrlanda’yı bile daha dün ateş ve kanla dize getirdiler.”¹⁸⁷

Osmanlı hükümetinin, aldığı önlemlerin ve Taşnaklara karşı verdiği mücadelenin haklı gerekçelere dayandığını gösteren diğer önemli bir olgu ise Büyük Ermenistan kurulmak istenen topraklarda Müslüman nüfusun Ermenilere oranla çok daha fazla olmasıdır. Çarlık Rusyası’nın Dışişleri Bakanı Sazonov, Birinci Dünya Savaşı’ndan önce dahi birkaç büyük ticari merkez dışında, Ermenilerin ne Rus Ermenistanı’nda, ne de Türk vilayetlerinde yerel halkın çoğunluğunu temsil etmediğini kaydetmektedir. Bu bakımdan Rus devlet adamı, Ermenileri, Osmanlı Devleti’nden ayrılıp bağımsız devletler kuran diğer milletlerden ayırır. Bunun nedeni de Ermenilerin “kendisinin sayabileceği bir toprağının olmayışı gibi temel bir unsur”dur.¹⁸⁸ Korsun’un da Kızıl Ordu Harp Akademisi’nde Askeri Coğrafya dersinde okutulan “Türkiye” adlı eserinde Müslümanların, Ermeni nüfustan 5 kat daha fazla olduğunu yazmaktadır.

“Ermenilerin Dünya Savaşı’na¹⁸⁹ kadarki özellikle Ermeni vilayetlerinde yoğunlaşmış (Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Trabzon ve Adana. İstanbul’da ise nüfusun yüzde 15’ine varıyordu.) toplam nüfusu 1.500.000 kadardı. Bütün bu bölgelerdeki Müslümanlar (Türkler ve Kürtler), Ermeni nüfusundan 5 kat daha fazlaydı, ancak 1914-18 savaşı öncesinde bize¹⁹⁰ katılan topraklardaki¹⁹¹ Ermeni nüfusu, Anadolu’daki Ermeni nüfusunun üçte ikisini oluşturuyordu, ancak burada da

¹⁸⁶ Karibi, **a.g.e.**, s.82 vd.

¹⁸⁷ **A.e.**, s.21 vd.

¹⁸⁸ S. Sazonov, **a.g.e.**, s.162 vd.

¹⁸⁹ Birinci Dünya Savaşı.

¹⁹⁰ Rusya.

¹⁹¹ Kars, Ardahan, Batum kastedilmektedir.

Ermenilerin toplam nüfus içerisindeki payı yüzde 25'ti ve burada da Müslümanlar 2 kat daha fazlaydı.”¹⁹²

Diğer taraftan Ekim Devrimi sonrası Rus Beyaz Orduları tarafından kurulan Kolçak hükümetinin dışişleri bakanlığı arşivinde yer alan bir raporda da Ermenilerin Anadolu'daki tehcir öncesi nüfusunun 800 bin olduğu kaydedilmiştir. Bu yüzden Kolçak hükümeti yetkililerine göre Ermeniler için “bir prenslik kurmak bile komik” olacaktır.¹⁹³

Ekim Devrimi'yle birlikte kurulan Sovyet hükümetinin Osmanlı Devleti ile 3 Mart 1918 günü imzaladığı Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla, Çarlık Rusyası'nın savaşta işgal ettiği Osmanlı topraklarından geri çekilmeyi kabul etmesi de bunun önemli bir göstergesidir. Bu antlaşmayla 1877-1878 sınırına dönmüş, Kars, Ardahan ve Batum illeri Osmanlı devletine geri verilmiştir. Yüz yıl önce kaybedilen Iğdır bile artık Türkiye'nindir.

Ayrıca aynı gün imzalanan ek antlaşma uyarınca, Rus ordusu 6-8 hafta içinde işgal ettikleri bölgelerden geri çekilecek, Türk askeri gelene kadar bölgede güvenliği sağlayacak ve bu toprakları Türk ordusuna teslim edecektir. En önemlisi, Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır. Antlaşma, 7. maddesinde, “başka düşmanlarla savaştığı için Türkiye'nin ordusunu seferber durumda tutmak zorunluluğunu” dahi güvence altına alıyordu.¹⁹⁴

Bu ek antlaşma, bölgede güvenliği tehdit eden gücün Ermeni çeteleri olduğunu açıkça saptamış oluyordu. Rus ordusu, bu çeteleri silahsızlandırma ve bölgeyi Türk ordusuna teslim etme yükümlülüğünü üstleniyordu. Böylece uluslararası bir antlaşma, Türk askerinden gelecek bir kırım tehlikesi bulunmadığını kayda geçmiş oluyordu.

Rus kaynaklarında Türkiye'nin haklılığını doğrudan kanıtlanırken Ermeni meselesinin suçluları da gözler önüne serilmektedir. Boryan,

¹⁹² N. G. Korsun, **Turtsiya/Kurs Leksii Po Voyennoi Geografii, Çitannih V Voyennoy Akademi RKKA**, Moskva, Vışşii Voyenny Redaktsionny Sovyet, 1923, s.37.

¹⁹³ “Rossiya, Turtsiya i Armeniya”, s.62. Ayrıca Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin ek olarak sunduğumuz “Ermeni Meselesi” maddesinde ve Karinyan'ın yukarıdaki alıntılarında da Müslümanların kat ve kat fazla olduğu vurgulanmaktadır.

¹⁹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.3, kısım 4, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1893, s.135 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s.71.

Ermenilerin büyük devletlerin Doğu politikasının kurbanı olduğunun altını çizer. Ermeniler, emperyalist devletlerin ekonomik ve siyasal çıkarları yüzünden acı çekmişlerdir. İngiltere, Rus Çarlığı ve Almanya, yaşanan olayların doğrudan sorumlusudur.¹⁹⁵

Karibi'ye göre ise Türkiye Ermenilerin yaşadığı trajediyi Ermeni toplum önderleri kendi elleriyle yaratmıştır.¹⁹⁶ Gerçekten Ermenistan'ın ilk başbakanı ve Taşnak Partisi'nin kurucusu olan Ovanes Kaçaznuni'nin¹⁹⁷ 1923 yılında partisinin yurtdışı konferansına sunduğu rapor bu bakımdan ibret vericidir ve gerçek sorumluları en yetkili ağızdan ortaya koymaktadır. Kaçaznuni, sürecin birinci devresini şu şekilde anlatmaya başlar:

“Daha Türkiye'nin savaşan ülkeler ailesine katılmadığı ve katılmaya hazırlanmadığı 1914 sonbaharı boyunca Transkafkasya'da büyük bir gürültü ve büyük bir enerjiyle Ermeni gönüllü birlikleri oluşturulmaya başlandı.

Ermeni Devimci Partisi Taşnaksutyun (ARPD), birkaç hafta önce Erzurum'da gönüllü birliklere karşı olumsuz bir tavır alma kararı almış olmasına rağmen, birliklerin oluşturulmasında ve Türkiye'ye karşı askeri harekâtlarda aktif rol aldı. Oldukça kötü ve ciddi sonuçlar doğurabilecek böylesine ağır ve sorumluluk gerektiren bir meselede, ARPD'nin Transkafkasya organları ve çeşitli yöneticileri, partinin en üst organı olan kongrenin iradesine karşı geldiler.”¹⁹⁸

¹⁹⁵ B. A. Boryan, *a.g.e.*, c.2, s.149, 165, 241, 247.

¹⁹⁶ Karibi, *a.g.e.*, s.96.

¹⁹⁷ Ovanes Kaçaznuni (İğithanyan), 1918 yılı Temmuz ayında kurulan Ermenistan devletinin ilk başbakanıdır. Taşnak hükümetini, 1919 Ağustos ayına kadar 13 ay yönetmiştir. Taşnaksutyun Partisi'nin kurucularındandır ve önemli lideridir. Ermenistan'ın ve Taşnak Partisi'nin en yetkilisidir.

1868 yılında Gürcistan'a bağlı Ahıska bölgesinde doğmuştur. Mimarlık eğitimi aldıktan sonra Bakû, Batum ve Tiflis'te mimar olarak çalışır. Taşnak örgütüne Bakû'de katılır. 1905-1906 yıllarındaki Ermeni-Tatar çatışmaları sırasında karşılıklı kırımı engellemek üzere kurulan komisyonda görev yapar. 1911 yılında Taşnaksutyun davasından arandığından dolayı Türkiye'ye kaçır. İstanbul'da, ardından da Doğu Anadolu'da bulunur.

Propaganda faaliyetleri yürütür. 1914 yılında Transkafkasya'ya geri döner. 1917'de Ermeni Ulusal Konseyi üyesi olur. 1918'e kadar Kafkasya parlamentosunda (Seym) Taşnak temsilcisi olarak bulunur. Trabzon ve Batum'da Türklerle yapılan barış görüşmelerinde Ermeni heyeti içinde yer alır. 4 Haziran'da Hatisov'la birlikte Ermenistan Cumhuriyeti adına Batum Antlaşması'na imza atar. 1918 Temmuzunda bağımsız Ermenistan'ın ilk başbakanı olur. 1919 Ağustosuna kadar bu görevde kalır. 1919 Şubatı'nda Ermenistan Parlamentosu'nun kararıyla yardım sağlamak amacıyla ABD'ye ve Avrupa'ya gider. 1920 yılında Ermenistan'a geri döner ve Ermenistan Parlamentosu başkan yardımcılığına atanır.

1920 yılında Ermenistan'da Bolşevik iktidarının kurulmasının ardından tutuklanır. 1921 yılında Bolşevik yönetimine karşı yapılan karşıdevrimci ayaklanmanın bastırılmasından sonra ülkeyi terk eder. 1921-24 yılları arasında Bükreş'te yaşar. 1923 yılında tezimizde alıntıladığımız raporu yayımlamasının ardından Taşnak Partisi'nden istifa eder, geri dönmek için Sovyet Ermenistan'ı hükümetine başvurur. 1925 yılında Erivan'a yerleşir. Mimar olarak çalışır, üniversitelerde ders verir ve profesörlük unvanını alır. 1938 yılında hayatını kaybeder. Bkz. *Entsiklopediya “Armyanskiy Vapros”*, Yerevan, 1991, s.197.

¹⁹⁸ O. Kaçaznuni, *Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat*, Tiflis, İzdatelstvo “Zakkniga”, 1927, s.10.

Kitlelerin eğilimlerinin kendilerine de hastalık bulaştırdığının altını çizen Kaçaznuni, bu örneğin Taşnaksutyun'un daha önceki kuyrukçu tavırlarını hatırlattığını vurgular. Partinin önceki kuyrukçu tavırlarına örnekler verirken, bunlar arasında “1905-06 yıllarındaki kanlı Ermeni-Müslüman çatışmasını” da sayar. Partinin bilinç zayıflığından dolayı bu akıma karşı gelemediğini, gönüllü birliklerin örgütlenmesini istemiş olsa bile karşı durması gerektiğini belirtir.

Taşnak lideri, sürecin ikinci etabı olarak ise 1914 kışına ve 1915'in ilk aylarına işaret eder. Bu dönemde Taşnaksutyun'un da dahil olduğu Rusya Ermenilerinin büyük umutlar beslediğine dikkat çeken Kaçaznuni, savaşın İtilaf Devletleri'nin zaferiyle sonuçlanacağına ve Türkiye'nin dağılmasıyla Türkiye Ermenilerinin özgürlüğüne kavuşacaklarına şüphe duymadıklarının altını çizer:

“Kayıtsız şartsız Rusya'ya bağlandık. Temelsiz bir şekilde Çarlık hükümetinin çabalarımız ve yardımlarımız karşılığında bize Türkiye'deki özgürleşmiş Ermeni vilayetlerinden ve Transkafkasya'daki Ermenistan'dan oluşan özerk Ermenistan'ı bahşedeceğinden emindik.

Kafamızda kavak yelleri esiyordu. Kendi dileklerimizi başkalarına dayattık, içi boş laflara, yetkisiz kişilere çok önem verdik, girdiğimiz hipnozun etkisiyle gerçekleri görmemeye başladık ve hayal âlemine daldık.”¹⁹⁹

Kendilerini dev aynasında gördüklerini düşünen Kaçaznuni, Ermeni halkının gücünü, siyasi ve askeri niteliğini ve Rusların yardımını abarttıklarını belirtip üçüncü devreye geçer.

1915 yazında ve sonbaharında uygulanan tehcirin Avrupalı diplomatlar tarafından kendilerine söz verilen bağımsız Ermenistan hayalini suya düşürdüğünü yazan Kaçaznuni, Türkiye'nin ne yaptığını çok iyi bildiğini ve bugün pişmanlık duyması için hiçbir neden olmadığını altını çizer. Kaçaznuni'ye göre tehcir geleceğin gösterdiği gibi kesin ve amaca uygun bir adımdır. Ardından “Türlere karşı düşmanlık göstermesek durum yine böyle mi olurdu” sorusunu soran Kaçaznuni buna net bir cevap verilemeyeceğini belirtip meselenin esasını şöyle açıklar:

¹⁹⁹ A.e., s.11 vd.

“Gerçek, gerçek olarak kalmaktadır ve burası çok önemli ki, Türk egemenliğine karşı onlarca yıl önce başlatılmış olan mücadele, Türkiye Ermenilerinin sürülmesi ve yok edilmesiyle, dolayısıyla Türkiye Ermenistanı’nın boşaltılmasıyla sonuçlanmıştır. Korkunç gerçek budur.”²⁰⁰

Ardından Taşnak hükümetinin ilk başbakanı, bu olanlardan sonra Batı parlamentolarında, kamusal toplantılarda devlet adamlarının Türkleri tehdit etmelerinin, “sarı”, “mavi” ve diğer renklerde kitap çıkarmanın, kiliselerde bütün dinlerin papalarının dua etmesinin, dünya basınının sayfalarında bu duruma yer verilmesinin hiçbir anlam taşımadığını özellikle alaycı bir şekilde vurgular.

Bundan sonraki süreç, Kazaçnuni’ye göre bir kâbusa dönecektir. Taşnaksutyun’a ise kendi dışında bir suçlu aramak kalmıştır. Suçlu hemen bulunur. O da Rus hükümetinin sinsi politikalarıdır. Ruslar, Ermenileri aldatmış ve onlara ihanet etmiştir. Sadece halk değil, bilinçli yoldaşları bile öyle düşünüyorlardır o dönem. Tabii ki Rusların Türk Ermenilerini korumak gibi bir niyeti yoktur. Ancak ondan da önemlisi kendi isteklerini onlar Ruslara yamamışlardır. İstekleri gerçekleşmeyince de ihanetle suçlamışlardır. Bir siyasi parti olarak şunu unutmüşlardır ki, onların meselesi Ruslar için bir çıkar teşkil etmiyordur. Savaşa onların düşündüğü gibi Ermeni meselesinden çıkmamıştır:

“Acı acı kötü talihimize sızlanmak, kendi mutsuzluğumuza kendi dışımızda bir sebep aramak, Taşnaksutyun Partisi’nin de kaçınmadığı milli psikolojimizin tipik bir özelliği.

Rusların bize alçakça davrandığına emindik, sanki özel bir teselli verecekmiş gibi. (Sonra sırada Fransızlar, Amerikalılar, İngilizler, Gürcüler, Bolşevikler, yani bütün dünya vardı.)

Tembelliğimiz ve uzak görüşlü olmamız sanki kahramanlıktı. Sonuçta bu, şöyle bir durum ortaya çıkardı. Her isteyen bizi aldatabilir, bize ihanet edebilir, kesebilir veya başkasını kestirtebilirdi.”²⁰¹

²⁰⁰ A.e., s.12 vd.

²⁰¹ A.e., s.13 vd.

Ermeni komünistlerinin Lenin'e sunulmak üzere 18 Ocak 1921'de Erivan'da kaleme aldıkları "Ermenistan" başlıklı raporda, 1915 olaylarının yaşanmasında Taşnakların oynadığı vahim role dikkat çekilir. Taşnaklar, şovenist ihtiraslarla gönüllü birlikler oluşturarak Türkiye Ermenilerini ateşe atmıştır. Bu hareket, Taşnakların ölümcül politikalarının en karanlık sayfasıdır ve Türkiye Ermenileri için çok acı sonuçlar getirmiştir. Taşnaklar, Türkiye Ermenilerinin vatanının düşmanları yanında yer almış, Ruslara Türkiye'nin içişlerine karışması için yalvarmış ve böylece Türk iktidarının kendi Ermeni nüfusunu vatana ihanetle suçlamasının haklı temelini yaratmıştır. Rapora göre, Türkiye Ermenilerinin önemli bir kısmı gönüllü birliklerin örgütlenmesi nedeniyle Taşnakları suçlamıştır. Özellikle 1915'deki Van ayaklanması ve Ermeni gönüllü birliklerinin askeri harekâta katılması, Türkiye Ermenileri açısından acı sonuçlar doğurmuştur. Taşnaklar, komşuları olan Türkler, Azeriler ve Kürtlerle iyi ilişkiler kurmak yerine Çarlık ordularına kalkan görevi yaparak ve Avrupalıların sözlerine kanarak büyük suç işlemişlerdir.²⁰²

Enternasyonal Yürütme Kurulu da "İran, Ermenistan ve Türkiye'nin Ezilen Halk Kitlelerine" başlığını taşıyan 29 Haziran 1920 günlü bildirisinde, Ermeni meselesine yapılan emperyalist müdahaleyi açık bir dille saptar ve mahkûm eder. Enternasyonal, "Ermenistan köylü ve işçilerine", "yıllar boyunca Kürtlerin Ermenileri kestiğinden dem vurup sizi Sultana karşı mücadeleye kışkırtan ve bu mücadeleden her gün yeni kârlar elde eden yabancı sermayenin çevirdiği dolapların kurbanı oldunuz." şeklinde seslenir.²⁰³ Ermenistan Komünist Partisi'nin III. Enternasyonal'in 2-6 Mart 1919 tarihlerinde toplanan Birinci Kurucu Kongresine sunduğu raporda da "Türkiye Ermenileri, Taşnakların uzağı göremeyen ve maceracı politikaları sonucunda 300 ile 500 bin arasında kurban verdi." denmektedir.²⁰⁴

Sovyet Ermenistanı'nın ilk devlet başkanı A. B. Karinyan, 1925 yılında basılan "Emperyalist Savaş ve Ermenistan" adlı kitabında Ermeni halkının

²⁰² Raporun ilgili bölümleri için bkz. Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi (RGASPI) fond 5, liste 1, dosya 2797, yaprak 14-15.

²⁰³ **Komintern Belgelerinde Türkiye-1, Kurtuluş Savaşı ve Lozan**, derleyen: Doğu Perinçek, İstanbul, Kaynak Yayınları, Yeniden düzenlenmiş 2. Basım, Kasım 1993, s.17.

²⁰⁴ Raporun tamamı için bkz. RGASPI fond 488, liste 1, dosya 10, yaprak 12, 12 arkası, 13-28.

yaşadığı trajedinin sorumluları olarak Avrupa devletlerini, Hıristiyan misyonerleri ve özellikle Taşnakları işaret etmektedir:

“Çünkü Avrupalılara yardım ve yataklık eden ögenin, Türkiye’de yaşayan ‘Hıristiyan nüfus’ olduğu biliniyor. Bu durum, emperyalizme hizmet eden Ermenilere, Süryanilere ve Rumlara kuvvetli darbeler indirdi. Bu sebeple, Ermeni kırımının gerçek sahipleri, Avrupalı emperyalistler ve talimatlarıyla hareket eden Hıristiyan misyonerlerdir. Onların Türkiye’deki ‘kültür taşıma’ faaliyetleri, iyilikten çok kötülük getirmiştir. Çalışmaları ve politikaları sonucunda Türkiye’nin zengin yerleri yıkıma uğramış, nüfus ise kırılmıştır. (...)

Bu yüzden o²⁰⁵, başından sonuna kadar tükenmez bir enerjiyle emperyalistlerin taleplerini yerine getirdi, Türkiye Ermenistanı’nı ve Şirak’ı kırma mahkûm etti, Ermenistan’ın verimli ve zengin bölgelerini perişan etti. (...)

Türkiye Ermenistanı vilayetlerinin perişan olması ve yıkıma uğraması, Kilikya’nın yıkıma uğraması ve boşalması. Emperyalizm nereye elini atsa, Ermeni emekçileri kırma uğramışlardır. (...) Emperyalizme hizmet ve uşaklık için savaşmaktan kırılmışlardır.”²⁰⁶

Sovyet Ermeni tarihçisi Lalayan da çekilen acıları gönüllü hareketine bağlar. Türk iktidarının Taşnak ‘kahramanlarının’ vahşi eylemlerini görmesiyle ve Çarlığın Ermeni meselesini ‘çözme’ planlarını görmesi üzerine Ermeni emekçileri üzerindeki baskısını artırması ve aynı karşılığı vermesi bunun bir sonucudur. Lalayan’a göre bu, Çarlık Rusyası’nın işine gelmiş ve Ermenileri daha da provoke etmek için bunu kullanmıştır. Lalayan’ın Çarlık hükümetinin yazışmalarından yayınladığı belgelerden görülmektedir ki, karşılıklı kırım Çarlık Rusyası’nın askeri çıkarları için büyük önem taşımakta ve Ermenileri kullanmalarını kolaylaştırmaktadır.

Lalayan, ayrıca Taşnakların, Suriye’de de “Ermeni yurdu” kurmak amacıyla kendi halkını Fransız sermayesi için Türkler ve Araplarla savaşta etten topa çevirdiğinin altını çizmektedir. Diğer taraftan Lalayan’a göre Taşnaklar, sadece yukarıda belirttiği gibi 1914 sonbaharından 1915’in sonlarına

²⁰⁵ Taşnaksutyun.

²⁰⁶ A. Karinyan, **Sobranie Soçineniy**, c.1, Yerevan, 1934, s.117, 121, 162, 226 vd.’dan aktaran: K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.14 vd.

kadar hazır hale getirdikleri 10000 kişilik gönüllü birliklerle değil, 1916 ve 1917 yıllarında da binlerce Ermeniye Kafkas ordularına katarak Türkiye'ye karşı savaşta kendi halkını ateşe sürmüştür. Lalayan'ın ifadesiyle Taşnakların bu politikaların sonucunda Çarlık ve Batı emperyalizmi için binlerce Ermeni emekçisi kurban olmuştur.²⁰⁷

Ermeni Bolşevik hareketinin önemli teorisyenlerinden ve devrimci önderlerinden biri olan Şaumyan²⁰⁸ da Taşnakları “panermenist” olarak nitelerken sınıfsal çıkarları için halklar arasında milli boğazlaşmayı ateşlediğini ve Ermeni halkına diğer milletlerden nefret etmeyi empoze ettiğini vurgular. Şaumyan'a göre Türkiye topraklarındaki Ermeni ayaklanmaları gerici karakter taşır. Bu temelde Taşnaklar, Ermeni halkını kendi gerici çıkarları için feda etmiştir. Ayrıca Rus emperyalizmi de Tatar-Ermeni kırımının sorumlularındandır.²⁰⁹

Sovyet Ermenistanı'nın teorisyenlerinden Marents, Taşnakları “faşist” olarak nitelendirirken Ermeni emekçilerinin maruz kaldığı dramın suçlularını net bir şekilde gözler önüne serer:

“Burada yüz binlerce Ermeninin gurbet ellerde yaşamasında kimin suçlu olduğu üzerinde durmayacağız. Ama her samimi emekçi için çürütülemez bir gerçek vardır ki, o da Türk halkının ve de Ermeni emekçilerinin suçlu olmadığıdır. (‘Bu

²⁰⁷ A. Lalayan, **a.g.e.**, s.93 vd.

²⁰⁸ Stepan Georgiyeviç Şaumyan, 1 Kasım 1878 tarihinde Tiflis'te doğdu. Komünist Parti'nin Kafkaslar'daki en önemli liderlerinden, gazeteci, edebiyat eleştirmeni. 1900 yılından beri Komünist Parti üyesi. 1899 yılında Ermenistan'da ilk Marksist grup olan Calaloglu'nu örgütledi. 1902 yılında kurulan Ermeni Sosyal-Demokratlar Birliği'nin kurucularından. 1902 yılı sonunda Almanya'ya iltica etti. 1905 yılında Berlin Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ni bitirdi. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) yurtdışı bürosunda çalıştı. Parti'nin yayınlarının Ermenice ve Gürcüce yayınlanmasıyla uğraştı. Marx, Engels ve Lenin'in eserlerini Ermeniceye çevirdi. 1905 yılında Tiflis'e döndü. RSDİP Kafkas Birlik Komitesi'nin yöneticiliğini yaptı. Parti'nin 4. ve 5. Kongrelerinde delege olarak bulundu. Bakû'deki bolşevik örgütünü kurdu. Birçok Bolşevik yayın organını kurdu ve redaktörlüğünü yaptı. 1911 yılında Parti'nin Rusya Örgütlenme Bürosu üyeliğine seçildi. 1914 yılında Bolşeviklerin Bakû örgütünü yönetti. 1915 yılında RSDİP'in Kafkasya Bürosu'nda görev yaptı. 1917 yılında Şubat Devrimi'nin ardından Bakû Sovyeti'nin başkanı oldu. RSDİP (b)'in 6. Kongresi'nde Merkez Komitesi üyeliğine seçildi. Ekim Devrimi'nin ardından Kafkas İşlerinden Sorumlu Olağanüstü Komiserlik görevine atandı. 1918 Nisanında Bakû Komünü sırasında Bakû Halk Komiserleri Kurulu'nun başkanlığını ve dışişleri komiserliğini yürüttü. 20 Eylül 1918 tarihinde İngiliz işgalcileri ve Eserler (Sosyalist Devrimciler) tarafından diğer 25 halk komiseriyle birlikte kurşuna dizilerek öldürüldü. Bilimsel Sosyalist teori, felsefe, sanat ve edebiyat üzerine birçok eser verdi. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) S. G. Şaumyan maddesi.

²⁰⁹ Bkz. A. Karinyan, **Şaumyan İ Natsionalistçeşkie Teçeniya Na Kavkaze**, Bakû, İstpart Otdel TsK i BKAKP (b), 1928, s.8, 29, 32 vd.

onların acılarıdır, suçu değil' derdi Şaumyan Yoldaş) Suçlular ise Batı Avrupa emperyalistleri ve birinci sırada onların sadık alçak iti Taşnakutyun'dur."²¹⁰

Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Aşot İoannisyan²¹¹, 1924 yılında yazdığı "Taşnakutyun ve Savaş" adlı broşürde Taşnakların Birinci Dünya Savaşı'nın emperyalistlerin "Ermeni meselesi"ne karışmasına yol açacağını ve bu şekilde meseleyi çözeceklerini düşündüğünü anlatır. Oysaki emperyalist savaş, başta Ermeni halkı olmak üzere bütün halklara acı ve yoksulluk getirmiştir.²¹²

Gürcü tarih profesörü Zavriyev de büyük devletlerin Ermeni meselesine ve onun aracılığıyla Türk meselesine karışmalarının Ermeni halkının çektiği acılarda esas paya sahip olduğunun altını çizer.²¹³ Ermenilerin en önde gelen tarihçilerinden Prof. Leo da yaşanan olayları dış destekle yapay olarak yaratılan Ermeni hareketine bağlar.²¹⁴ Uluslararası Hukuk Profesörü Komarovskiy, bu noktada esas sorumluluğun Avrupa'nın payına düştüğüne dikkat çeker.²¹⁵ Tarihi Amfiteatrov ise Ermenilerin özgürlüğünü esas engelleyen güçlerin sırasıyla İngiltere, Almanya, Rusya ve Fransa olduğunu belirtir.²¹⁶

²¹⁰ Marents, **a.g.e.**, s.94.

²¹¹ Aşot Gareginoviç İoannisyan, 5 Haziran 1887 tarihinde Azerbaycan'da Şuşa'da doğdu. Ermenistan SSC Bilimler Akademisi'nin önemli tarihçilerinde biri olan İoannisyan, 1906 yılında Komünist Parti'ye katıldı. Transkafkasya'daki devrim hareketinde aktif bir şekilde yer aldı. Moskova'daki Lazarev Enstitüsü'nde (1918-19), Erivan Üniversitesi'nde (1921-26), SSCB Milletler Enstitüsü'nde (1929-34) profesör olarak görev yaptı. 1920-21 yıllarında Ermenistan Eğitim Halk Komiserliği (Bakanı), 1922-27 yıllarında Ermenistan KP (b) Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği görevlerinde bulundu. 1936-37'de SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde Müdür Yardımcısı olarak çalıştı. 1954 yılından itibaren bu Enstitü'nün en yaşlı öğretim üyesi unvanına sahip oldu. Ermenistan tarihi üzerine birçok eser verdi. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) A. G. İoannisyan maddesi.

²¹² Bkz. T. P. Agayan, **Veliki Oktyabr İ Borba Trudyashiysya Armenii Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1962, s.29.

²¹³ D. S. Zavriyev, **a.g.e.**, s.161.

²¹⁴ K. N. Karamyan, **a.g.e.**, s.51.

²¹⁵ Kamorovskiy, "Ob Armyanskom Voprose", **Bratskaya Pamoş Armyanam**, c.2, s.155 ve **Polojenie Armyan v Turtsii**, s.VIII'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.274.

²¹⁶ Amfiteatrov, **Armyanskiy Vapros**, Petersburg, 1906, s.5 vd.'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.1, s.274.

İKİNCİ BÖLÜM

TAŞNAK ERMENİSTANI DÖNEMİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

I. Taşnak Ermenistanı'nın Özü Ve Avrupa Emperyalizmi

Ermeni meselesi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında da önemini kaybetmez. Tam tersine Türkiye'nin savaşı kaybetmesiyle Ermeni meselesinin paylaşım planlarındaki rolü daha da artacaktır. Rusya'da Ekim Devrimi'yle birlikte kurulan Sovyet iktidarı bu politikaları reddedecek, Ermeni meselesi, tamamen Batı emperyalizminin bir oyuncuğu olacaktır.

Ekim Devrimi'nin ardından Transkafkasya'daki Musavat Azerbaycanı ve Menşevik Gürcistanı cumhuriyetleriyle birlikte Taşnak Ermenistanı da bağımsızlığını ilan eder. Taşnak Ermenistanı, kesin bir surette emperyalizmin saflarında yer alacaktır ve büyük devletlerin diplomatlarının elinde bir silaha dönüşecek, onların iradesini ortaya koyan uluslararası sermayenin bir ajanı olarak varlık gösterecektir. Boryan'ın ortaya koyduğu gibi Taşnaklar tarafından yönetilen Ermenistan ve onun emekçi kitleleri, emperyalizmin Doğu politikasının bir aracı ve Türkiye'ye karşı bir şantaj unsuru olacaktır.²¹⁷

Bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nde esas olarak iki hâkim güç vardır. Boryan, bu güçlerden birinin Türkiye Ermenileri olduğunu belirtir. Türkiye Ermenilerinin burjuva ve küçük burjuva katmanları, eski Çarlık topraklarında bulunan Ermenistan Cumhuriyeti'ne olumsuz bakmaktadır. Amaçları, elbette İtilaf Devletleri'nin yardımıyla, Türkiye

²¹⁷ A.e., c.1, s.404; c.2, 186, 202.

topraklarını da içine alacak bir Ermeni devleti kurmaktır. Ve bu devletin esas oluşum merkezi Türkiye Ermenistanı olmalıdır. Çünkü Rusya, toparlandığında Transkafkasya'yı tekrar ele geçirecektir. Onun için Türkiye Ermenistanı merkezli bir devlet kurulup, güçlendirilmeli; daha sonra Rusya Ermenistanı bu devlete katılmalıdır.

Taşnaklar ve Transkafkasya'nın küçük burjuva katmanları ise, "Büyük Ermenistan"ın Transkafkasya merkezli anlayış ve uygulamayla inşa edileceğini savunmuşlardır. Bu planda yine İtilaf Devletleri'nin ve Beyaz Orduların yardımı esas rolü oynamaktadır.

Ermenistan Bakanlar Kurulu Başkanı Hatisov, Avrupa'daki Ermeni heyetinin başkanı Agaronyan'a (Aharonian) gönderdiği çok gizli damgalı telgrafta Beyaz Ordu komutanı Denikin'den 3 milyon mermi aldığını belirtmektedir. Agaronyan ise İngiliz Yüksek Kumandanlığı'ndan silah ve askeri teçhizat alacaklarını belirtmektedir.²¹⁸

İngiltere ve Fransa, bir taraftan da Kafkas Cumhuriyetleri arasında kırımlar kışkırtarak bölgeye müdahalenin yollarını kollarlar. Hatta oradaki halkların güvenliği adına ordularını bölgeye gönderirler. Taşnaklar, İtilaf ordularının bölgeye çağrılmasında önemli rol oynamışlardır.²¹⁹ Taşnak hükümetinin başbakanı Kaçaznuni, 7 Şubat 1919 tarihinde İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General F. Wocker'la yaptığı görüşmede Ermenilerin, İtilaf Devletleri'nin zaferiyle ve Kafkasya'ya gelmeleriyle durumlarının iyiye doğru değişeceğinden kesinlikle emin olduklarını belirtmiştir. Bu görüşmenin raporu, Ermenistan İçişleri Bakanlığı Arşivi'nde saklanmaktadır.²²⁰ 1923 yılındaki Parti kongresine sunduğu raporunda Birinci Dünya Savaşı'nın İttifak Devletleri'nin kesin yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından gelişen olaylara değinen Kaçaznuni, o dönemi şu şekilde aktarır:

²¹⁸ **Daşnaktsakan Karavarutyanyan Dokumentere**, Erivan, 1922, s.7, 12, 22; Çalhuşyan, **İnç Er Yev Piti Lini Mer Ugin**, Vena, 1923, s.15; Leo, **a.g.e.**, s.440'dan aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.90.

²¹⁹ **A.e.**, s.64, 74.

²²⁰ Bkz. Ermenistan SSC İçişleri Bakanlığı Merkez Ekim Devrimi Arşivi (TsAOR MVD SSRA) fond 114, dosya 23, yaprak 48'den aktaran: D. Yenukidze, **Krah İmperialistışeskoj İnterventsii V Zakavkazye**, Tbilisi, Gospolizdat Gruzinskoy SSR, 1954, s.188.

“Ay sonunda²²¹ İngiliz orduları, yani müttefiklerimizin orduları Batum’a yerleşti. Yeniden yeni umutlar beslemeye başladık. Transkafkasya’daki durumumuz iyiye doğru kökten değişecekti. Tabii ki zafer kazanan ve Tiflis’teki Alman ordularının yerine geçen bizim müttefikimiz olacaktı. Ne de olsa yan yana ortak düşmana karşı savaşıyorduk. Kesinlikle İngilizlerin dostluğundan ayrıcalıklı olarak yararlanmalıydık. Öyle ki Gürcüler Almanlarla dostluk kurmuş, Azeriler ise açık olarak Türk tarafını tutmuştu.

Ancak yine yanıldık. İngilizler, hiçbir ayrıcalık göstermediler. Sanki onların müttefiki olduğumuzu bilmiyorlardı ya da unutmuşlardı.”²²²

Taşnakların ilk başbakanı Kaçaznuni, raporunda Taşnak Partisi’nin diplomatik faaliyetlerini de değerlendirirken 1919 Sonbaharındaki Paris Konferansı’na değinir ve ileri sürdükleri “Büyük Ermenistan” projesinin emperyalist bir talep olduğunu vurgular. “Denizden denize Ermenistan” gibi saçma bir projenin kendi akıllarına gelmediğini, Batı devletlerinin baskısıyla Ermeni diasporasının ileri sürdüğünü belirtir. Kaçaznuni’nin ifadesiyle Amerika’nın küçük bir Ermenistan’ı mandası altına almayacağını, dolayısıyla “Büyük Ermenistan” projesinin gerçekleşmemesi durumunda mandayı unutmaları gerektiğinin kendilerine bildirilmesiyle bu emperyalist talep Ermenilere dayatılmıştır. Böyle sorumluluk gerektiren temel bir meselede yine kendi iradelerini kullanamadıklarını belirten Kaçaznuni, amaçsız ve abartılı taleplerin doğal olarak acı bir hayal kırıklığıyla sonlandığını sözlerine ekler. Özellikle o dönemdeki ruh hallerini gözler önüne sermek amacıyla Sevr Antlaşması’na ve ABD Başkanı Wilson’un Ermenistan haritasına bile kimi zaman burun kıverdıkları, beğenmedikleri zamanları örnek verir.²²³

31 Temmuz 1919 tarihinde Taşnak temsilcisi Agaronyan’ın, Taşnak bakanı Hatisyan’a yazdığı mektuptaki şu satırlar da Taşnakların kaderlerini emperyalizme nasıl bağladıklarını göstermesi açısından öğreticidir:

“Halkların siyasi kaderi gerçekte, Paris Barış Konferansı’na bağlıdır, yoksa bizim istek ve kararlarımıza değil.”²²⁴

²²¹ Kasım ayı.

²²² O. Kaçaznuni, **a.g.e.**, s.31.

²²³ **A.e.**, s.44 vd.

²²⁴ Bkz. A. F. Myasnikyan, **İzbrannie Proizvedeniya**, Yerevan, İzdatelstvo “Ayastan”, 1965, s.435.

Ermenistan Devlet Arşivi'nde saklanan başka bir belge, Adana'daki Ermenilerin Fransız işgal kuvvetleri komutanı General Dufieux komutasında "intikam birlikleri" adıyla silahlandırıldıklarını ve Fransız üniformasıyla savaştıklarını anlatmaktadır.²²⁵ Sovyetler'in önemli tarihçilerinden V. A. Gurko-Kryajin de bu gerçeği saptamış ve İtilaf Devletleri'nin Ermenileri Yakın Doğu'daki hedeflerini gerçekleştirmek için kullandıklarını ifade etmiştir. Gurko-Kryajin, 1925 yılında yayımlanan "Yakın Doğu ve Devletler" adlı eserinde Fransızların, Kilikya'yı işgal ederek Ermeni gönüllü birliklerini Müslümanlara karşı şiddet eylemlerinde görevlendirdiklerini belirtir.²²⁶

İngiliz ve Fransız emperyalizmine itaat, diğer taraftan Yunan işgaline de bel bağlamayı beraberinde getirmiştir. Taşnak hükümeti Dışişleri Bakanı'nın Tiflis'teki temsilcisine gönderdiği telgraf, buna örnektir:

"Cephedeki durum çok ağır. Bir an önce Luck ve Corbeille'e²²⁷ başvurarak, Türk birliklerinin ilerlediği konusunda hükümetlerine telgraf çekmelerini ve gerekli tüm önlemlerin alınmasını istemelerini sağlamak mutlaka zorunlu (...) Yunan temsilcisinden de, hükümetine hemen bir telgraf çekerek her şeyi bildirmesini ve Yunan birliklerinin bir saldırıya geçerek Türk hareketini güçsüz düşürmelerinin olanaklı olup olmadığını öğrenmesini isteyin."²²⁸

Batum'daki Yunan temsilcisi de Yunanistan'ın Taşnak Ermenistanı'na yardıma hazır olduğunu beyan eder. Ayrıca Atina basını, Ermenileri cesaretlendirerek kışkırtan bir kampanya başlatır.²²⁹ Taşnak temsilcileri, Yunan hükümetine gönderdikleri bir mektubu ise "Tanrı Yunan kralını ve muzaffer ordularını korusun" ifadeleriyle sonlandırmaktadır.²³⁰ Askeri tarihçi General Prof. N. G. Korsun, SSCB'nin Savunma Halk Komiserliği (Bakanlığı) tarafından 1940 yılında basılan "Yunan-Türk Savaşı 1919-1922" adlı eserinde Taşnaksutyun iktidarındaki Ermenistan'ın Yunanistan'la birlikte Türkiye ve

²²⁵ Ermenistan SSC Devlet Tarih Arşivi (GIA Arm. SSR) fond 200, dosya 132, yaprak 338'den aktaran: N. Z. Efendiyeva, **Borba Turetskogo Naroda Protiv Frantsuzkih Okkupantov Na Yuge Anatolii (1919-1921 gg.)**, Baku, İzdatelstvo AN Azerbaycanskoy SSR, 1966, s.116.

²²⁶ V. A. Gurko-Kryajin, **Blijniy Vostok i Derjavi**, Moskva, Nauçnaya Assotsiatsiya Vostokovedeniya Pri TsİK SSSR, 1925, s.92.

²²⁷ İtilaf Devletleri'nin Tiflis'teki temsilcileri.

²²⁸ D. S. Zavriyev, **a.g.e.**, s.85.

²²⁹ **A.e.**, s.85 vd.

²³⁰ RGASPI fond 544, liste 3, dosya 79, yaprak 51.

Kafkasya'da İtilaf Devletleri'nin, özellikle de İngilizlerin, bir silahı ve ajanı görevi gördüklerinin altını çizerek bu bağı kurmuştur.²³¹

Hınçak Partisi'nin Paris seksiyonu sorumlularından hukuk doktoru Gurgen Tahmazian da Sovyet Ermenistanı'na gönderdiği mektupta Avrupa diplomasisinin içyüzünü ortaya koymaktadır:

“Çıkarlarımızı devamlı ihlal eden Avrupa'dan hiçbir şey beklememeliyiz. Bugün Avrupa hiç olmadığı kadar bizim kanımızı petrol ve maden politikaları için kullanıyor. Türklerle dostluk kurmamız zorunlu. Bütün Asya halklarının çıkarları bir. Bütün hepsi Avrupa kapitalizmine karşı kenetlenmeli.”²³²

Gerek Sovyetler Birliği'nin gerekse de Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından ve parti yöneticilerinden A. F. Myasnikyan²³³ ise Taşnakların dış politikasını değerlendirirken şu ifadeleri kullanır:

“Ermeni burjuvazisi ve onun partisi Taşnaksutyun, devamlı olarak Avrupa ve büyük devletlerin hükmeden burjuvazileri olmadan Ermenistan'ın kaderini belirlenemeyeceğini tekrarlayıp durdular. Bu arada Ermenistan, Avrupa sermayesi için her zaman sadece önemsiz bir oyuncak olmuştu.”²³⁴

²³¹ N. G. Korsun, **Greko-Turetskaya Voyna 1919-1922**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatestvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSR, 1940, s.9.

²³² A. Myasnikov, **Armyanskıe Politicheskie Partii Za Rubejom**, Tiflis, İzdatelstvo “Sovjetski Kavkaz”, 1925, s.82.

²³³ Aleksandr Fedoroviç Myasnikov (gerçek soyadı Myasnikyan - takma adı Martuni), Sovyet devlet adamı, Parti yöneticisi, edebiyatçı. 1906'dan beri Komünist Parti üyesi. Nahcivan na Donu kentinde tüccar bir ailede doğdu. 1911 yılında Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1901 yılında Nahcivan'da, ardından Moskova'da yasadışı liseli faaliyetlerine katıldı. 1904 yılından itibaren devrimci hareket içinde yer aldı. 1906 yılında tutuklandı, sürgüne gönderildi. Bakû'de çalışmalar yürüttü. 1912-14 yıllarında edebiyat ve propagandayla ilgilendi. 1914 yılından itibaren askerler arasında devrimci propaganda faaliyeti yürüttü. Şubat Devrimi'nin ardından Batı Cephesi cephe komitesinde çalıştı. Minsk'te çıkan Bolşeviklerin gazetesi Zvezda'nın redaktörlüğünü yürüttü. Bolşevik Partisi'nin 6. Kongresi'ne delege olarak katıldı. Eylül 1917'de Parti'nin kuzeybatı bölge komitesi başkanlığını, Ekim'de batı komitesi üyeliğini yürüttü. Kasım 1917'de Batı Cephesi'nin komutanlığına seçildi. Kimi zaman Genelkurmay Başkanlığı görevini yerine getirdi. 1918 Baharında Povoljski Cephesi'nde Beyaz Çek Ordularına karşı komutanlık görevine getirildi. 1919 başında Belorus Merkez Yürütme Kurulu başkanlığını yaptı. 1919-21 yıllarında Bolşevik Partisi'nin Moskova Komitesi'nde değişik görevler aldı. 1921 yılında Ermenistan SSC Halk Komiserleri Kurulu Başkanlığı'nı ve Askeri İşlerden Sorumlu Halk Komiseri görevini yerine getirdi. Aynı zamanda Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (TSFSC) Halk Komiserleri Kurulu'nun başkan yardımcılığını yaptı. Parti'nin Kafkasya Bürosu'nun üyesi olarak çalıştı. 1922 yılında TSFSC'nin Birlik Konseyi başkanlığını, ardından Bolşevik Partisi'nin Transkafkasya Bölge Komitesi Birinci Sekreterliğini yürüttü. Aynı zamanda Zarya Vostoka gazetesinin redaktörlüğünü yaptı. SSCB Devrimci Askeri Konseyi ve SSCB Merkez Yürütme Kurulu Prezidiumu üyesi. 12. ve 13. Kongrelerde Bolşevik Partisi'nin Merkez Komitesi'ne seçildi. Bilimsel Sosyalist teori, tarih ve edebiyat alanında birçok eser yazdı. 22 Mart 1925 yılında bir uçak kazasında hayatını kaybetti. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) A. F. Myasnikov maddesi.

²³⁴ A. F. Myasnikyan, **İzbrannıe Proizvedeniya**, s.363.

Myasnikyan, 25 Ocak 1922 yılında yazdığı başka bir makalesinde ise şu noktalara dikkat çeker:

“Ermeni halkı, kaderini Avrupa diplomasisine bağlamaya alışmıştı; kurtuluşunun Avrupa ülkelerinin politik oyunlarının sonucunda olacağını düşünüyordu. İşte bu yüzden sıkça Ermenistan’ın yönelimini değiştirdiler. Sahibi kimi zaman İngiltere, kimi zaman Fransa, kimi zaman da Amerika oldu. Ermenilerin “Hıristiyan kardeşliğini”, ağlamaklılığını kim kabul ettiyse ona yöneldi. (...)

(Sovyet Ermenistanı döneminde) Avrupa diplomasisinin reddi ise Müslüman dünyasıyla ve Türkiye’yle savaflara son verdi.”²³⁵

Myasnikyan, “Yurt Dışındaki Ermeni Siyasi Partileri” isimli kitabında Taşnakların Musul Meselesi konusunda İngiliz emperyalizminin çıkarları doğrultusunda nasıl faaliyet yürüttüğünü de anlatır.²³⁶

Sovyet Ermeni devlet adamı Karinyan ise Taşnakların Batı adına yerine getirdiği misyonu şöyle tanımlar:

“Taşnak Ermenistanı, Yakındoğu’da belirli bir görevi yerine getirdi. Devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasına sağlam bir duvar ördü. Emperyalist diplomasisinin görevlerini yerine getirdi ve Kafkas Cephesi’nden devamlı tehdit ederek Türkiye’nin durumunu zorlaştırdı.”²³⁷

Karinyan, ayrıca Çarlığın yıkılmasının ardından özellikle İngiliz emperyalizminin Türkiye’den daha fazla pay koparmak için Taşnakları kullandığını ifade eder:

“İngiltere, Türkiye’deki azınlıkların memnuniyetsizliklerini sömürerek, Ermenilerden, Suriyelilerden ve Rumlardan özel gönüllü birlikler oluşturdu. Bu politika, İngilizler için oldukça kârlıydı, öyle ki karşılıksız ‘etten toplar’ ve yerel Hıristiyan halktan hazır askerler elde ediyordu.

‘Ermenistan Cumhuriyeti’ bu savaş sürecinin en önemli faktörlerinden biriydi. Ermenilere boş ve kesinlikle bağlı kalmayacakları sözler vererek İngiliz hükümeti,

²³⁵ A.e., s.372. Ayrıca Myasnikyan’ın Taşnak dış politikasını değerlendirdiği Ermenistan SSC Sovyetlerinin Birinci Kongresine sunduğu rapor için bkz. a.g.e., s.375 vd.

²³⁶ Bkz. A. Myasnikov, **Armyanskie Politicheskie Partii Za Rubejom**, s.22 vd., 39, 52.

²³⁷ A. Karinyan, a.g.e., s.60, 72.

hiçbir şey kaybetmedi. Ama Türkiye'ye ve ayrıca Sovyet Rusya'ya karşı Ermenilerin hizmetinden yararlanma imkânına sahip olarak, Türkiye'yi devamlı baskı altında tuttu ve Taşnaklara dayanarak Transkafkasya'da kendi politikalarını yürüttü.”²³⁸

Karinyan, Taşnakların diğer taraftan Kilikya olarak adlandırılan Adana ve çevresinde gönüllü birlikler oluşturarak General Allenbi komutasında Fransız lejyoner birliklerinde Türklere karşı savaştıklarını belirtir ve özellikle bunun için Amerika'da yaşayan Ermeniler arasından gönüllü askerlerin getirildiğine dikkat çeker.²³⁹

Ermenistan Komünist Partisi Delican Bölge Sekreteri, 20 Şubat 1921 tarihli raporunda “Taşnaklar, İtilaf Devletleri'nin elinde Türkiye ve Azerbaycan'a karşı bir silah olarak kullanılmıştır” şeklinde yazar.²⁴⁰

Kaçaznuni'nin kitabının Rusça baskısının önsözünü de yazmış olan S. Hanoyana, 1930 yılında yayımlanan “Taşnaksutyun Partisi'nin Trajikomedyası” başlıklı broşüründe Anadolu'dan Fransız kolonisi Suriye'ye kaçan Ermenileri ele alır. Hanoyana, broşüründe Taşnakların sömürgeci politikalar güden emperyalistlerin sadık uşakları olduğunu ortaya koyar. Hanoyana'nın ifadesiyle Taşnaklar, emperyalistlere hizmetleri sırasında sömürgecilik zincirlerine karşı savaşan halklardan haklı olarak nefret etmişlerdir.²⁴¹

Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü öğretim üyesi olan S. A. Vartanyan ise Taşnak hükümetinin her zaman arkasını dayayacak bir güç aradığını belirtir. Kolçak ve Denikin'in Kızıl Ordu tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Vrangeli'ye yönelen Taşnakların, Vrangeli ordularının da imha edilmesinden sonra Rusya'daki karşı devrimci güçlere dayanma umudu kalmaz. Vartanyan'a göre Taşnakların, artık yeni sahipleri Amerikan, İngiliz ve Fransız emperyalistleridir.²⁴²

²³⁸ A.e., s.74.

²³⁹ A.e., s.66.

²⁴⁰ RGASPI fond 64, liste 1, dosya 84, yaprak 66.

²⁴¹ Bkz. T. P. Agayan, a.g.e., s.31.

²⁴² S. A. Vartanyan, **Pobeda Sovyetskoy Vlasti V Armenii (1917-1920)**, Yerevan, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut İstorii, 1954, s.19.

II. Amerikan Politikası ve Taşnaklar

Taşnak Ermenistanı'nın bel bağladığı başka bir kuvvet ise, Amerika Birleşik Devletleri'dir. Wilson'un Amerikan mandasıyla ilgili incelemeler yapmak üzere Ermenistan'a gidecek heyete verdiği talimat çarpıcıdır:

“İstiyoruz ki, siyasal, askeri, coğrafi, idari, ekonomik ve diğer şartları yerinde inceleyerek Amerika için hangi somut çıkarların var olduğunu saptayın.”²⁴³

Görüldüğü gibi Amerikan mandasının esas hedefi Ermenilerin çıkarlarını gözetmek değil, ABD çıkarlarını esas almaktır. Boryan'ın ifadesiyle ABD, Ermenistan'ı ele geçirerek, Doğu'da bir üs olarak kullanacak ve Küçük Asya'da yeni bir Amerika inşa edecektir.

ABD'nin “Doğu'da yeni Amerika” planının ve Ermeni “milliyetçilerinin” programlarının gerçekleştirilmesi için, 10 Aralık 1918 tarihinde senatör Lodge, ABD senatosunda Ermenistan'la ilgili kararlarını açıklar. Geleceğin “bağımsız” Ermenistan'ın topraklarına başta Türkiye'nin olmak üzere Gürcistan'ın, Azerbaycan'ın, İran'ın toprakları eklenmiştir. Amerika, manda adı altında bu toprakları işgale hazırlanmaktadır. Wilson'un Ermeni meselesini İstanbul, Anadolu, Türkiye Ermenistanı ve Transkafkasya meselelerinden ayrı olarak ele almanın imkânsız olduğunu belirtmesi de bu yüzdendir. Wilson açısından hepsi birlikte ele alınmalı ve çözümlenmelidir. Çünkü küçük bir Ermenistan, Wilson'un işine yaramayacaktır.²⁴⁴ Boryan, meseleyi genel olarak değerlendirdiğinde şu sonuca varır:

“Ermenistan, geçmişte olduğu gibi emperyalistlerin bütün Doğu'yu işgalinin bahanesi ve aracı olmuştur; Ermenistan mandası ise, Karadeniz, Hazar ve Akdeniz'in ve doğal kaynakların zengin olduğu bölgelerin önemli noktalarının emperyalistler tarafından kontrol edilmesi ve ele geçirilmesinin biçimsel bir kılıfıdır. Petrol, bakır, demir, magnezyum, taş kömürü vb. Amerikan kapitalistlerinin aklını almıştır; ‘özgür Ermenistan’ üzerindeki manda ve Ermeniler ise Amerikan işgalinin ahlaki ve siyasal boyutunun bir kanıtı ve temeli olarak tasavvur edilmiştir.”²⁴⁵

²⁴³ Bkz. Lodge tarafından sunulan 13 Nisan 1920 tarihli ana rapor, Devlet Matbaası, Washington, 1920'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.66.

²⁴⁴ **A.e.**, s.68 vd.

²⁴⁵ **A.e.**, s.71.

Ancak Boryan'a göre Ermenilerin içinde bulunduğu manevi ve maddi durum, Wilson'un genişletilmiş Ermenistan devletini hayata geçirmeye elverişli değildir. ABD mandasının hayata geçirilemeyişinin nedenleri konusunda tarihçiler arasında tartışma vardır. ABD ve Batı Avrupa tarihçileri ABD senatosunun Ermenistan mandasını reddetmesini ABD'nin tecrit (izolasyon) politikasıyla açıklamaya çalışırlar. Ancak Sovyet tarihçisi Şpilkova, bunun gerçek dışı olduğunu saptar. ABD planlarını suya düşüren olgular, öncelikle bölgedeki devrimci gelişmelerdir: Beyaz Orduların mağlup edilmesi ve Sovyet iktidarının sağlamlaşması, Türkiye'deki Milli Kurtuluş Savaşı'nın hızla gelişmesi ve yayılması, Transkafkasya ülkelerindeki devrimci hareketlilik, emperyalist devletler arasındaki çelişmeler, ABD mandasının önünü kesmiştir.²⁴⁶

Boryan, burada ilginç bir noktaya işaret eder: Wilson, Rus Bolşeviklerinin "milletlerin kendi kaderini tayin hakkı"nı savunmalarına değinerek, Bolşeviklerin "amaçlarına ulaşmalarını canı gönülden" istediğini belirtir. Boryan'a göre, Wilson, kendi kaderini tayin ilkesinin uygulanmasıyla, Rusya'nın parçalanmasını ve ardından da Transkafkasya'nın, Türkiye'nin Avrupa ve Anadolu coğrafyasının ve İran'ın bir kısmının işgalini umut etmiştir.²⁴⁷

Boryan, Wilson'un Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölgelerinde tam egemenliğinin güvence altına alınmasına taraftar olması ile Türk egemenliği altında yaşayan halkların özerkliğini savunması arasında çelişme olduğunu belirtir. Boryan'a göre, "Türkiye'nin tam egemenliği" ile "halkların kayıtsız özerk gelişimi" aynı anda sağlanamayacaktır. Tam egemen Türkiye olacaksa, Hıristiyan halklara özerklik verilemez. Özerkliğin tanınması durumunda, Türkiye'nin bütünlüğü tehdit altına girecektir.²⁴⁸

²⁴⁶ V. İ. Şpilkova, **a.g.e.**, s.127 vd., 137 vd.

²⁴⁷ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.73.

²⁴⁸ **A.e.**, s.227 vd.

III. Cemiyet-i Akvam ve Ermeni Meselesi

Ermeni meselesinde emperyalistlerin Türkiye'ye baskı aracı olarak kullandıkları diğer bir alet ise Cemiyet-i Akvam'dır. İtilaf Devletleri, Cemiyet-i Akvam'ı emperyalist devletlerin ezilen ülkeleri, güçsüz devletleri ve köleleştirilen halkları daha fazla sömürme amacıyla kurmuşlardı. Bu olguya dikkat çeken Boryan, öncelikle İngiliz emperyalizminin kontrolü altındaki Cemiyet-i Akvam'ın, Ermenileri "koruma" bahanesiyle Türkiye'nin topraklarını parçalamaya yönelik birçok eylemde bulunduğunu belirtir. O dönemde Cemiyet-i Akvam ve Lahey Uluslararası Mahkemesi, Ermeni meselesi üzerinden Türkiye'yi yağmalamanın merkezi haline gelmiştir. Bu tecavüz eylemleri, uluslararası hukuk adına onaylanmıştır.²⁴⁹

IV. San Remo Konferansı

1920 Nisanı'nda gerçekleşen San Remo Konferansı'nda, Ermeni heyeti emperyalist devletlere büyük umutlar bağlamıştır. Konferans'ta geleceğin Ermenistan'ının sınırlarının belirlenmesi amacıyla İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japon temsilcilerden oluşan bir heyet meydana getirilmiştir. Bu komisyonun temel aldığı mesele, Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlamaktır.²⁵⁰

V. Sevr Antlaşması

10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması imzalanır. Ermeni heyetinin başında diplomat-yazar Agaronyan vardır. Boryan'ın ifadesiyle devamlı "zulüm, zulüm"den bahsedenler, "zalimlerin" gölgesinde Türkiye'yi darmadağın eden "barış antlaşmasını" imzalamışlardır. Ermenistan, her ne kadar hukuki olarak tanınmış olsa da, uluslararası toplumun "eşit haklara sahip" egemen bir devleti haline gelse de, esas olarak emperyalist devletlerin pazarlık unsuru olmuş, Ermeni diplomatlar ise büyük devletlerin Türkiye'yi

²⁴⁹ A.e., s.4 vd., 185, 225.

²⁵⁰ A.e., s.76.

yağmalamasında ajanlık görevi yapmıştır. Ermeni emekçi kitleleri, İtilaf Devletleri'nin çıkarı için kurban vermiştir, kendi adlarına değil. Öyle ki Sevr Antlaşması, Ermeni meselesini de çözmemiştir. Ermeni diplomatları, kendi milletinin cellâtlarının tarafında yer almışlardır. Boryan bu tespitleri yaptıktan sonra şu yargısını açıklar: Sevr Antlaşması, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politikasının emperyalistlere hizmete dayandığını bir kez daha göstermiştir.²⁵¹

Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar, Ermeni siyasetçi ve tarihçi S. Firumyan'ın ifadesiyle “Türkiye’ye savaş ilan eden eşkıyalardır.”²⁵²

VI. Taşnakların Etnik Temizlik, Toprak ve Yağma Politikası

Taşnak Ermenistanı'nın varlık nedenlerinden biri, hükümetin izlediği etnik temizlik politikasıdır. Taşnaklar, bölgedeki Müslüman halklara ve Gürcülere karşı büyük bir nefret beslemişlerdir. Tarihi ve coğrafi-etnografik haritayı önlerine seren Taşnaklar, herhangi bir “pürüzle” karşılaştıklarında, yani etnik dağılım, kuracakları devletin haritasına denk düşmediği zaman, “makrel, srbel”, (Ermenice bölgeyi temizleme), başka millet ve din mensuplarını “kaytsel” (Ermenice küle çevirme, yok etme) programını uygulamışlardır. Bu terimler, Taşnakların resmi söylemine girmiştir.

Taşnaklar, devlet iktidarını, ülkedeki Müslüman halkı yok etmek ve mallarını yağmalamak için örgütlemişlerdir. Taşnakların toprak politikası ise Müslümanlardan “temizledikleri” toprakları, hükümet yetkililerine, akrabalarına peşkeş çekmektir.²⁵³ Olgular göstermektedir ki, “Katliam ve Yağma Bakanlığı” bile kurulmuştur. Sivil halkı yok etme ve yağma, devlet idaresinde sistematik bir hal almıştır. Hatta bu politika, o kadar örgütlü bir duruma gelmiştir ki, Ermeni nüfusunun bütün unsurları buna katılmıştır: Ayaktakımı, Taşnak bakanları, aydınlar, askerler, subaylar ve hatta din

²⁵¹ A.e., s.80 vd.

²⁵² Leo, a.g.e., s.361'den aktaran: B. A. Boryan, a.g.e., c.2, s.81.

²⁵³ A.e., s.33, 81 vd., 87, 93, 195.

adamları. Ve bütün katliamlar açıktan savunulmuştur. Boryan, bütün bu olguları ortaya koyarak, Taşnakların Türkleri asla suçlayamayacağı yönünde bir sonuca ulaşır.

Kısacası Taşnakların hükümet politikası, Batı'nın yardımıyla komşu ülkelerin topraklarını işgal etmek ve bu toprakları en başta Türklerden ve Kürtlerden “temizleyerek” “saf” bir milli devlet kurmaktır. Bütün bunlar da büyük devletlerin diplomatlarının himayesinde yapılmıştır.²⁵⁴

Taşnakların bizzat kendi belgeleri bu olguyu kanıtlamaktadır. Taşnakların Baş-Gyarninsk birliği komutanı Yarbay Melik-Şahnazarov'un ayrı bir Ermeni tümenine gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli acil damgalı raporunda bölgenin bütün köylerini bombaladıklarını, 30 Türk köyünü ele geçirdiklerini ve geri kalan 29 köyü de bombalamak amacıyla harekât izni istediğini bildirmektedir. Merkezden onay alan Taşnak birliği, Baş-Gyarninsk bölgesindeki onlarca Azeri köyünü yerle bir edecek ve kadın, çocuk, yaşlı, genç yüzlerce insanı öldürecek ve varlıklarını yağmalayacaktır. Bu olayların kendi ağzıyla anlatıldığı Taşnak yarbayının raporu, Ermenistan Devlet Arşivi'nde saklanmaktadır.²⁵⁵

Bir başka Taşnak subayı ise 1920 yılında Beyazıt-Vaaram bölgesinden yazdığı raporunda şu uygulamalarını övüne övüne anlatmaktadır:

“Basar-Geçar'daki Türk nüfusu ayırt etmeden imha ettim. Bazen kurşunlara yazık olmasın dersin ya. Bu köpeklere karşı en etkili yol, çarpışmadan sonra sağ kalanları toplayıp kuyuların içine tıkmak ve bir daha dünyada bulunmamaları için yukarıdan ağır kayalarla ezmek. Ben de öyle yaptım. Bütün erkekleri, kadınları ve çocukları topladım, benim tarafımdan atıldıkları kuyuların içinde kayalarla ezerek hepsinin hayatına son verdim.”²⁵⁶

Türk ve Kürt nüfusu katleden gönüllü birliklerin ruh halini yansıtmaları bakımından hep bir ağızdan söyledikleri şu şarkı çarpıcı bir örnektir:

²⁵⁴ A.e., s.90.

²⁵⁵ Ermenistan Devlet Arşivi (Gosarhiv Armenii) fond 67, dosya 644, yaprak 1-2'den aktaran: A. A. Lalayan, “Kontrevolyutsionnaya Rol Partii Daşnaksutyun”, s.99 vd.

²⁵⁶ A.e. s.101; A. Lalayan, “Kontrevolyutsionny ‘Daşnaksutyun’ İ İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 gg.”, s.92 vd.

“Haydi yık, yağmala, öldür ve tak omzuna ceketini, özgürce dolaş!”²⁵⁷

Taşnak lideri Kaçaznuni, geçmiş dönemin muhasebeni yaparken Türkiye’de ve Rusya’da giriştikleri bireysel terör eylemlerinden de örnekler verir ve bu terör eylemlerini Batı’nın ilgisini Ermeni meselesine çekmek için yaptıklarını itiraf eder. Kaçaznuni, Taşnak Partisi’ni komplo örgütü olarak niteler.²⁵⁸

Kaçaznuni, iktidarları döneminde Azerbaycan’la ve Ermenistan’da yaşayan Müslümanlarla da kanlı çatışmalar içinde bulduklarını belirtir ve Müslüman katliamı yaptıklarını itiraf eder:

“Resmi olarak Azerbaycan’la savaş durumunda değildik, ancak fiilen Karabağ’da ve kısmen de Kazah’ta çatışmalar yaşadık. Ardından ülke içinde sırasıyla Arbab, Zod, Zangeribazar, Vedi-Bazar, Şarur-Nahcivan, Zangezür’de vd. yerli Müslüman halkla kanlı savaşlar yaşandı.

Azerbaycan’ın bize karşı olumsuz tutumunu çürütmemeli. Yine yerli Müslüman halkın Türkiye ve Azerbaycan’a dayanarak devlet karşısı bir çizgi izlemiş olmalarını da çürütmemeli. Ancak önemli ki, içerden ve dışarıdan durumumuzun düzelmesini sağlayacak uygun önlemler bulamadık. Azerbaycan’la az ya da çok kabul edilebilir bir modus vivendi bulamadık, Müslüman bölgelerinde düzeni sağlayacak idari önlemler alamadık, silaha sarılmak zorunda kaldık, ordular gönderdik, yıktık ve katliamlar gerçekleştirdik ve bu başarısızlığın sonunda şüphesiz iktidar olarak itibarımızı yitirdik. Vedi-Bazar, Nahcivan gibi önemli noktalarda silah gücüyle bile iktidarımızı kuramadık, dağıldık ve geri çekildik.”²⁵⁹

Taşnak belgelerinin ve başbakanının ortaya koyduğu bu gerçekler, Sovyet Ermenistanı yetkilileri tarafından da net bir şekilde saptanır. Taşnaklar, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu’nun çeşitli yerlerinde ve Transkafkasya’da Müslüman halka yönelik katliamlar da bulunmuşlardır.

Sovyet Ermenistanı’nın en üst düzey devlet adamlarından, parti yöneticilerinden ve askeri yetkililerinden biri olan A. F. Myasnikyan,

²⁵⁷ Bkz. T. Haçikoglyan, **10 Let Armyanskoy Strelkovoy Divizii**, Tiflis, İzdatelstvo Polit. Uprav. KKA, 1930, s.5.

²⁵⁸ O. Kaçaznuni, **a.g.e.**, s.53 vd.

²⁵⁹ **A.e.**, s.33.

Taşnakları Türklerle ilişkileri çerçevesinde tanımlarken “Türkiye’de Türkleri kılıçtan geçiren, Kafkaslar’ı ‘Türklerden temizleyen’²⁶⁰ insanlar” ifadesini kullanır.²⁶¹ Myasnikyan, ayrıca Taşnakların önemli simalarından Ruben Paşa’nın ve Aram Paşa’nın paşalık unvanlarının kendilerine Türkiye’de Müslümanlara karşı giriştikleri vahşilikler dolayısıyla verildiğini belirtir.²⁶²

Myasnikyan’ın bu saptamaları daha önce Ermenistan Komünist Partisi yetkilileri tarafından da dile getirilmiştir. Ermenistan Komünist Partisi’nin 19 Temmuz 1920 tarihinde toplanan Komintern’in İkinci Kongresi’ne sunduğu raporda “Büyük Ermenistan” projesine ve Taşnak hükümetinin bu temeldeki politikalarına şöyle değinilir:

“Ermenistan burjuvazisinin aziz emeli olan ‘Denizden Denize Bağımsız ve Birleşik Ermenistan’ı, Ermenistan’ın karşı devrimci hükümeti, bugün ülkeyi kendisinden nefret eden Müslüman köy ve kasabalarından temizleyerek pratiğe geçirmektedir. (...)

Ermenistan’da toprak sorunu, hükümetin Müslüman köylülerin elinden zorla alarak verdiği hükümet ve parlamento üyelerinden meydana gelen toprak ağaları sınıfının yapay bir şekilde oluşmasıyla şiddetlenmektedir. Ülke içinde Müslümanlara yönelik kırım politikası, ekonomik amaçların, yani hükümet ve parlamento üyelerinin zenginleşmesi dışında, esas olarak siyasal amaç taşıyor: Hükümet, Müslümanlardan temizlenen bölgelere, Ermeni-Kazak sınıfı yaratmak için Türkiye Ermenisi göçmenler yerleştiriyor. Böylece köklü, fakir düşmüş, kovuşturmaya uğrayan, devrimci köylülere karşı onların yardımıyla savaşmayı hedefliyor. Türkiye Ermenileri, neredeyse Erivan’ın bütün ticaretini elinde toplamış durumda. Hükümet, tamamen onlara bağımlı.”²⁶³

Bu raporun bir değerlendirilmesinin yapıldığı, “Yakın Geçmişten Sayfalar” başlıklı arşivdeki başka bir belgede, Türkiye Ermenilerinin en gerici unsurları olan Muş ve Sasonluların Ermeni burjuvazisinin ve onun partisi Taşnaksutyun’un dayandığı esas kuvvet olarak bu bölgelere yerleştirildiği

²⁶⁰ Myasnikyan, bir dipnot düşerek “temizlemek” kelimesinin Taşnaklar tarafından bir terim haline getirildiğini ve jargonlarında Türkleri imha etmek anlamında kullandıklarını belirtir.

²⁶¹ A. Myasnikov, **a.g.e.**, s.19 vd. Myasnikyan’ın Taşnakların Türk katliamlarıyla ilgili diğer ifadeleri için bkz. **a.g.e.**, s.25, 62; A. F. Myasnikyan, **İzbrannie Proizvedeniya**, s.359, 364, 430.

²⁶² A. Myasnikov, **Armianskie Politiceskie Partii Za Rubejom**, s.73.

²⁶³ RGASPI fond 64, liste 1, dosya 137, yaprak 13-15.

kaydediliyor. Belgenin altında imzası olan İ. Şahdin, Taşnakların Türk köylerini ateşe verdiğini ve kılıçtan geçirdiğini belirtiyor.²⁶⁴

Daha sonra Ermenistan Komünist Partisi'ne katılan Ermeni enternasyonalistlerinin yayın organı Nor Nosk'ta çıkan Taşnak komutanı Dro'yla ilgili makalede Ermenistan'ı Türk nüfustan "temizlemesi" dolayısıyla Dro'nun rütbesinin generalliğe yükseltildiği belirtilir.²⁶⁵ Türk katliamlarının sorumluları bu şekilde ödüllendirilmiştir.

Lalayan, Taşnaksutyun Partisi'nin 1918-20 yıllarındaki iktidar döneminde de milli çatışmaları ateşlediğini, Ermenistan'da yaşayan milli azınlıkları imha politikası güttüğünü ve bunun sonucunda yüz binlerce emekçinin fiziksel olarak yok edildiğini vurgulamaktadır:

"Taşnaksutyun'un karşıdevrimci diktatörlüğü döneminde (1918-1920), Ermeni olmayan bütün nüfus kanundışı sayıldı. Taşnaksutyun'un 'fikri', Ermeni topraklarında yaşayan Azeri ve Kürt nüfusu imha ederek ülkeyi 'Ermenileştirmek'ti. (...)

2.5 senelik hükümlerlikleri döneminde Taşnaksutyun, Ermenistan'da yaşayan Azerilere karşı sivil halkı ayırmadan öldürerek ve yağmalayarak, köyleri ve kasabaları yakıp yıkarak silahlı mücadele yürüttü. 1918-1919 yıllarında Taşnak hükümeti, 'devletin taleplerini yerine getirmemek' bahanesiyle Azeri ve Kürt köylerinin sivil halkını bombaladı (ayrıca Ermeni köylerini de bombaladı). 1920 yılında ise Ermeni işçi ve köylülerinin şanlı Mayıs ayaklanmasının bastırılmasının ardından Taşnaksutyun, 'Müslümanlar bizim düşmanımızdır' sloganı altında Azeri ve Kürt köylerini bombaladı ve sivil halkı katletti."²⁶⁶

Lalayan, resmi verilere dayanarak Taşnakların bu 30 aylık kanlı diktatörlüğü sonunda Ermenistan'daki Ermeni nüfusun yüzde 35.5, Türk nüfusun yüzde 77, Kürt nüfusun yüzde 98, Yezidi nüfusun ise yüzde 40 azaldığını belirtmektedir.²⁶⁷

²⁶⁴ Belgenin tam metni için bkz. RGASPI fond 64, liste 1, dosya 137, yaprak 8-11.

²⁶⁵ RGASPI fond 80, liste 4, dosya 83, yaprak 137.

²⁶⁶ A. A. Lalayan, "Kontrevolyutsionnaya Rol Partii Daşnaksutyun" s.99.

²⁶⁷ A. A. Lalayan, **a.g.e.**, s.104.

Sovyet Ermenistanı Kızıl Ordusu'nun Avcı Tümeni'nin 10. yıldönümü dolayısıyla Kızıl Ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçikoglyan, Taşnak gönüllü birliklerinin Türk nüfusa karşı giriştiği katliamlara değinir:

“Şerefsiz Taşnak ‘cumhuriyetinin’ kısa döneminde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ile yapılan savaşlar, Taşnakların kanlı elleriyle binlerce Türkü yok ettikleri ve köylerini yakıp küle çevirdikleri Zangezür, Şarure, Daralagöz, Megri, Arbaba, Zangibazar, Büyük Bedi’deki Türk köylerinde yaşanan vahşilikler, katliamlar, yağmalar hala akıllarda. (...)”²⁶⁸

Haçikoglyan, Türklere karşı girişilen katliamları ele alırken gönüllü birlik sistemini inceler ve yarattığı asker tipini de ortaya koyar:

“Askerlerde yaltaklık, dalkavukluk, keyfiyet, yağma psikolojisi, başkasının hesabından yaşama, suçsuz ve çaresiz kişileri öldürme psikolojisi kökleşmişti.”²⁶⁹

O dönemi yaşamış olan Basar Geçar bölgesindeki B. Mazra hayvan çiftliğinin ekip başı Azeri kökenli Ermenistan vatandaşı Veys Veysov ise Sovyet Ermenistanı’nda yayımlanan Horrdayn Ayastan adlı gazetede başından geçenleri şöyle anlatır:

“Taşnaklar, bizi kış vakti kurşun yağmuru altında köyümüzden kovdular. Bu ‘iş’ General Silikov ve Tevosov yürütüyordu. Bölgemizdeki Türk köyleri tamamen yakıldı ve geriye sadece siyah külleri kaldı. Taşnaklar hangi vahşiliği yapmadılar ki! Ne kadar insan öldürdüler, ne kadar insan onlar yüzünden öldü! 8 candan oluşan ailemden sadece bir ben sağ kaldım. Şu an dolaştığımız bu dağlar, insan cesetleriyle kaplıydı. O zaman insanlar, dağların kayalarından, sularından korkar olmuştu. Karanlığın baskısıyla korku içerisinde Taşnak katilleri ve yağmacıların gelişini beklerdik. Ülkenin sovyetleştirilmesinden sonra ben ve komşularım Taşnaklar tarafından yakıp yıkılan köylerimize döndüğümüzde her aileden yalnızca bir kişinin sağ kaldığını gördük.”²⁷⁰

Taşnak ve Sovyet Ermenilerinin belgelerindeki gerçeklere Sovyet Rusya’nın resmi belgelerinde de rastlamak mümkündür. Sovyet Rusya’nın

²⁶⁸ T. Haçikoglyan, **a.g.e.**, s.4.

²⁶⁹ **A.e.**, s.6.

²⁷⁰ **Horrdayn Ayastan**, 12 Temmuz 1936’dan aktaran: A. A. Lalayan, **a.g.e.**, s.106.

Dışışleri Halk Komiseri (Bakanı) G. V. Çiçerin²⁷¹, TBMM hükümeti Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e gönderdiği 19 Aralık 1920 tarihli notada Sovyet hükümetinin “Taşnak hükümetinin Ermenistan sınırlarında, Türk kumandanlığını kayıtsız bırakamayacak, dehşet ve zulüm hareketlerine göz yumduğunu kabul” ettiğini yazar.²⁷²

Dışışleri Halk Komiserliği tarafından Rusya Komünist Partisi'nin Politbürosu'na verilen 16 Temmuz 1921 tarihli “Ermeni Sorunu” başlıklı raporda Taşnaklar hakkında yapılan değerlendirme de dikkat çekicidir:

“Af konusu, Taşnaksutyun'un meşru hale getirilmesi ve onlarla koalisyon yapılması meselesini Riga görüşmelerinden ve tamamen yerel şartlardan hareketle değerlendirmek gerekir. (...) Ermeni komünistlerinin görüşlerini de (ki bunlar henüz elimize ulaşmamıştır) alarak, Taşnaklarla koalisyon konusunun sözü bile edilemez. Bu, kokuşmuşluk ve provokasyondan başka bir şey getirmez.”²⁷³

Yine Sovyet Kızıl Ordu komutanlarından Frunze²⁷⁴, 23 Kasım 1921 günü Batum'dan Lenin'e yolladığı şifreli telgrafta, Azerbaycan Türklerinden, “Biz Tatar diye biliyorduk, oysa onlar iyi halkmış” dedikten sonra, “Ermeniler ise tek sözcükle provokatördürler” yargısında bulunmaktadır.²⁷⁵

Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Neriman Nerimanov²⁷⁶, Sovyet Rusya'nın Transkafkasya temsilcisi Mdivani²⁷⁷ gibi üst düzey Sovyet

²⁷¹ Georgi Vasilyeviç Çiçerin (1872-1936), Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (menşevik) üyesi (1905-1918); 1918 yılından beri Rusya Komünist Partisi (bolşevik) üyesi; Bütün Birlik Komünist Partisi (bolşevik) Merkez Komite Üyesi (1925-30); Dışışleri Halk Komiseri Yardımcısı ve Dışışleri Halk Komiseri (1918-1930). Bkz. O.N. Ken, A.İ. Rupasov, **Politbüro TK VKP (b) i Otnoşeniya SSSR s Zapadnımi Sosednımi Gosudarstvami**, Sankt-Peterburg, Yevropeyski Dom, 2000, s.694.

²⁷² Notanın tam metni için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, c.3, Moskva, Gospolizdat, 1959, s.392 vd.

²⁷³ Raporun tam metni için bkz. RGASPI fond 2, liste 2, dosya 758, yaprak 1-4.

²⁷⁴ Mihail Vasilyeviç Frunze (1885-1925), Ukrayna Kara ve Deniz Silahlı Kuvvetleri Komutanı, Ukrayna Sovyetleri Merkez Yürütme Kurulu üyesi, Halk Komiserleri Kurulu üyesidir. Kızıl Bayrak nişanı sahibidir. Frunze, daha sonra kendi adı verilecek olan Harp Akademileri'nde komutanlık, Troçki'nin yerine Savunma Halk Komiserliği ve Politbüro yedek üyeliği de yapmıştır. Savaş kuramı üzerine birçok eseri vardır. Frunze, 13 Aralık 1921'de Türkiye ve Ukrayna arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzalamak üzere Ankara'ya gelir. Mustafa Kemal'le görüşmeler yapan, Batı cephesine de giden Frunze heyeti, 14 Ocak 1922 günü Samsun'dan ayrılır. Bkz. Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat, 2005, s.114.

²⁷⁵ Frunze'nin 23 Kasım 1921 günü Batum'dan Lenin'e ve Troçki'ye yolladığı şifreli telgrafi, RGASPI fond 2, liste 1, dosya 22137, yaprak 2 ve arkası.

²⁷⁶ Neriman Kerbapay Nacafoğlu Nerimanov, 1870 yılında Tiflis'te doğdu. Eğitim ve tıp fakültesini bitirdikten sonra Bakû ve Tiflis'te öğretmen ve doktor olarak çalıştı. 1905 yılında sosyal-demokrat Hümmet Partisi'ne katıldı ve yayın faaliyetleriyle uğraştı, çeviriler yaptı. 1909 yılında tutuklandı ve Astrahan'a sürgüne gönderildi. 1913 yılında Bakû'de tekrar siyasi faaliyetlere başladı. 1917 yılından itibaren Bolşevik Parti'de, Sovyet dışışlerinde ve bakanlar kurulunda önemli görevler aldı. SSCB Merkez Yürütme Kurulu Başkanlığı'na kadar

yetkililerinin imzasını taşıyan Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'e yazılan 19 Haziran 1920 tarihli rapordaki ifadeler Frunze'nin yargısını doğrulamaktadır:

“On kadar köy Taşnaklar tarafından yakılıp yıkıldı, Taşnaklar, Müslüman köylüleri kitlesel olarak ve düzenli bir şekilde kılıçtan geçirdiler. İki binden fazla Ermeni Azerbaycan'da barınacak yer buldu.. Geri kalanı ise dağlarda saklanıyor. Culfin ve Nahcivan bölgelerindeki Müslüman toprakları Taşnaklar tarafından işgal edildi, bir seneden fazla süredir oralarla bağlantı kopuk. Yerel halk, Taşnak hükümetine karşı çıkarak kendi gücüyle kendisini savunuyor. Bu savaşta sadece kendi güçlerine ve Türk ordusuna güveniyorlar. Ordularımız bu toprakları kurtardıktan sonra, sadece Azerbaycan ile birleşirler.”²⁷⁸

Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 1 Ağustos 1920 günü Taşnak hükümetine gönderdiği mektup, yukarıdaki raporu tamamlamaktadır:

“Kahpe, gaddar Taşnaklara karşı savaş devam edecektir. Taşnaklar, silah zoruyla Nahcivan halkına boyun eğdirmeye çalıştılar. Sonuçta Taşnak Ermenileri ve Nahcivan halkı arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve halkın kanı döküldü.”²⁷⁹

Yine Mdivani, Gümrü'den Stalin'e²⁸⁰ yolladığı telgrafta Türk halkının kendilerine zulmetmiş Ermenilere karşı çok kurban verdiğinden bahseder.²⁸¹

Kızıl Ordu kumandanlarından V. Tarhov ise yazdığı anılarında Taşnakların Müslüman halka yaptığı zulmü şu şekilde aktarır:

yükseldi. Birçok önemli edebiyat eseri de yazan Nerimanov, 1925 yılında öldü. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (1970-1977 baskısı) N. N. Nerimanov maddesi.

²⁷⁷ Polikarp Gurgenoviç (Budu) Mdivani (1893-1930), eski bir Gürcü Bolşeviktir. Birinci Dünya Savaşı'nın bir bölümünü İran'da geçirmiştir. 1917'de Rusya'ya geri dönmüştür. Parti'nin Kafkasya Bürosu üyesi olan Mdivani, Çiçerin tarafından Türk-Ermeni görüşmelerine arabulucu olarak atanır. 15 Aralık 1920'de Türkiye Büyükelçiliği görevine getirilir. Bu görevi Haziran 1921'e kadar sürdürür. Lozan Konferansı'nda Rus heyetinde de görev yapacaktır. Bkz. Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s.104 vd.; Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık 1998, s.103; **Dokümenti Vneşney Politiki SSSR**, c.3, s.325; **a.g.e.**, c.6, Moskva, 1962, s.17.

²⁷⁸ Nahcivan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (TsGA Nahicévenskoy SSR) fond 314, liste 6'dan aktaran: K. Ragimov, S. Sadıhov, “Znat Pravdu...”, **Vozrojdenie**, No: 10-11-12, 1991, s.59.

²⁷⁹ TsGA Nahicévenskoy SSR fond 13, liste 1, dosya 114, yaprak 94'ten aktaran: K. Ragimov, S. Sadıhov, **a.g.e.**, s.60.

²⁸⁰ İosif Vissarionoviç (Cugaşvili) Stalin (1879-1953), Milletler Halk Komiseri (1917-22); Devlet Denetim Halk Komiseri, İşçi-Köylü Teftiş Halk Komiseri (1919-22); SBKP Merkez Komitesi Genel Sekreteri (1922-53); SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı (1941-53); Devlet Savunma Komitesi Başkanı (1941-45); SSCB Silahlı Kuvvetleri Yüksek Başkomutanı (1941-47). Bkz. **Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsialno-Politiceskoy İstorii Kratkiy Spravoçnik/Spravoçno-İnformatsionnie Materiali K Dokumentalnım İ Muzeynım Fondam RGASPI**, Moskva, ROSSPEN, 3. Basım, 2004, s.258.

²⁸¹ Mdivani'nin Orconikidze ve Stalin'e gönderdiği 5 Aralık 1920 tarihli telgraf, RGASPI fond 85, liste 14, dosya 50, yaprak 6 ve arkası.

“Cagra’ya ulaştığımda, gerillaların üzücü durumlarını ve istisnasız bütün Müslüman halkın Şarur ve Nahcivan kazalarından kaçtıklarını öğrendim. Ermenilerin zaferi, cinsiyet, yaş ayrımı yapmadan tüm halkın yok edilmesi tehlikesi yaratıyordu. (...)

Erivan’dan dönen parlamenterler, Ermeni komutanların gerillalara önerdiği ultimatom şartlarını ilan ettiler. Şartlar, yerine getirilecek türden değil, talan edici ve aşağılayıcıydı ve Nahcivan’ı ateşe verme ve kılıçtan geçirme tehdidiyle bitiyordu.”²⁸²

Gurko-Kryajin ise Taşnakların Büyük Ermenistan hayali için “nüfus temizliğine” giriştiğini belirterek şunları yazar:

“Kars ve Erivan bölgesindeki bütün Müslüman nüfus ya yok edildi ya da cebren Türk ve ya İran topraklarına gönderildi. Şuragel, Kağızman, Karakurt, Sarıkamış, Sürmeli yöreleri yakıp yıkıldı, onbinlerce insan ise can havliyle kaçtı.”²⁸³

Zavriyev de Gurko-Kryajin gibi Taşnakların, 1920 yılında emperyalist Batı’nın yardımıyla Türklere karşı savaş başlatarak kendi topraklarını Tatar ve Kürtlerden temizlemek ve saf milli bir devlet kurmak amacıyla olduğunu yazar. Zavriyev, Taşnakların, bu amaç için de söylentiler yayarak halkı Türk-Bolşevik bloğuna karşı kutsal savaşa çağırdığını ifade eder.²⁸⁴

Taşnakların bu kırım politikasının hedefi, sadece Müslüman halklar değildir. Gürcü devlet adamı Karibi’nin arşivlerden ortaya koyduğu belgeler, Ermenistan sınırlarında yaşayan Rusların da Taşnak diktatörlüğünden büyük acılar çektiğini göstermektedir. Transkafkasya Rus Milli Sovyeti’nin bir belgesinde Ermenistan’daki Rus köylülerin içinde bulunduğu ağır koşullar ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Hükümetin şovenist politikaları sonucu birçok Rus köyü yerle bir edilmiş, varlıklarına Ermeni göçmenleri tarafından el konulmuştur. Raporu kaleme alana göre Ruslar, Taşnak iktidarı altında Türklerin ele geçirdiği bölgelere oranla çok daha büyük zorluklarla karşı karşıyadır.²⁸⁵

²⁸² V. Tarhov, “Zanyatie g. Nahiçevani İ Pervaya Vstreça Krasnoy Armii S Voyskami Kemal-Paşi”, **Voyenniy Vestnik**, 15 Nisan 1922, No.8, s.34.

²⁸³ V. A. Gurko-Kryajin, **a.g.e.**, s.93.

²⁸⁴ D. S. Zavriyev, **a.g.e.**, s.83 vd.

²⁸⁵ **Sotsial-Demokrat**, No.75, 1919’dan aktaran: Karibi, **a.g.e.**, s.108.

Karibi'nin diğerk örnek gösterdiği belgeler de Taşnakların Ruslara karşı giriştiğı tecavüzleri ve yağmaları net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ruslar, Hıristiyan Ermenistan'dan Müslüman Azerbaycan'a ve İran'a kaçmakta, Türk ordularının akınlarını yeğlemektedirler.²⁸⁶

Sovyet kaynaklarına yansıyan Taşnak katliamları sadece Transkafkasya ve Doğı Anadolu Bölgesi'yle sınırlı değildir. Sovyet tarihçisi İrandust, Taşnakların Müslüman halka karşı Adana, Maraş vb. bölgelerinde giriştikleri toplu kırımları da dile getirmektedir:

“İşgal edilmiş bölgelerde terör rejimi uygulandı. Fransızların oluşturduğu Taşnaklardan müteşekkil jandarma birlikleri, Türk nüfusa karşı kitlesel cinayetlere giriştiler. İçine Kilikya'yı ve Türkiye'nin Trabzon'a kadar Doğı vilayetlerini de alan Akdeniz'den, Karadeniz'e “Büyük Ermenistan” projesi, müttefikler tarafından resmi olarak tartışıldı. (...)

Ermeni çeteleri, (...) sırayla bütün köyleri kılıçtan geçirdi. (...) Türk nüfusun fiziksel olarak ortadan kaldırılması programı tamamen bilinçli olarak işgalcilerin yönetiminde yürütüldü.”²⁸⁷

A. M. Şamsutdinov, Ermeni hükümetini “kanlı Taşnak diktatoryası” olarak nitelerken, “Taşnak hükümetinin cinai politikasından” bahseder.²⁸⁸

Taşnak birlikleri, bastıkları Müslüman köylerinde ortaçağdan kalan işkence yöntemlerinin dışında, ayrıca yağma politikası da yürüttüler. Devletin içinde bulunduğu parasal krizi bu şekilde aşmaya çalıştılar. Bu çerçevede bir Taşnak yetkilisininin hükümetin başı A. Ogancanyan'a yazdığı 21 Haziran 1920 tarihli mektupta şu satırlar dikkati çekmektedir:

“Zangi-Bassar tarafımızdan işgal edildi. Bu ülke öyle zengin ki, bizim borçlarımızı birkaç defa kapatacak durumda. İki gündür burada görülmemiş bir yağma gerçekleşti. Buğdayları, arpaları, pirinçleri, semaverleri, halıları, paraları ve altınları

²⁸⁶ Diğerk belgeler için bkz. a.g.e., s.109 vd.

²⁸⁷ İrandust, **Dvijuşie Silı Kemalistskoy Revolyutsii**, Moskva-Leningrad, Gosuderstvennoe İzdatelstvo, 1928, s.67, 69 vd.

²⁸⁸ A. Şamsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliğı İlişkileri**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ağustos 2000, s.28 vd.

topladılar. Maliye Bakanlığı, iki görevlisini yanlarında örgütlü bir güç olmadan buraya ancak dün gönderebildi. Devasa bir zenginlik ellerimizden gidiyor.”²⁸⁹

Bütün yağmanın hükümetin elinde toplanmasını öneren bu Taşnak yetkilisinin raporu, Ermenistan Devlet Arşivi’nde kayıt altında bulunmaktadır. Bu konudaki önemli belgelerden bir tanesi de Kars valisinin merkeze gönderdiği rapordur. Vali, bölgedeki Türk-Kürt nüfusun imha edilmesi ve varlıklarının yağmalanmasıyla ilgili rapor verirken köylerin işgalinin ardından köyün bütün zenginliğini toplama işini tamamen ellerine almak konusunda her zaman başarılı olamadıklarından yakınmaktadır. Vali, devamında “Türklerden ve Kürtlerden oluşan bölge gerçekten bir hazine gibi. Ama ne yazık ki biz burayı tam olarak kontrol edemiyoruz” demektedir.²⁹⁰

Taşnakların yağma politikasının bir diğer örneğine ise Ermenistan’daki hâkim kuvvetlerin yayın organlarından biri olan Jogovurd gazetesinin 1920 yılındaki 105. sayısında rastlıyoruz. G. Muradyan isimli yazar, bulunduğu Gorçî Gölü’nün kuzey kıyılarındaki Azeri köylerinden Taşnak hükümetinin yağma politikasına hayran bir tarzda şu izlenimleri aktarmaktadır:

“Hükümetimizin çalışmaları sonunda bu köylerin nüfusu Ermenistan sınırlarının dışına atıldı. Ölüm sessizliğinden şaşkına dönmüş, garip bir şekilde miyavlayan ve havlayan, şaşkın sesler çıkaran bir kaç kedi ve ayrıca iki-üç köpeğin kaldığı terkedilmiş köyler gördüm. Bu köylerin nüfusu artlarında oldukça yüksek miktarda tohum, patates, buğday ve arpa bırakmışlar. Hükümet, bu köylerden iki milyon pudun üzerinde buğday ve yarım milyon pud patates toplayabilir.”²⁹¹

Taşnakların “toprak politikalarının” da yağmaya dayandığına dikkat çeken Karinyan, Taşnak bakanlarının Türk köylülerini kovup onların topraklarına kendi taraftarlarını yerleştirdiğini vurgulamaktadır. Buna paralel olarak da, bizzat Taşnakların ifadeleriyle, devlet bütçesini doldurmak için yağma ve talan politikasının hüküm sürdüğünün altını çizer.

Bu talanlara ise iki Müslüman bölgesi olan Surmalin ve Çarbah kazalarında yaşanan yağmayı örnek verir. Müslüman köylülerin topraklarından

²⁸⁹ Gosarhiv Armenii fond 65, dosya 116, yaprak 96’dan aktaran: A. A. Lalayan, **a.g.e.**, s.100.

²⁹⁰ Gosarhiv Armenii fond 67, dosya 1769, yaprak 25’ten aktaran: **a.g.e.**

²⁹¹ **Jogovur**, No.105, 1920’den aktaran: **a.g.e.**, s.100 vd.

edildiklerini, ardından devlet kademeleri içinde bu yağmanın yol açtığı yolsuzlukları ayrıntılarıyla veren Karinyan, bunların o dönemde sansür uygulamaları, yasaklar ve tehditlerle basında yer almasının imkânı olmadığını belirtir.²⁹²

VII. Ermeni Halkına Taşnak İşkencesi

Taşnak belgelerinden Ermeni köylülerinin de hükümetin inanılmaz şiddetine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Örnek olarak Taşnak hükümeti komiseri V. Agamyan'ın ordudan firarları önlemek bahanesiyle soruşturma veya mahkeme olmaksızın insanları cezalandırdığı ve kurşuna dizdiği belgelere yansımaktadır. Agamyan, firarla suçlanan kişilerin eşlerini, annelerini ve kız kardeşlerini toplayıp, çırılçıplak kalana kadar soyup, köy meydanında bütün insanların gözü önünde kaz yürüyüşünü taklit etmek zorunda bırakmıştır. Taşnak yetkilisi, daha sonra çıplak kadınları dövmüş ve onları saatlerce suyun içinde tutmuştur. Ardından kadınları tutuklama emri veren Agamyan, geceleyin de genç kadınların ve kızların ırzına geçmiştir. Agamyan, hiçbir şekilde cezalandırılmadan görevini uzun süre sürdürmüştür. Taşnak hükümeti, ancak M. Azarapetov isimli ajanı vasıtasıyla Agamyan'a karşı köylülerin suikast girişiminde bulunacağını öğrenince onu merkeze almıştır.²⁹³

Taşnakların eski bakanlarından Cagetyan, İran'da yayımlanan makalesinde bizzat merkezinde bulunduğu Taşnak iktidarıyla ilgili şu satırları yazmaktadır:

“Bolşeviklerin izini sürmek bahanesiyle hükümet orduları, sözde gönüllü birlikler (humbalar), İcevan (eski Delican) kazasındaki köylük bölgelerde yağma yaptı ve kadınların ırzına geçti. Gönüllü infaz ekibi, köylüleri öyle bir hale getiriyordu ki, bir günde ‘humbapeta’ (birliğin başı) ‘Arç-Mard’ (ayı-adam) 50 gönüllüyle bütün kasabayı kuşatıyor ve yerle bir ediyordu. Yaklaşık bin Ermeni köylüsü Azerbaycan topraklarına sürüldü.”²⁹⁴

²⁹² A. Karinyan, **a.g.e.**, s.71.

²⁹³ Gosarhiv Armenii fond 67, dosya 1588, yaprak 62-63'ten aktaran: A. A. Lalayan, **a.g.e.**, s.101 vd.

²⁹⁴ Bkz. A. Karinyan, **a.g.e.**, s.70.

Cagetyan, eş dost ilişkileri üzerinden hiçbir yerel yetkilinin cezalandırılmadığını yazarken, şöyle devam eder:

“Ermenistan İçişleri Bakanlığı, ülkenin bütün suçlu tiplerinin barınağı haline gelmişti. Bizzat Bakan Krmonyanyan görevinden ayrılmadan bir gün önce devlet hazinesinden 50 milyon ruble zimmetine geçirdi.”²⁹⁵

Taşnakların başka bir temsilcisi olan yayıncı Çalhuşyan ise yıllar sonra hükümet polisini “yağma birlikleri” olarak adlandırır ve güneşin batmasının ardından başkentinde silahsız dolaşmanın imkânsız hale geldiğini anlatır.²⁹⁶

Gerçekten de humbapeta sistemi (gönüllü birlik sistemi), Ermenistan’da ve komşu ülkelerde anarşi ve yağmayı hâkim kılmıştır. Bu ortam, her aklına esenin gönüllü birlik kurmasına yol açmış ve birlikleri birer suç örgütü haline getirmiştir. Deli-Kazar isimli humbapetanın (birliğin başı) aşağıdaki duyurusu bu durumu çok iyi anlatmaktadır:

“Erivan bölgesi ve Erivan şehri Ermenilerine duyurulur. Ben, bugün bütün çocuklarla birlikte cepheye gidiyorum. Eğer benim gidişimden sonra birileri kendini Deli-Kazar’ın çocukları diye tanıtıp şantajcı olarak adımı kötüye kullanırsa millet ve askeri iktidar tarafından sert cezalara çarptırılacaktır.”²⁹⁷

Taşnak hükümeti, 1918 yılına gelindiğinde 35 yaşına kadarki bütün vatandaşları askere çağırması ve Türkiye’ye karşı savaş için tekrardan “gönüllü” birlikler kurmuştur. Yayın organlarında yaptıkları yayınlarla da alınan bu karara karşı gelenlerin ölümle cezalandırılacağı, “aklı olanın” bu kurallara uyacağı yazılarak tehdit yöntemlerine başvurulmuştur. Bakû’de yayımlanan Taşnak yayın organı Arev’in 1 Mart 1918 tarihli sayısı buna bir örnektir.²⁹⁸ Ermenistan Devlet Arşivi’nde saklanan başka bir belgede de Taşnak hükümetinin komşularla bitmeyen savaflara ve milletler arası kırımlara asker vermeyi reddeden Berd, Verhniy Karmir, Ahbyur köylerini ve Şamşadinsk bölgesinin diğer köylerini cezalandırmak üzere özel müfrezeler gönderdiği

²⁹⁵ A.e.

²⁹⁶ Bkz. a.g.e., s.70 vd.

²⁹⁷ T. Haçikoglyan, a.g.e., s.5 vd.

²⁹⁸ Arev, No.46, 1 Mart 1918’den aktaran: A. Lalayan, “Kontrevolyutsionniy ‘Daşnaktsutyun’ İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 gg.”, s.96.

görülmektedir.²⁹⁹ Taşnakların Gümrü’de yayımlanan Martik isimli yayın organında seferberlikten kaçanların köylerine cezalandırmak üzere iki top ve bir mitralyözle bir grup askerin gönderileceği ve karşı gelenlerin topa tutulacağı belirtilmektedir.³⁰⁰ Hatta Taşnak iktidarı, asker kaçaklarını önlemek amacıyla “Terör Organı” adını verdikleri özel birlikler kurmuşlar ve şehrin duvarlarına şu şekilde duyurular asmışlardır:

“Bütün kaçaklara ve Ermeni halkına duyurulur. 1 Mart gecesi biri at çalarak diğer ikisi alaydan kaçarak vatana ve Ermeni halkına ihanet etmiş 3 Ermeni askeri kurşuna dizilmiştir. Geç olmadan bütün kaçakların birliklerine teslim olmaları ve askerlik görevlerini yerine getirmeleri, yoksa aynı cezaya çarptırılacakları duyurulur. Türklerin Şirak’ı basmasına neden olacak hainlere ölüm. Terör Organı. Gümrü, 2 Mart 1918”³⁰¹

Taşnak hükümetinin, boyun eğmeyen köylüleri cezalandırmak için Zangi nehrinin kolunu kapattığı ve bölgedeki köyleri susuz bıraktığı Ermeni hâkim güçlerinin gazetelerinden olan Jogavurd’un 29 Haziran 1920 tarihli sayısında aktarılmaktadır. Bu cezalandırmanın sonucunda birçok insan ölmüş, tarladaki ürünler mahvolmuştur.³⁰²

Kaçaznuni gibi bu sürecin muhasebesini yapan Taşnakların eski Dışişleri Bakanı Mause Petros, eski Taşnak başbakanlarından Simeon Vratsyan’a yazdığı açık mektupta maceracılığın ülkeye yıkım, açlık ve milli çatışmalar getirdiğini belirtmektedir. Petros’un açık mektubu Hınçakların Tebriz’deki yayın organı Zang’ın 21 Eylül 1921 tarihli sayısında yayımlanmıştır.³⁰³

Kaçaznuni de 1919 yazında büyük bir zaferle çıktıkları parlamento seçimlerinin gözlerini kör ettiğini vurgulayarak özellikle bu durumun bir süre sonra ülkeyi diktatörlükle yönetmeye götürdüğünü ifade etmektedir:

²⁹⁹ Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi (TsGA Arm. SSR) fond 67/199, dosya 139, yaprak 230’dan aktaran: A. M. Elçibekyan, *Ustanovlenie Sovyetskoy Vlasti V Armenii*, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1954, s.76.

³⁰⁰ *Martik*, No.2, 1918’den aktaran: T. P. Agayan, *a.g.e.*, s.134.

³⁰¹ T. Haçikoglyan, *a.g.e.*, s.7.

³⁰² *Jogavurd*, No.102, 29 Haziran 1920’den aktaran: A. A. Lalayan, “Kontrevolyutsionnaya Rol Partii Daşnaksutyun”, s.102.

³⁰³ Bkz. RGASPI fond 64, liste 1, dosya 208, yaprak 167-171.

“Devlet meseleleri kapalı kapılar ardında, Taşnak fraksiyonunun odasında tartışılmaya ve karara bağlanmaya, ardından parlamento kürsüsünden ilan edilmeye başlandı. Fiiliyatta parlamento fraksiyonu yoktu, çünkü tamamen Taşnaksutyun Bürosu’nun kontrolü altındaydı. Büro, sanki devletin yürütme organı olmuştu.

Ermeni parlamentosu (yani Taşnak fraksiyonu, yani Bürosu) Taşnaksutun Bürosu’na diktatörlük yetkisini verdi.”³⁰⁴

Sovyet Ermenistanı devlet adamlarından Myasnikyan da 29 Kasım 1921 yılında Horurdain Ayastan gazetesinde yayımlanan “Eski ve Yeni Ermenistan” başlıklı yazısında Taşnak Ermenistanı’nda hayat güvencesi olmadığını, yolların eşkiyalar tarafından tutulduğunu, ülkede kanunsuzluğun hüküm sürdüğünü vurgular. Bakanların özel olarak hırsızlardan seçildiğini, heyetlerin kariyeristlerden ve kamu mallarını yağmalayan kişilerden oluşturulduğunu belirtir. Eski Taşnak bakanlarından Agaronyan’ın Paris’teki villalarına, Dastakyan’ın Romanya’daki yüz binlerce franka bu şekilde sahip olduklarına dikkat çeker. Taşnak dönemindeki parlamenterlerin büyük topraklar elde ettiklerini, üst düzey devlet yöneticilerinden Vratsyan’ın milyonlarca altını ülkeden kaçırdığını, humbapetaların ise büyükbaş hayvanları kendi zimmetlerine geçirdiğini yazar.³⁰⁵

M. Nersisyan, 1932 yılında yayımlanan “‘Taşnak cenneti’ ya da Açlığın ve Ölümün Ülkesi” başlıklı broşüründe Taşnak diktatörlüğü döneminde ekonominin yerle bir olduğunu, tarımın çöktüğünü, ulaşımın alt üst olduğunu, nüfusun ise açlıktan kırıldığını belgelere dayanarak kanıtlar. Emekçiler her türlü haktan mahrum bırakılmış ve amansız bir sömürüye maruz kalmışlardır. Taşnaklar, ülkede milli düşmanlığı ateşlemiş ve halklara büyük acılar yaşatmıştır.³⁰⁶

Ermenistan’da yayımlanan Ayyastani Dzayn gazetesinin 28 Kasım 1920 tarihli sayısında çıkan makalede de anlatılanlar farklı değildir:

“Eski Taşnak hükümetinin başarısızlığı, Ermenistan’ın Taşnaksutyun’un çiftliğine dönmesiyle açıklanıyor. Devlet, Parti’nin tekeli haline gelmişti. Çeşitli

³⁰⁴ O. Kaçaznuni, **a.g.e.**, s.34 vd.

³⁰⁵ A. F. Myasnikyan, **İzbrannie Proizvedeniya**, s.364.

³⁰⁶ Bkz. T. P. Agayan, **a.g.e.**, s.32.

öğeler, sürü halinde Taşnak rejimi tarafından sınıdıktan sonra ceplerini dolduracak mevkilere yerleştiriliyordu.”³⁰⁷

Sovyet Ermeni tarihçisi Vartanyan, Taşnak iktidarının rüşvetçilere, şantajcılara ve yağmacılara dayandığını ifade eder.³⁰⁸ Vartanyan’ın Taşnakların kendi halkına ve Ermenistan’daki azınlıklara yaptığı zulme dikkat çeker. Ayrıca Taşnaklar, kendi ülkelerinde de ulusal bir boğazlaşma kışkırtmışlardır.³⁰⁹ Bu sebeplerle Rusya Komünist Partisi (bolşevik) Tiflis Komitesi, “Taşnak vahşiliğini” sert bir şekilde protesto ettiğini bildirmiş, Parti’nin yetkililerinden Ermeni asıllı A. Mikoyan da Taşnakların “kanlı cinayetlerine” son verilmesi için bütün önlemlerin alınacağını belirtmiştir.³¹⁰

VIII. 1920 Türk-Taşnak Savaşı

İşte bu koşullar altında Taşnaklar, Oltu’yu işgal ederek 1920 Sonbaharında Türk-Taşnak Savaşı’nı başlatırlar. Türkler, meseleyi barışçıl yollarla çözmek isterler. Ancak Taşnaklar bu teklifi reddedecektir. Ermeni hükümeti, Ermeni halkının savaşa tam desteğine, askeri gücüne, Sevr Antlaşması’na, İtilaf Devletleri’nin yardımına ve uygar devletlerin kamuoylarına güvenmiştir. Bütün bu etkenlerin Türk topraklarını işgal etmek için yeterli olduğunu düşünmüştür.

Taşnak hükümeti, Boryan’ın tespitlerine göre, savaşı ilan ederken iki amaç gütmüştür: 1) Ermeni nüfusu içerisinde savaş yanlılığının güçleneceği kanısından hareketle fırsattan yararlanıp Türk topraklarını işgal etmek ve 2) Ermenilerin üzerine Kemalistleri Bolşeviklerin kışkırttığı ve Bolşeviklerin Türk devrimcilerine Ermeni devletini ortadan kaldırmaları için yardım ettiği propagandasıyla, Ermenistan’daki Bolşevik eğilimi tasfiye etmek.³¹¹

Bu bağlamda Taşnaklar, ülke içerisinde Kemalist ve Bolşevik düşmanı büyük bir propaganda başlatırlar. Hatta Ermeni komünistlerini “içimizdeki

³⁰⁷ RGASPI fond 80, liste 4, dosya 83, yaprak 137.

³⁰⁸ S. A. Vartanyan, **a.g.e.**, s.17, 19, 29.

³⁰⁹ **A.e.**, s.17.

³¹⁰ TsGA Arm. SSR fond 66/200, dosya 401/144, yaprak 74’ten aktaran: Vartanyan, **a.g.e.**, s.29.

³¹¹ B. A. Boryan, **a.g.e.**, s.120 vd.

Türkler” diye suçlarlar. Ermeni devletinin en büyük düşmanları, Türkler, Tatarlar ve Bolşeviklerdir.

Öte yandan Taşnaklar, Türkler ile Bolşevikleri birbirlerine düşürmek için çeşitli tertiplere de başvurmuşlardır. Bir taraftan Bolşeviklerle antlaşma yaparak Türkleri Bolşeviklerin üzerine kışkırtmaya çalışmış, daha sonra da Türklerle ayrı antlaşma yaparak Bolşevikleri Türklerin üzerine saldırtmak için uğraşmışlardır. Amaç, bölgede emperyalizme karşı direnen iki temel kuvveti birbirine kırdırtmaktır.³¹²

Kaçaznuni de Türk-Taşnak Savaşı’nı öncesi ve sonrasıyla kendi raporunda ele almaktadır. Kaçaznuni’nin raporundaki Türkiye’nin bir vatan savunması içinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

“1918 yılında dağılan Türkiye, iki yıl içerisinde molayı iyi kullandı. İki senenin ardından Türkler hayata geri döndüler. Yeni, genç, vatansever eğilimli subaylar, Anadolu’da orduyu tekrardan yapılandırdılar. Türkiye’de milli bilinç ve kendini savunma içgüdüğü canlandı. Küçük Asya’daki geleceğini sağlamak için Sevr Antlaşması’na karşı silahla durulmalıydı. Açık ki, bu karşı hareket kuzeydoğuda ve güneybatıda ortaya çıkmalıydı.

Ancak Yunan cephesine yoğunlaşabilmek için Ermenistan tarafındaki cephe gerisini sağlama almaları gerekiyordu. (...)

Biz, savaştan kaçınmak için elimizden gelen her şeyi yapmadık. Sonuçtan bağımsız olarak; Türklerle ortak dili bulmak için daha fazla çaba harcamalıydık. İşte bunu yapmadık.

(...) Savaştan korkmuyorduk, öyle ki zaferden kesin emindik. (...) Tersine Oltu’yu beklenmedik biçimde ele geçirmemiz, Türkiye’ye bir meydan okumaydı. Gördük ki, bizzat biz savaşı istiyorduk.

Sınırdaki askeri harekâtlar başlamıştı ki, Türkler görüşme teklif ettiler. Önerilerini geri çevirdik. Bu büyük bir cinayetti. (...)

1920 sonbaharında Türklerin gözünde quantite negligable (gülünç bir boyutta) olmadığını hatırlamak gerek. Geçmiş iki senenin felaketleri unutulmuştu bile. Halk, biraz dinlenmiş, hayata dönmüştü. İngilizler tarafından iyi giydirilmiş ve

³¹² A.e., s.93, 123 vd., 184.

silahlandırılmış bir ordumuz vardı. Yeteri kadar askeri yedeğimiz de vardı. Elimizde Kars gibi önemli bir kale de bulunuyordu. Son olarak, o zaman basit bir kâğıt parçası olmayan Sevr Antlaşması, Türklere karşı büyük bir kozdu. (...)

Sevr Antlaşması, gözlerimizi kör etmişti.

Bugün anlıyoruz ki, Sevr Antlaşması yerine Türklerle doğrudan bir antlaşmaya yanaşmış olsaydık, çok şey kazanırdık. O zaman bunu anlamadık.

Olgu, affedilemez olgu şudur ki, savaştan kaçınmak için hiçbir şey yapmadık, tam tersine savaşa biz yol verdik. Affedilemezliği ise Türkiye'nin askeri gücünden haberdar olmamız ve kendi ordumuzu tanımamızdır.

Savaş, tam bir mağlubiyetle sonuçlandı. Karnı tok, iyi silahlandırılmış ve giydirilmiş ordumuz savaşmadı. Ordularımız, devamlı geri çekildi, silahlarını bırakıp köylerine kaçtı.”³¹³

Diğer taraftan Ermeni arşivlerindeki belgeler, Türk Ordularının Taşnakları püskürterek ilerlemesinin Ermeni halkı içinde yaptığı olumlu etkiyi de göstermektedir. Taşnak hükümeti ordusu komutanı tarafından firar eden askerleri aramak üzere Eçmiadzin kazasından Gümrü köylerine bir subay görevlendirilir. Bu subayın ifadelerine dayanarak komutanı Taşnak hükümeti ordusunun genel karargâhına 14 Kasım 1920 tarihinde şu bilgileri rapor eder:

“Gümrü bölgesi Ermenileri Taşnak subayını düşmanca karşılamış ve hatta birkaç defa Türklere teslim etmeye kalkmışlar. Birçok köyde halk tepkili ve askeriyeyi düşman olarak görüyor. İlhiab ve Kapanak köylerinde kızıl bayraklar çekilmiş. (...) Subayım, M. Kapanak köyünde Selçan Ermenilerinden oluşan atlıların eşliğinde Türk süvari devriyesiyle karşılaşmış. Türkler, ekmek ve tuzla karşılanmış. Köylerde kadınlar kazanlarda yemekler hazırlamışlar. Subayım, yemeği kimin için hazırladıklarını sorduğunda şöyle cevap vermişler: ‘Tabii ki Türkler için, sizin için değil.’”³¹⁴

Bugün soykırımla itham edilen Türk ordusunun Taşnak Ermenistanı'na karşı harekâtının Ermeni nüfusu içerisinde yarattığı tepki, bir Taşnak komutanı tarafından bu şekilde anlatılmaktadır. Ermeni komünistleri de raporlarında bu

³¹³ O. Kaçaznuni, **a.g.e.**, s.36 vd.

³¹⁴ TsGA Arm. SSR fond 68/200, dosya 867, yaprak 278'den aktaran: A. M. Elçibekyan, **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya İ Pobeda Sovyetskoy Vlasti V Armenii**, Yerevan, İzdatestvo AN Armyanskoy SSR, 1957, s.209.

durumu saptarlar ve Gümrü halkının Kemalistleri tuz ve ekmekle, komünistlerin ise kızıl bayraklarla karşıladıklarını yazarlar.³¹⁵ 13 Kasım'da Gümrü'de Ermeni dernekleri tarafından düzenlenen mitingde Türk ordusunun insani duygularla hareket ettiğini kanıtladığı ve Türk ordusunun harekâtının mazlum Ermeni işçi ve köylülerini kurtarmaya yönelik olduğu vurgulanmıştır. Hatta bunun aleyhinde konuşan bir Taşnak papazı mitingden kovalanmıştır.³¹⁶

Orconikidze³¹⁷, Stalin'e gönderdiği 22 Kasım 1920 tarihli telgrafta "Türklerin işgal ettikleri bölgelerde kırım" olmadığını vurgularken³¹⁸, Stalin de Çiçerin'e Bakû'den gönderdiği 31 Kasım 1920 tarihli telgrafında "Türklerin Ermenilere saldırılarının boyutlarıyla ilgili söylentiler, İtilaf Devletleri ajanları tarafından kasıtlı olarak abartılmaktadır" demektedir.³¹⁹ Mdivani'nin Stalin ve Orconikidze'ye gönderdiği 3 Aralık 1920 tarihli telgrafta ise "Türk ordusundan her hangi bir düşmanca hareket beklemek kesinlikle yersizdir" ifadesi geçmektedir.³²⁰

IX. Türk-Sovyet Ortak Çıkarları ve Taşnak Ermenistanı'nın Yıkılması

Türk Ordularının Taşnaklar üzerine harekâtı Sovyet Rusya'nın da çıkarlarına ters değildi. Taşnak Ermenistanı devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir kama rolü görmektedir, Batı emperyalizminin Doğu'daki planlarının gerçekleştirmesinde taşeron durumundadır. Bu engelin ortadan kaldırılması Türkiye için olduğu kadar Sovyet Rusya açısından da zorunludur. Mustafa Kemal ve arkadaşları, her zaman her şeyden önce kendi gücüne dayanmaya önem vermiştir. Kurtuluş Savaşı pratiği de milletin gücünü harekete geçirme ve bu temelden hareketle Türkiye'nin bağımsızlığını kazanma üzerine

³¹⁵ RGASPI fond 64, liste 1, dosya 137, yaprak 27 arkası; fond 85, liste 14, dosya 30, yaprak 2-3.

³¹⁶ **Hâkimiyeti Milliye**, 20 Kasım 1920.

³¹⁷ Konstantinoviç Grigori Orconikidze (1886-1937), Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyesi (1903'ten beri); RKP Merkez Komitesi üyesi (1921-27, 1934-37); BKP (b) Merkez Komitesi Politbürosu yedek üyesi (1926); Politbüro üyesi (1930-37); Merkez Denetim Komisyonu üyesi (1927-34); Merkez Denetim Komisyonu Başkanı, İşçi-Köylü Teftiş Halk Komiseri, Halk Komiserleri Kurulu Başkan Yardımcısı (1926-30); Ağır Sanayi Halk Komiseri (1932-37). Bkz. O.N. Ken, A.İ. Rupasov, **a.g.e.**, s.676.

³¹⁸ RGASPI fond 85, liste 14, dosya 30, yaprak 2-3.

³¹⁹ RGASPI fond 558, liste 1, dosya 1985, yaprak 4.

³²⁰ RGASPI fond 85, liste 14, dosya 50, yaprak 1a ve arkası.

kurulmuştur. Fakat Mustafa Kemal'in dediği gibi kendi gücümüze "düşmanlarımızın sayısının çokluğunu dikkate alarak kuvvet ilave etmek farzdır."³²¹

Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi de bu temelde örgütlenmiştir. Türk orduları Taşnak tehdidini ortadan kaldırmak üzere tedbirlerini almış ve harekât planlarını hazırlamıştır. Ancak bu noktada Türk ordularının değerlendirebileceği uluslararası anlamda müsait koşullar bulunmaktadır. O da yukarıda işaret ettiğimiz gibi Taşnakların Sovyet Rusya açısından da bir tehdit oluşturmasıdır. Bu da Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde kimi zaman zımni kimi zaman da daha açık bir işbirliğinin zeminini oluşturmuştur.

Kâzım Karabekir'in Halil Paşa'ya yolladığı 31 Ağustos 1920 tarihli telgraf bu duruma dikkat çekmekte ve Sovyet ordularıyla askerî işbirliğinin gerekliliğine işaret etmektedir:

"Bence Taşnaklar şüphesiz esas olarak İtilaf Devletleri'nin tarafında, ki aralıksız ve aktif olarak bize saldırımları bunu kanıtıyor. Bu yüzden Rus ve Azeri kızıl kuvvetleriyle beraber Taşnak engelinin ortadan kaldırılmasını rica ediyorum, zira bu ortak amaçlarımıza ulaşmayı hızlandırmak ve Doğu meselesini çözüme kavuşturmak için gerekli. Israrla XI. Ordu'yu bu konuda kullanmak üzere müsaadenizi istiyorum."³²²

Aynı durum, Sovyet tarafı için de geçerlidir. Türklerle askerî işbirliği isteği, Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi Prezidyumu'nun 17 Eylül 1920 tarihinde Bakû'de gerçekleşen toplantısında aldığı şu karara yansımıştır:

"Sovyet Rusya ve dünya devrimi için ölümcül olacak bu sonuçlardan kaçınmak için yapılması gerekenler şunlardır: a) Sönmekte olan Türkiye'deki millî hareketin en hızlı şekilde desteklenmesi ve b) İngiliz-Şah ordularının Ermenistan ve Gürcistan'la birleşmesinin engellenmesi. Bu ise sadece, kendi halkını ezen Taşnak hükümlerini devirmek bayrağı altında, devrimci Türkiye'yle birleşme amacıyla millî Türk ordularıyla ittifak içinde Ermenistan'a harekât düzenleyerek olur.

³²¹ Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.8, İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2002, s.258.

³²² RGASPI fond 495, liste 181, dosya 135, yaprak 7.

Bu birleşme ve bize ve devrimci Türkiye'ye düşman Taşnak hükümetinin ortadan kaldırılması, bize, Mustafa Kemal hükümetine maddi olarak yardım etme imkânını hemen vermese bile ona şu noktalarda destek olacaktır: Birincisi, Erzurum kolordusunun Ermeni sınırından alınarak Batı'ya gönderilmesini sağlayacaktır; ikincisi, cephe gerisindeki tehdidin ortadan kaldırılması, milliyetçilere örgütlenmesini ve mücadeleye devam edebilme ve sonunda başarı kazanma umutlarını kaybetmeden İtilaf Devletleri ordularının karşısında ta Kafkaslara kadar geri çekilme imkânı verecektir; üçüncüsü, Kemal Paşa hükümetinin otoritesini arttıracak, onun durumunu güçlendirecek, millî hareketin sönmesine imkân vermeyecek ve İngilizlerin avucundaki sultanın kendini Türkiye'nin tek iktidarı olarak göstermesine olanak tanımayacaktır.

Türk millî hareketinin kurtarılması dışında Ermenistan'a düzenlenecek harekât bize şu yararı da sağlayacaktır. Bu şekilde bize karşı savaşa hazırlanan düşmanla tek başımıza savaşmamış olacağız. Ermenistan, İngiliz-Şah orduları gelmeden önce kurtarılmış olacak ki, bu harekâta dokunmayacağımız Gürcistan ise savaşa karışmaktan kaçınacak. Ayrıca Ermenistan'a saldırı, ona karşı savunma yapmaktan çok daha kolay olacak. Öyle ki Taşnakların bize Azerbaycan'ın Bolşeviklerden kurtuluşu bayrağı altında saldırısı sırasında Azerbaycan halkının bir kısmı da bizim karşımızda yer alacak; ancak bizim Ermenistan'a onun Taşnaklardan kurtuluşu bayrağı altında saldırımız sırasında sadece bütün Azerbaycan halkı değil, Ermenilerin bir kısmı da bizimle olacak. Askerî operasyonlar, bizim tarafımızdan hiçbir ek güç gerektirmiyor. Operasyonlar, esas olarak Türk Erzurum kolordusu tarafından yürütülecek. Bizim tarafımızdan saldırılar göstermelik olacak ki, bunun için yeterli gücümüz var. Ayrıca devrimci Türk hükümeti, bizim komutamız altında savaşmak üzere ordusunu vermeyi ve bazı gerekli komiserler atamayı öneriyor. Bu ordu tarafından Ermeni halkına karşı bir aşırıılıktan korkmaya gerek yok.”³²³

İki hükümetin yetkilileri arasında gizli görüşmeler yapılır. Rus ordularının Ermenistan'dan geçerek Türkiye sınırına ulaşmasında tek yol vardır. Taşnak hükümetinin ortak askerî harekâtla yıkılarak yerine Sovyet iktidarının kurulmasıdır. Bu görüşmelerde ortak çıkarlarda hemfikir olundu. Yapılan karşılıklı yazışmalarda da “müttefikimiz Sovyet Rusya/Türkiye” ibaresi kullanılmaktadır. Hatta bazı yazışmalarda ve Taşnaklara verilen bazı

³²³ RGASPI fond 5, liste 2, dosya 92, yaprak 31, 31 arkası, 32.

ltimatoların altında “Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ve Kızıl Türkiye Ordular BirleŖik Komutanlığı” imzası da bulunmaktadır.³²⁴

Ancak bu noktaya kolay gelinmediği anlaŖılmaktadır. Devrimin hemen ardından Sovyet iktidarnn Ermeni meselesi konusunda kafasnn net olmadığı, fikir ayrlıklarnn bulunduğu görülmektedir. Özellikle 13 Ocak 1918’de Sovyet Rusya tarafından yayımlanan “Türkiye Ermenistanı Hakkındaki Bildirge”de³²⁵ ve ıerin’in Mustafa Kemal’e gönderdiği 3 Haziran 1920 tarihli mektupta³²⁶ Ermenilere kendi kaderini tayin hakkı verilmesi ve Ermenilerin yaŖadıđı bölgelerde referanduma gidilmesi talebi Türk tarafnn tepkisiyle karŖılanmŖtı. Böyle bir uygulamanın emperyalist politikalara hizmet edeceği açıktı. Bu Sovyet önderleri arasında da rahatsızlık yarattı. Sovyet Ermenistanı’nn önemli liderlerinden A. İ. Mikoyan³²⁷, 1919 Aralknn baŖında Lenin’e sunduğu “Kafkasya Meselesine Dair” baŖlıklı raporda ıerin’in mektubundaki ifadelerin kaynağını oluŖturan “Türkiye Ermenistanı Hakkındaki Bildirge”yi

³²⁴ RGASPI fond 85, liste 3/c, dosya 1, yaprak 2-6; fond 5, liste 1, dosya 2436, yaprak 39; fond 85, liste 8, dosya 23, yaprak 192-193; fond 64, liste 1, dosya 21, yaprak 1, 27; **BolŖevistskoe Rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927**, Moskva, ROSSPEN, 1996, s.129, 166 vd.

³²⁵ Bildirgenin tam metni için bkz. RGASPI fond 2, liste 1, dosya, 24221, yaprak 1 ve arkası.

³²⁶ Mektup için bkz. **Dokumenti VneŖney Politiki SSSR**, c.2, Moskva, 1958, s.596. ıerin’in Ermeni yanlısı eğilimi tezimizin devamında iŖaret edeceğimiz gibi ilerki süreçte de devam edecek, ancak gerek Türk tarafnn tepkisi gerekse de Sovyet önderliğinin müdahalesi üzerine yine etkin olamayacaktır.

³²⁷ Anastas İvanoviç Mikoyan, 25 Kasım 1895 tarihinde doğdu. Sovyet devlet adam ve parti yetkilisi olan Mikoyan, Sosyalist Emek Kahramanı (1943) seçildi. 1915 yılından beri SBKP yesi. Tiflis’te Ermeni ruhban okulunu bitirdi, Eçmiadzin Ruhban Akademisi’nin birinci snfnda okudu. Rusya Sosyal Demokrat İŖi Partisi’ne (RSDİP) katıldı ve Tiflis’te, Eçmiadzin’de parti alıŖması yürüttü, sosyal-demokrat yayınlarında görev aldı. 1917 Ŗubat Devrimi’nin ardından Eçmiadzin Sovyeti’ni örgütledi, sonrasında Tiflis ve Bak’de propagandacı olarak alıŖtı, Tiflis Parti Komitesi’nde ye olarak bulundu. 1917 Ekim’inde Birinci Kafkasya BolŖevik rgtleri Kongresi’ne delege olarak katıldı. Ardından bolŖeviklerin Bak Komitesi Prezidyumu yeliği yaptı, Ermenice yayımlanan “Sosyal-Demokrat” gazetesinin ve daha sonra da “İzvestiya Bakinskogo Sovyeta” gazetesinin yayın yönetmeni oldu. 1918 yılında Bakü’de yoğun alıŖmalarda bulundu. Bu dönemde Musavat hükümeti tarafından vuruldu, İngilizler tarafından tutuklandı. 1919 yılında Kafkasya Bölge Komitesi yeliğine getirildi, Moskova’yla iliŖkileri sağladı. 1919 Ekim’inde Kafkasya Bölge Komitesi’nin görevlendirmesiyle Denikin cephesini aŖarak Moskova’ya geldi ve Lenin’le buluŖtu. Bu dönemde Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin Politbüro ve rgtlenme Bürosu’nun Bak ve Transkafkasya’daki parti inŖasına iliŖkin kararların alındığı toplantılarına katıldı. 1920 Nisan’ında Azerbaycan’da Sovyet iktidarnn kurulması döneminde Bak’de bulundu, yönetici görevler yaptı. 1920 Ekim’inden itibaren Nijni Novgorod’da görev yaptı. 1922-24 yıllarında RKP (b) Güneydoğu Bürosu’nun sekreterliğini yaptı. 1924-26 yılları arasında Kuzey Kafkasya Bölge Komitesi sekreterliği görevinde bulundu ve Kuzey Kafkasya Askeri Bölgesi Devrimci Asker Konseyi yesi olarak alıŖtı. 1926-30 yıllarında SSCB DŖ ve İç Ticaret Halk Komiseri (Bakanı) oldu. 1930-34 yıllarında İkmal Halk Komiseri olarak görev yaptı. 1938’de SSCB Gıda Sanayi Halk Komiserliği’ne getirildi. 1937-46 yıllarında SSCB Halk Komiserleri Kurulu’nun başkan yardımclığını yaptı. Aynı dönemde 1938-46 yıllarında DŖ Ticaret Halk Komiseri olarak alıŖtı. İkinci Dünya SavaŖı sırasında birçok askeri ve idari görevde bulundu. 1946-55 yıllarında SSCB Bakanlar Kurulu’nun başkan yardımclığını, 1955-64 yıllarında da birinci başkan yardımclığını yaptı. Bu görevleri sırasında SSCB DŖ Ticaret Bakanı ve SSCB Ticaret Bakanı’ydi. 1964-65 yıllarında SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu baŖkanı oldu. Parti’nin Merkez Komitesi’nden Politbürosu’na kadar birçok üst düzey organında ye olarak bulundu. Sovyet ekonomisi ve parti tarihi üzerine birçok eser yazdı. 5 kez Lenin niŖanıyla, Ekim Devrimi niŖanıyla, Kızıl Bayrak niŖanıyla ödüllendirildi. Bkz. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin (1970-1977 baskısı) A. İ. Mikoyan maddesi.

sert bir şekilde eleştirmişti. Mikoyan, Bildirge'nin Türk Kurtuluş Savaşı'na zarar verdiğini ve emperyalist Batı'nın işine geldiğini vurguladı:

“1. Bugüne kadar partimizin merkez organları, örnek olarak Gürcü meselesinden ya da diğer Kafkas milletlerinin meselelerinden çok Ermeni meselesine özel bir önem verdi. Bu önem, Ermenilerin savaş öncesi durumundan ve Türkiye Ermenistanı'yla ilgili meseleden kaynaklanıyordu. Savaştan sonra doğan durumda Ermeni meselesiyle ilgili bu politikaların temelsiz, yanlış ve hatta dünya devriminin ve emperyalizme karşı savaşın çıkarları açısından çok zararlı olduğu ortaya çıktı.

2. Eğer savaşa kadar Ermeniler, Türkiye Ermenistanı'nda nüfusun önemli bir bölümünü oluştursaydı, hatta birçok yerde çoğunluk olsaydı ve milli kurtuluş adına savaşları Türkiye'nin feodal-despotik rejimine karşı yönelmiş olsaydı, yine de tam adaletli olmasa da nesnel devrimci bir etken olarak yorumlanabilirdi. Ancak savaş sırasında ve sonrasındaki gözlemlerimiz bunun tam tersi olduğu yönündedir. (...)

4. Ermeni şovenistleri, emperyalist müttefiklerin ve koyu gerici General Denikin'in desteğine dayanarak Karadeniz'den neredeyse Akdeniz'e kadar yedi vilayeti de kapsayan tarihi sınırları içerisinde ham bir hayal olan, cinayete dönüşmüş “Büyük Ermenistan” kurma fikrine kapılmış durumdadır. Bölgede Ermenilerin olmayışı ve esas olarak Müslümanların varlığı bunları utandırmıyor. “Büyük Ermenistan”, nüfusun çoğunluğuna dayanarak kurulamaz; ancak emperyalist silahların gücüyle dayatılacaktır, kanla ve “yabancıların” suçsuz cesetlerinin göğüslerini parçalayacak demirle ve “Ermenistan'ın suçlu unsurlardan”, Müslümanlardan “temizlenmesi” yoluyla benimsetilecektir. Böyle bir cehennemi yaratma, böyle bir kâbus ve tecavüzü gerçekleştirme programı, en iyi, en yetenekli ve en sadık ajanları olarak gördükleri Ermeniler üzerinden Türkiye'yi yağmalamak, sömürgeci ve finans kapitallerini değerlendirecekleri bir bölge haline getirmek isteyen emperyalist müttefikler tarafından güçlenerek desteklenmektedir.

5. Komünist Partisi, bu programı, “Büyük ve Bağımsız Ermenistan” fikrini destekleyebilir mi? Şovenistler bize diyorlar ki, ortaya çıkan bu gerçekçi durumla hesaplaşılması ve bağımsız Türkiye Ermenistanı'nın reddetilmesinin anlamı, Türk despotlarının ve cellâtlarının yanında yer almak, Ermenileri imha edenlerin planlarını ve umutlarını doğrulamak ve Ermenilerin kendi kaderlerini tayin hakkını ortadan kaldırmaktır. (...)

Partimiz, suçsuz Ermeni kurbanlar için samimi bir şekilde üzülürken, Ermeni milliyetçilerinin ve emperyalist müttefiklerin görüşlerine katılamaz ve Ermeni

şovenistlerinin cinai lider şebekesi adına binlerce yeni suçsuz kurbanın ve en az o kadar, köleleştirilen Türkiye yoksullarının cellâdı olamaz. Partimiz, “Büyük” ya da “Küçük” Türkiye Ermenistanı diye herhangi bir iddianın yanında olamaz. Milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, bizim için tarihsel değil, reel bir haktır.

6. Ermeni Meselesi’nde eski tutumumuzu sürdürmenin, bağımsız Türkiye Ermenistanı’nı desteklemenin anlamı, Kafkasya Ermenistanı’nı “özgürleştirmiş” şovenist gerici hükümetle ve onun hamisi Cemiyeti Akvam ile İtilaf Devletleri’nin ve onların ajanları Ermeni şovenistlerinin yağmacı planlarına karşı isyan bayrağını çoktandır kaldırmış, bir deniz gibi kabaran Anadolu Müslüman nüfusuna ve Doğu’nun milyonlarca Müslümanına karşı bir olmak, sadece Doğu Müslümanlarının emperyalizme karşı davalarını frenlemek değil, iç toplumsal-siyasal gelişim süreçlerini ve Türkiye’nin Müslüman halkları içerisindeki sınıfsal ayrışmayı da durdurmaktır.

7. Bu bakımdan Sovyet Rusya’nın Türkiye Ermenistanı’nın kendi kaderini tayin hakkı üzerine bildirgesi (1917), ciddi bir hata olmuştur. Hiçbir olumlu sonuç doğurmamış, sadece Türkiye Müslümanlarını değil, Kafkasya Müslümanlarını da kendine karşı ayaklandırmıştır. Sovyet iktidarı, Ermeni halkının bütün önderlerini meşru tanıyarak ve Müslümanlara gelince susarak Müslümanların gözünde Ermeni şovenistlerinin tarafında Müslümanların karşısında bir görüntü vermiştir. (...) Kafkaslar’da dar bir Ermeni yoldaş grubu olarak, daha bildirgenin ilan edildiği ilk günden beri bu görüşe sahiptik. Bu hatayı düzeltmek için geç kalınmıştır. Ancak Ermeni meselesinde en kısa zamanda yeni bir doğru yönelim belirlemek şarttır. Şunlar kabul edilmelidir: a/ Ermeni milli hareketi diyalektik gelişim sonucunda özgürlük davasından karşıtına, gericiğe dönüşmüştür; ciddi olarak işgalci “emperyalist” bir hareket konumuna gelmiştir. b/ Türkiye Ermenistanı fikri ve genel olarak “Büyük, Birleşik ve Bağımsız Ermenistan” Partimizin kesinlikle mücadele etmesi gereken zararlı, cinai ve gerici bir ham hayaldir. c/ Ermeni meselesi, en önemli bölümü olan Türkiye Ermenistanı meselesini yitirerek, eski tarihi önemini kaybetmiştir; Avrupa’nın uluslararası bir meselesi olmaktan çıkıp, Kafkasya Ermenistanı Ermeni kitleleriyle sınırlı, özgün, aynı Gürcü, Azeri vb. meselelerinde olduğu gibi Rus meselesi haline gelmiştir.

8. Kafkaslar’da kalan Türkiye Ermenisi göçmenlerle ilgili olarak da yapılacak tek şey vardır. Bugünkü Kafkas Ermenistanı’nda Sovyet iktidarı kurulduktan; sözde değil ama gerçekten Büyük Ermenistan fikri reddedildikten, göçmenlerin Türklere karşı diş bilemeye son vermelerinden, Ermenistan’daki Müslümanları takip politikasından sonsuza dek vazgeçmelerinden, Müslüman kitlelerinde güvenin hâkim

olmasıyla Türk halkıyla iyi ilişkiler kurmalarından sonra, onları Türkiye’deki son yaşadıkları yerlere geri göndermek. Bugünkü durumdan gerçekleştirilebilir tek çıkış budur.”³²⁸

Dolayısıyla Türk ordularının Ermenistan üzerine harekâtı, Sovyet Rusya açısından da Taşnak iktidarını yıkmak bakımından bir fırsat olmuştur. Kafkaslar’daki İngiliz destekli bu iktidarın ortadan kaldırılması her iki ülke açısından zorunludur. Stalin, 8 Temmuz 1920 tarihinde, Orconikidze’ye gönderdiği ve “geceyarısına kadar ulaştırılsın” kayıtlı acil telgrafta şunları belirtir:

“Bence sonsuza kadar zikzak çizerek iki taraf arasında oynamakla bir yere varılamaz, taraflardan birini, bu durumda elbette ki Azerbaycan ile Türkiye’yi, kesin şekilde desteklememiz lazımdır. Ben, Lenin’le görüşüm, o da itiraz etmedi.”³²⁹

Stalin, kafalarında tereddütleri olanlara karşı net tavır alır. Örneğin Sovyet liderleri arasındaki bir iç yazışmada, Çiçerin’in İtilaf Devletleri’nin müdahalesinden çekinen ve Türk Ordusu’nun kararlaştırılan çizgide kalmasını savunan notu üzerine, Stalin şöyle yazacaktır:

“Çiçerin’in cevabını uygun bulmuyorum. Bence Türklerin ilerlemesi bizim lehimize. Orconikidze Yoldaş’ın telaşını dayanaksız buluyorum.”³³⁰

Türkiye’nin askerî harekâtına Ermenistan Komünist Partisi (Bolşevik) de destek vermektedir. Parti Merkez Komitesi’nin 20 Eylül 1920 tarihinde yayımladığı talimatta Kemalist Türkiye’nin Sovyet Rusya’nın müttefiki olduğu ve İngiltere, Fransa, Yunanistan gibi emperyalist devletlere karşı özgürlüğü için savaştığı vurgulanmaktadır. Talimatta ayrıca cephe ve cephe gerisinde Ermeni askerleri arasında yapılması emredilen propaganda da yazılmıştır:

“Ermeni Bolşevik-komünistlerinin görevi, Ermenistan’ın sovyetleştirilmesi için Cumhuriyet Ermenistanı’nın yenilgisini hızlandırmak olmalıdır.

Bu amaç için şunların yapılması gereklidir:

³²⁸ Raporun ilgili bölümü için bkz. RGASPI fond 5, liste 1, dosya 1202, yaprak 8, 8 arkası, 9, 9 arkası.

³²⁹ RGASPI fond 558, liste 1, dosya 4018, yaprak 1-2 (Kopya) GARF fond 130, liste 4, dosya 496, yaprak 142a (Stalin imzalı orijinalinin fotokopisi)

³³⁰ RGASPI fond 2, liste 1, dosya 24461, yaprak 1.

1. Bütün araçlarla bugünkü Ermeni ordusunu bölmek;
 - a. askerî firarları sağlamak ve her şekilde seferberliği engellemek;
 - b. cephedeki askerleri ilerlemekte olan Türk askerlerine ateş etmemeleri, mevzilerini terk etmeleri ve eve dönmeleri konusunda ikna etmek;
 - c. subayların emirlerine itaat etmemek ve gerekli durumlarda onları imha etmek.
2. Bunlarla birlikte Cumhuriyet Ermenistanı askerlerine muzaffer Türk askerlerinin, bu devrimci askerlerin, asla yenilmiş bir ülkeye karşı tecavüzkâr bir girişimde bulunmayacaklarını ve sivil halka zarar vermeyeceklerini, aynı zamanda emekçi Ermeni halkına emperyalist yardakçısı Taşnakların hükümdarlığından kurtulması için yardım edeceğini kavratmak.”³³¹

Hatta Gümrü komünistlerinin yayın organı Komünist gazetesinde Türk ordusunun harekâtıyla ilgili “ezilen Ermeni kitlelerinin önünde yeni bir çağır” açtığı ifade edilmektedir.³³² Görüldüğü gibi Türkiye ve Sovyet Rusya’nın siyasi-askerî hedeflerdeki ortak çıkarı, Ermeni komünistlerinin de Türkiye’nin yanında yer tutmasına yol açmıştır.

Bu sürecin doruğunda Türk Ordusu’yla Kızıl Ordu Nahcivan’da buluşur.

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi’nin yayımladığı “Türk İstiklal Harbi” başlıklı eserin Doğu Cephesi kitabında “Türkler’in Kızılılarla İşbirliği” başlığı altında bu buluşma şöyle anlatılmaktadır:

“Türkiye ile Sovyet Rusya arasında irtibat ve işbirliğine inatla engel olmak isteyen İngilizler’in sadık aleti olan Ermeni Taşnak Hükümeti Kuvvetleri, 25 Temmuz 1920’de Şahtahtı’nı işgal ederek, biricik kara irtibat yolunu kesmişler ve Nahcivan’ı tehdit altına almışlardı. (...)

34 ncü Alay’ın 1 nci Taburu, (...) saat 18.00’de Nahcivan’a gelmiş ve şehrin giriş yerinde Kızıl Tugay Komutanı, Süvari Alay Komutanı, komiserler, Kızıl

³³¹ Y. K. Sarkisyan, “Za Kulisami (Kak Rojdalsya Moskovski Dogovor 1921 g.)”, **Literaturnaya Armeniya**, 1991, No.1, s.73 vd. Tam Türkçe metni için bkz. Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, Mart 2007, s.174 vd.

³³² **Kommunist (Aleksadropol)**, No.1, 21 Kasım 1920’den aktaran: A. M. Elçibekyan, **a.g.e.**, s.208.

bayraklar ve bir süvari bölüğü tarafından karşılanmış ve Enternasyonal Marşı ile selamlanmıştır.”³³³

Mustafa Kemal’in, 14 Ağustos 1920 günü, Nahcivan buluşmasını duyuran sözleri Meclis’te coşkulu alkışlarla karşılanır:

“Kızıl kuvvetler, (...) Ermenilerin maksatlarını fiil mevkiine koydurmadılar. 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik hükümetinin Kızıl Ordusu’yla Büyük Millet Meclisi’nin ordusu Nahcivan’da birbiriyle maddeten birleşmiş oldu (alkışlar). Oraya giden kuvvetlerimiz, kızıl kuvvetler tarafından özel merasim ve fevkalade ihtiramat ile kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükümet kuvvetleri diğer kuvvetler gelinceye kadar mahallinde birlikte tedbirler almakla halen bugün dahi meşguldür.”³³⁴

Erzurum’da çıkan Anadolu’nun en büyük gazetelerinde biri olan ve Müdafaa-i Hukuk’un ve Erzurum Kongresi’nin sözcülüğünü üstlenen Albayrak gazetesi ise bu buluşmayı şöyle yorumlamaktadır:

“Bu suretle şark ile olan alaka ve münasebetlerimizi kesmek için İngilizlerin Kafkasya’da te’sis ettikleri en büyük mani’ de ortadan kalkmış demektir. Dünyada sulh ve adaletin temini için çarpışan bu iki hak ordusunun birleşmesi pek mühim bir tarih olduğu gibi, yüksek emellere bizi pek ziyade yaklaştırması itibariyle de milletimiz için hayırlı bir başlangıçtır.”³³⁵

Kızıl Ordu’nun 11. Ordu Komutanı’na el yazısıyla yazılmış imzasız bir mektupta, Nahcivan buluşması anlatılır ve iki ordunun işbirliğinin geliştirilmesi için alınacak önlemlere değinilir. Mektupta “Anadolu Ordusu’nun diğer cephelerde savaşması için Ermenistan cephesindeki güvenliğinin sağlanması gerektiği” belirtilir:

“Anadolu demokrasisi, kendisini insanlık düşmanları olan kapitalizm ve emperyalizmden kurtarabilmek uğruna, ezilen halkların dünya çapında kurtarılabilmesi için silaha sarılan Rusya Kızıl Ordusu’nun öncülüğünü kabul ederek, Rusya Kızıl

³³³ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1922**, c.3, Ankara, 1965, s.110 vd. Askerî ittifaka ve Nahcivan buluşmasına birinci elden tanıkların anlatımları için bkz. Veysel Üzüvar, **Kurtuluş Savaşı’nda Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, 2. Basım, Göçebe Yayınları, 1997, s.55 vd.; Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, c.2, Emre Yayınları, s.113; V. Tarhov, **a.g.e.**, s.33 vd. Ayrıca bkz. A. B. Kadişev, **İnterventsiya İ Grajdanskaya Voyna V Zakavkazye**, Moskva, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, 1960, s.305.

³³⁴ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, c.9, İstanbul, Ekim 2002, s.174.

³³⁵ **Albayrak**, 26 Temmuz 1920, No.102’den aktaran: Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, İstanbul, Temel Yayınları, Haziran 2006, s.55 vd.

Ordusu'na kardeşlik elini uzatmakta olup, Doğunun ezilen halklarının kurtarılması gibi büyük bir amacı gerçekleştirmeye hazırdır. Anadolu Ordusu'nun, söz konusu amacı doğrultusunda Rusya Kızıl Ordusu ile omuz omuza yürümeye hazır oluşu, bu iki ordunun geçtiğimiz günlerde Nahçıvan'da gerçekleşen sevinçli ve coşkulu buluşmasında ifadesini bulmuştur.”³³⁶

Aynı günlerde, Kâzım Karabekir, Türk birliklerinden birine “Türkiye İnkılabı Kızıl Müfrezesi” adını verir ve bu adla mühür yaptırır. O dönemde Kâzım Paşa ile Halil Paşa birbirlerine “yoldaş” diye hitap ederler.³³⁷ İki ordunun buluşmasında, Türk subayları, Bolşeviklerin sevgisini kazanmak için sırmalı apoletlerini çıkarırlar, Türk askerlerinin başına kızıl yıldız takarlar.³³⁸ Kâzım Karabekir, 24 Ağustos 1920 tarihinde, apoletlerdeki sırmaların değiştirilmesi konusunda Ankara'daki Genelkurmay Başkanlığı'na yazılı başvuruda bulunur.³³⁹ Hatta Halil Paşa ve Binbaşı Veysel Bey, Kızıl Ordu komutanının ortak bir harekâta Türk birliklerine de komuta etmesini önerir.³⁴⁰

Bu sürecin sonucunda Taşnak Ermenistanı yıkılır. Bu durumda Mustafa Kemal, Ermenistan'da antiemperyalist bir Sovyet yönetimini Taşnaklara karşı tercih etmektedir:

“Yine buyurdular, ki Gümrü'de Kâzım Paşa kendi eliyle Ermenileri komünist yaptı. (...) takdir ederdiniz ki en faydalı olan şey, zaten Komünist olmayan serseri Ermenilere komünist dedirtmek için ve Taşnak mevcudiyetini bir an evvel yıkmak için yapmıştır.”³⁴¹

Mustafa Kemal Meclis'te bu sözleri söylerken Karabekir de Sovyet kumandanlığına şunları yazmaktadır:

“Bu yüzden Ermenistan'ı en kısa zamanda Taşnak iktidarından kurtarmalıyız. Müttfikimiz Sovyet Rusya'nın Taşnak iktidarının yıkılması ve idarenin samimi olarak Ermeni halkının gerçek ihtiyaçlarını düşünen bir partiye verilmesi için kararlı

³³⁶ RGASPI fond 495, liste 181, dosya 13, yaprak 48.

³³⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, c.1, s.112, 127; RGASPI fond 495, liste 181, dosya 135, yaprak 7.

³³⁸ Veysel Ünüvar, **a.g.e.**, s.8, 10 vd., 111.

³³⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, c.1, s.148.

³⁴⁰ V. Tarhov, **a.g.e.**, s.35. vd.

³⁴¹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, c.10, İstanbul, Mart 2003, s.310.

önlemleri alması gerekir. Türk Devrimci Ordusu, müttefikine bütün desteğini vermeye hazırdır.”³⁴²

Bu şekilde Taşnakların deyimiyle baş düşman ilan ettiği Türk-Sovyet işbirliği, Taşnak Ermenistanı’nı ortadan kaldıracak yerine Sovyet Ermenistanı kurulacaktır.

X. Taşnak İktidarının Bilânçosu

Taşnak Ermenistanı’nın pratiğini değerlendirdiğinde Boryan, özellikle şu sonuçlara ulaşır: İtilaf Devletleri’ne, esas olarak da İngiltere’ye sadakat, ülkeyi harabeye çevirmiş, kitleleri açlığa terk etmiştir. Taşnak ideologları, emperyalist devletlerin sözlerinin ve bildirgelerinin sadece kendi işgalci amaçları için olduğunu, kesinlikle ezilen dünya ülkelerinin özgürlüğünü düşünmediklerini anlamamışlardır. Taşnaklar, emperyalistlerin efendiliğinin, halkların kurtuluşlarına değil, köleleştirmeye ve ezmeye dayandığını anlamamışlardır. İngiliz emperyalistlerinin Doğu halklarını hukukun bir öznesi olarak değil, zenginleşmenin bir nesnesi olarak gördüklerini kavrayamamışlardır. Ezilen halklar, İngilizlere göre ancak Britanya emperyalistlerinin yardımıyla ayakta durabilir. Taşnak ideologları, Doğu’ya yaklaşmanın halklar için kurtuluş olduğunu, İngilizlere yaklaşmanın ise halkları İngilizlerin elinde bir silahı haline getirdiğini ve İngiliz çıkarları için birbirlerini yok etmeye yönelttiğini hiçbir zaman anlamamışlardır.

Oysa bu gerçeği Türkler anlamıştır. Boryan, İngiliz politikasının içyüzünü ortaya koyan Hâkimiyeti Milliye’den alıntı yaparak bu yargısını kanıtlamaktadır. Hâkimiyeti Milliye’ye göre İngiliz politikasının temel ilkesi, Doğu halklarının yakınlaşmasını engellemektir.³⁴³

Taşnak ve Sovyet Ermenistanı kaynakları, Ermeni halkının yaşadığı acıların sorumlusunun emperyalist devletlerle birlikte Taşnaksutyun’un olduğunu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Batılı devletlerin de kendilerini yüz üstü bıraktığını belirten Kaçaznuni, Türkiye’nin zaferinden

³⁴² Mektubun tamamı için bkz. RGASPI fond 64, liste 1, dosya 21, yaprak 1-1 arkası.

³⁴³ B. A. Boryan, **a.g.e.**, s.403.

sonra Lozan Konferansı'nda Ermeni meselesinin artık kapandığını ifade ederek geçmişin genel bir özeleştirisini yapar:

“Bunlar geçmişte kaldı. Eğer yaptıklarımızı genel olarak değerlendirecek olursak, cumhuriyetin ilanından, ağır çalışmalarımızdan ve aldığımız sonuçlardan sonra denebilir ki, övünülecek hemen hemen hiçbir şey yapmadık ve omuzlarımıza aldığımız yük; devlet örgütlenmesi, devlet işlerinin idaresi; bizim kapasitemizin üzerindeydi. (...)

İmkânlarımızın ölçülerini bilemedik ve çoğu zaman doğru değerlendiremedik, engellerin boyutlarını anlamadık, karşı güçleri iyi değerlendiremedik. (...) Bizler devlet adamı olmadık.”³⁴⁴

Kendi iktidarları döneminde halkın savaşlarda telef olduğunu, açlıktan kırıldığını, Ermenistan'a hiçbir şey veremediklerini vurgulayan Kaçaznuni, raporunun yayınladığı bölümünü şu vurgularla bitirir:

“Taşnaksutyun'un artık yapacağı bir şey yok!

Partimiz yapması gereken her şeyi yaptı ve kendini tüketti. Yeni hayat şartları, yeni talepleri getiriyor ve bu taleplere cevap verecek yeterliliğe sahip değiliz. Demek ki, bu arenadan çekilip yerimizi bizden daha yeteneklilere bırakmalıyız. (...)

Söyledim, Taşnaksutyun'un artık yapacağı hiçbir şey yok. Doğru ifade etmedim. Son bir işimiz daha var, Ermeni siyasi hareketinin geçmişine ve kendi geçmişimize karşı bir yükümlülüğümüz daha var. Parti, kendi kararıyla bilinçli ve kesin olarak varlığına son vermelidir.

Evet, intiharı öneriyorum.

Tek onurlu çıkışın intihar olduğu durumlar olur. İşte Partimiz tam bu durumdadır.

Bunu dört-beş sene önce yapmalıydık. (...) Eğer bu kararı almazsak, ileride bizi yıkım ve şerefsiz bir son bekliyor. (...)

İşte acı gerçek! Bu gerçeği kabul etme cesaretini göstermeliyiz ve gerekeni yapmalıyız. Çözüm açık: Hayatımıza son vermek.”³⁴⁵

³⁴⁴ O. Kaçaznuni, **a.g.e.**, s.45 vd.

³⁴⁵ **A.e.**, s.60 vd.

Taşnakların ilk başbakanı bu açıklamaları yaparken, son başbakanı Vratsyan da Taşnak iktidarının yıkıldığı günlerde kendi yayın organları Araç'ın 3 Aralık 1920 tarihli sayısında şunları belirtir:

“Bugüne kadar Ermenistan, İtilaf Devletleri'nin, özellikle de İngiliz politikasının etkisi altındaydı. Onların etki alanından çıktığımız bugün şunu söylemek zorundayız ki, İtilaf Devletleri'yle işbirliği bize oldukça zarar vermiştir. Öyle ki İtilaf Devletleri'nin çıkarları için Ermenistan'ı komşularımızla bitmeyen savaşların arenasına çevirdik.”³⁴⁶

İlginçtir; Taşnaklar, Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulduğu dönemde Türkiye yönelimi savunur. Taşnakların gazetesi Araç'ın 20 Kasım 1920 tarihli sayısında yayımlanan “Ateşkes Meselesi ve Yönelimimiz” başlıklı makalede “eğer Ermeni halkı varlığını korumak istiyorsa Rus değil, Türk yönelimine sahip olmalıdır” ifadesi kullanılır.³⁴⁷ Bu fikir, Taşnakların Amerika'daki yayın organı Ayrenik'in sayfalarından da açıklanır.³⁴⁸ Hatta yayın organlarında gerek Abdülhamit gerekse de İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Türkiye'den haddinden fazla taleplerde bulunarak, kırıma kendilerinin yol açtığını yazarlar.³⁴⁹

Hınçak Partisi yetkililerinin hazırladığı raporda ise, Kilikya bölgesinde yaşanan karşılıklı kırımın sorumluları olarak Fransızlara işaret edilir. Doğu'nun ezilen azınlık halklarının “yüce savunucusu” Fransa'nın “iyilik” dolu öğütleri, karşılıklı kırıma yol açmış ve ülkeyi felaket bölgesine çevirmiştir. Ayrıca Antep'teki Ermeni Olağanüstü Meclisi de Fransızları kışkırtıcı politikalarından dolayı suçlamış ve Kilikya'daki Ermeni trajedisinin sorumluluğunu onlara yüklemiştir.³⁵⁰

Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri A. İoannisyan, Erivan'dan 10 Ekim 1922 tarihinde Stalin'e yolladığı çok gizli damgalı şifreli telgrafında Ermeni halkının Ermeni burjuvazisinin günahları ve milliyetçi emelleri yüzünden kurban verdiğini ve bunun önüne geçilmesi ve

³⁴⁶ RGASPI fond 80, liste 4, dosya 83, yaprak 136.

³⁴⁷ Araç, No.255 20 Kasım 1920'den aktaran: A. A. Lalayan, **a.g.e.**, s.105 ve T. P. Agayan, **a.g.e.**, s.31.

³⁴⁸ A. Myasnikov, **Armyanskie Politiçeskie Partii Za Rubejom**, s.19.

³⁴⁹ T. P. Agayan, **a.g.e.**, s.31.

³⁵⁰ Hınçak Partisi Merkez Yürütme Kurulu temsilcilerinin 10 Eylül 1920 tarihli raporunun ilgili bölümleri için bkz. RGASPI fond 5, liste 2, dosya 92, yaprak 11.

Ermenistan Komünist Partisi'nin itibarının Ermeni kitleleri arasında artırılması için Ankara hükümetiyle iyi ilişkiler geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁵¹

Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından Karinyan, devrim öncesi önemli Ermeni diplomatlarından ve siyaset adamlarından biri olan Minas Çeraz üzerine yazdığı bir yazıda da yaşananları, Taşnak diplomasisine bağlar:

“Bugün, yaşanan onca feci olaydan sonra bile Türkiye Ermenilerinin kırımının sorumlusu, uzak köşelerde sessizce saklanıp mutlu bir gülümsemeyle ‘uygar Avrupa’ üzerine şarkılar söylemektedir. Bu iğrenç komediye bugün son vermek gerekir.”³⁵²

Karinyan Ermenistan'da tarımın yeniden yapılandırılması ve Sovyet iktidarının görevleri üzerine yazdığı başka bir makalede, yaşanan olayların sorumlularını görmek bakımından önemli noktalara değinir. Yazar, önerdiği toprak reformunda Türkiye'den göçen Ermenilere toprak verilmesine karşı çıkarak Ermenistan'ın Türkiye toprakları aleyhine genişletilmesi şeklinde ortaya çıkan milliyetçi sömürgeci yanlısamlara darbe indirmek gerektiğini savunur:

“O [Taşnaksutyun], ‘birleşik’ ve ‘milli-bölünmez Ermenistan’ noktasından yola çıkarak çevredeki Ermeni olmayan öğeleri imha etti ve Ermenistan'da milleti ‘toplamayı’ veya ‘toplanmasını’ teşvik etti. Küçük ve fakir bir ülkede Ermeni öğelerin sayısını artırarak halk kitlelerini devamlı olarak Türkiye Ermenilerinin yaşadığı bölgeyi ilhak etmek suretiyle Ermenistan topraklarının genişletilmesi olanağı hayalleriyle besledi. Milli romantizm, bu ideolojik programın yardımıyla ilerledi ve böylece tamamen net ve ilk bakışta kesinlikle mantıklı bir milli şema inşa edildi.”³⁵³

Karinyan, bu temelden hareketle yazısında milli romantik ideolojinin köklerinin kurutulması ve bir daha ortaya çıkmaması ve ayrıca Yakındoğu'da halkların sağlam bir birliğinin sağlanması için Türkiye'den göçen Ermenilerin Rusya'nın Kuzey Kafkasya, Kuban, Donbass gibi başka bölgelerine yerleştirilmesini önerir. Ayrıca bunun aç ve yıkıma uğramış Ermenistan'ı

³⁵¹ RGASPI fond 5, liste 2, dosya 92, yaprak 43.

³⁵² A. Karinyan, **a.g.e.**, s.326'dan aktaran: **a.g.e.**, s.15.

³⁵³ **Ekonomiçeski Vestnik SSR Armenii**, No.3-4, Mart-Nisan 1923, Erivan, s.52'den aktaran: **a.g.e.**, s.16 vd.

nefessiz bırakmaktan kurtaracağını altını çizer. Bunların toprak meselesinin asgari programı olduğunu ve başka bir yolun bulunmadığını vurgulayan Ermeni bolşeviklerinin önemli teorisyenlerinden Karinyan, yurtdışında yaşayan diğer Ermenilerin de Ermenistan'a yerleşmelerine karşı çıkar. Karşı çıkış sebebini yine sadece toprağın yetersizliğiyle değil, "Ermeni milliyetçiliğine" darbe indirmekle açıklar:

"Olgular tartışmasızdır ve Ermenistan'daki Sovyet basınının sayfalarında birçok kez ifade edilmiştir. Şimdiye dek bu bilinçle halk kitlelerinin yaşadığı Ermenistan'da Ermeni halkını 'toplama' fikrini önümüze inatla koymaya çalışıyorlar."³⁵⁴

Vartanyan ise Amerikan ve İngiliz emperyalizminin, kardeş Transkafkasya halkları arasında karşılıklı kırımını ateşlediğini yazarken, Taşnakların maceracı iç ve dış politikalarının Ermeni halkının yaşadığı kırımın önemli bir sebebi olduğunu vurgular.³⁵⁵

Ermeni kaynaklarındaki bu fikirler, Sovyet Rusya'nın devlet adamlarının fikirleriyle uyum halindedir. Stalin, Pravda gazetesinde 30 Kasım 1920 tarihinde yayımlanan konuşmasında "Taşnak Ermenistanı'nın, kuşkusuz, onları Türkiye'nin üzerine saldırtan İtilaf Devletleri'nin provokasyonuna kurban olduğunu" ifade eder.³⁵⁶

Kızıl Ordu'nun en önemli kumandanlarından biri olan M. V. Frunze ise Türkiye ziyaretinin ardından yazdığı raporunda Ermeni meselesine de değinir ve dökülen kanın sorumlularını net bir şekilde ortaya koyar:

"Bu 'Denizden Denize Büyük Ermenistan' gibi erişilmez hayali, Ermeni milliyetçiler grubuna aşıl原因an da İtilaf Devletleri'nden başkası değildi. İşte bu yüzden, bu boş ve aptalca hayal yüzünden yüz binlerce Ermeni köylüsü, komşuları Türk ve Kürtler tarafından topraklarından sökülüp atıldı. İşte İtilaf Devletleri'yle ilişkileri yüzünden üç yıldır Anadolu'nun dağ ve tarlalarında sel gibi kan akıtılıyor. Ve işin en kötü yanı da bunu hiçbir zaman olanların hesabı sorulmaması gereken kişiye ödetmeye çalışıyorlar."³⁵⁷

³⁵⁴ A.e., s.53, 55'ten aktaran: a.g.e., s.17.

³⁵⁵ S. A. Vartanyan, a.g.e., s.20, 35.

³⁵⁶ Stalin, "Polojenie Na Kavkaze", Pravda, 30 Kasım 1920.

³⁵⁷ Mihail Vasilyeviç Frunze, Sobranii Soçineniy, c.1, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelsvo, 1926, s.361.

Zavriyev de büyük devletlerin Ermeni meselesine ve onun aracılığıyla Türk meselesine karışmalarının Ermeni halkının çektiği acılarda esas paya sahip olduğunun altını çizer.³⁵⁸

Şamsutdinov ve Kerimov Taşnak-Türk savaşının asıl suçlularının İngiltere, Fransa, ABD ve İtalyan emperyalistleri ve Taşnakların maceracı politikaları olduğuna dikkat çekerler.³⁵⁹ SSCB Bilimler Akademisi ve Glasneck, Taşnakların “Büyük Ermenistan” hayali uğruna Ermenileri kurban ettiğini tespit eder.³⁶⁰

³⁵⁸ D. S. Zavriyev, **a.g.e.**, s.161.

³⁵⁹ A. M. Şamsutdinov, **a.g.e.**, s.24; M. A. Kerimov, **Borba Sovyetskih Resbuplik Za Proçny Mir İ Dobrososedskie Otnoşeniya S Turtsiyey (1920-1922 gg.)**, Moskva, Moskovski İnstutut Vostokovedeniya, 1953, s.12.

³⁶⁰ SSCB Bilimler Akademisi, **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi**, İstanbul, Bilim Yayınları, Nisan 1979, s.64; Johannes Glasneck, **Kemal Atatürk Ve Çağdaş Türkiye**, Ankara, Onur Yayınları, Aralık 1976, s.161.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET ERMENİSTANI, KARS VE LOZAN ANTLAŞMALARI

I. Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Bir Dönem

2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan'da Sovyet iktidarı ilan edilir. Stalin, Pravda gazetesindeki 4 Aralık 1920 tarihinde yayımlanan “Yaşasın Sovyet Ermenistanı!” başlıklı yazısında bu olayı şöyle değerlendirecektir:

“Eziyet ve çok çile çekmiş, İtilaf Devletleri ve Taşnaklar tarafından açlığa ve yıkıma terk edilmiş ve kitle halinde kaçıma mahkûm edilmiş, tüm “dostları” tarafından aldatılmış olan Ermenistan, bugün kurtuluşu kendisini Sovyet ülkesi ilan etmekte bulmuştur. (...)

İşte Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine yol açmış olan bazı olgular. İtilaf Devletleri'nin ajanı Taşnakların zararlı politikası, ülkeyi anarşi ve sefalete sürüklemiştir. Taşnakların Türkiye'ye karşı başlattığı savaş, Ermenistan'ın içinde bulunduğu zor durumu son haddine vardırmıştır. (...) 1 Aralık'ta Devrim Komitesi³⁶¹, Türk kumandanlığı tarafından selamlandı. 2 Aralık'ta Orconikidze Yoldaş'ın Erivan'dan, Taşnak hükümetinin kovulduğunu ve Ermenistan birliklerinin Devrim Komitesi'nin emri altına girdiklerini bildiren bir haber geldi.

Bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan, Ermenistan Sovyet iktidarının elindedir.

Ermenistan ile çevredeki Müslümanlar arasındaki yüzyıllara dayanan düşmanlık, Ermenistan, Türkiye, Azerbaycan emekçileri arasında kardeşçe dayanışma inşa edilerek bir çırpıda yok edilmiştir.

³⁶¹ Ermenistan Devrim Komitesi.

Eski emperyalist diplomasi kurtlarının boş yere kafa patlattığı sözde “Ermeni meselesi”ni yalnızca Sovyet iktidarının çözebilecek durumda olduğunu, konuyla ilgili olan herkes bilmelidir.

“Yaşasın Sovyet Ermenistanı!”³⁶²

Sovyet Ermenistanı’nın kurulmasıyla birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönem başlayacaktır. Boryan’a göre artık iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi, asırlık düşmanlığın son bulması ve kültürel gelişim, milli örgütlenme ve ülkelerin siyasal varlığı açısından düşmanca milli karşıtlığın ortadan kaldırılması gerekmiştir.

Azerbaycan’da ve Ermenistan’da Sovyet cumhuriyetlerinin ilanı, Türkiye’de milli bir cumhuriyete doğru ilerleyiş ve bu ilişkilerde dolaysız rol oynayan Sovyet Rusya’nın varlığı, bu ülkelerin ortak hareketi için oldukça olumlu bir güven ortamı yaratmıştı. Bu durum, imkânlar çerçevesinde, yakınlaşmanın ve işbirliğinin temelini oluşturdu.

Bu temelden hareketle Sovyet Ermenistanı Devrim Komitesi’nin önündeki en önemli mesele Türkiye’yle iyi komşuluk ilişkilerinin inşasıdır. Devrim Komitesi, Ermeni meselesini ileri sürmemiş, tarihi problemleri bir kenara bırakmış, Türkleri hiçbir şekilde suçlamamış ve Türkiye’yle barış antlaşması imzalamak için uluslararası diplomasinin yardımına başvurmamıştır.

Karşıdevrimci burjuva aydınları, Ermenistan topraklarına bakıp ısrarla “Büyük Ermenistan” fikrini gerçekleştirmek istemişler, toprak meselesini çözecek tek köktenci çözüm olarak Sovyet Ermenistanı’nın sınırlarını genişletmenin zorunlu olduğunu belirtip Türklerden öç almayı hedeflemişler, ancak işçi sınıfının öncüleri, bu bağınaz milliyetçi sarhoşluktan kurtulmaya çabalamış, “milli” yaraları unutup Türkiye’nin emekçi kitlelerle yakınlaşmanın temelini aramış ve kendi kurtuluşunu Sovyet Ermenistanı’nın ekonomik yapılanmasında, siyasal örgütlenmesinde ve kültürel gelişiminde görmüştür.

Sovyet Rusya ile Türkiye’nin emperyalizme karşı aynı cephede mücadele ettiğini esas alan Ermeni komünistleri, uluslararası diplomasinin Ermeni meselesini Türkiye’ye karşı bir baskı aracı olarak kullandığı geçmiş

³⁶² J. V. Stalin, “Da Zdrastvuet Sovyetskaya Armeniya”, **Pravda**, 4 Aralık 1920.

tecrübeleri göz önünde tutmuştur. Devrim Komitesi, Doğu'nun emperyalizme karşı mücadele üssü olduğunu iyi bilmektedir. Rusya'nın Doğu politikası, ancak Türkiye'nin desteğiyle başarı kazanabilecektir. Bunun için Anadolu'nun Doğu'daki milli kurtuluş hareketlerinin ideolojik merkezi ve siyasal önderi olması gerekiyordu. Sevr Antlaşması, Türkiye'nin boynuna geçirilmiş ilmiydi. İtilaf Devletleri, Türkiye'yi yağmalayan eşkiyalardı ve Taşnaklar ise Türklerin can düşmanıydı. Bu saptamalar ışığında Ermeni meselesi, uluslararası diplomasinin elinden alınmalı ve Türkiye, Ermeni "tehlikesinden" kurtarılmalıydı. Türklerin ve Ermenilerin birbirine yakınlaşması, siyasal ilişkilerde barışın sağlanması, ekonomik alanda işbirliğinin sağlanması şarttı.³⁶³

II. Ermeni Komünistlerinin Türkiye'ye Bakışı

Bu çerçevede Ermenistan Devrim Komitesi, Aralık 1920'de Türkiye ile ilişkiler üzerine bir bildirme yayımladı. Komite, Ermenistan'ın Türkiye'nin emekçi kitlelerinin güven ve yakınlığından yararlanacağı konusunda kesinlikle emin olduğunu açıkladı. Komite'ye göre Türkiye, emperyalizmin yüzyıllık hükümlerinden kurtulma zorunluluğunu görmüştü ve devrimci Doğu'da önemli bir rol oynamaktaydı. Ermeni komünistleri, Sevr Antlaşması'na karşı olduklarını ilan ederken, emperyalizmin zincirlerinden kurtulmakta olan Türkiye'nin kardeş elini uzatacağına ve ortak düşmana, İtilaf Devletleri'ne ve Taşnaklara, karşı beraber mücadele edeceğine inandıklarını belirtirler:

"Ermenistan Devrim Komitesi Türkiye emekçi sınıfına sonuna kadar güveniyor ve sempati duyuyor. Halk, İtilaf Devletleri'nden kurtulmak gerektiğini anladı ve devrimci Doğu'da önemli bir role sahip olmak eğilimindedir. Türkiye'nin emperyalizmin boyunduruğundan kurtulacağına inanıyoruz. Sevr Antlaşması'ndan dolayı Türkiye ile karşıt konumdaydık ama şimdi dostluk elimizi uzatıyoruz. Ortak düşmanımızı³⁶⁴ nasıl yendiysek, aynı şekilde onlara³⁶⁵ karşı da savaşalım. Yapacağımız barış antlaşması sayesinde Sovyet Ermenistanı ile emekçi Türkiye arasında kardeşçe

³⁶³ A.e., s.150, 161, 177, 282.

³⁶⁴ Taşnaklar kastedilmektedir.

³⁶⁵ İtilaf Devletleri kastedilmektedir.

dayanışma olacağına inanıyoruz; emekçi Türkiye ile Sovyet Ermenistanı birbirlerinin bağımsızlıklarına saygılı olacaklar.”³⁶⁶

Benzer görüşler, İçişleri Halk Komiseri A. A. Bekzadyan’ın Sovyet Rusya’nın Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin’e gönderdiği 10 Aralık 1920 tarihli mektupta da dile getirilir. Bekzadyan, Türkiye’nin Sovyet iktidarından önce Ermenistan’a karşı yürüttüğü düşmanca politikanın tamamen doğal olduğunu belirtir ve şu noktalara dikkat çeker:

“Ermenistan Sovyet hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Ermenistan’daki devrimci ihtilali ve bu zamana kadar emperyalist İtilaf Devletleri’ne bir silah olarak hizmet etmiş olan bu ülkede Sovyet iktidarının kurulmasını içten bir mutlulukla karşıladığına şüphe duymamaktadır. Sovyet hükümeti, bundan sonra Türkiye ve Ermenistan halkları arasındaki her tür düşmanca çatışma zemininin ortadan kalktığına kesin kanaat getirmektedir. İki halk arasındaki yeni ilişkiler, hakların adaletli bir şekilde karşılıklı olarak tanınması ve her iki halka özgürce ve engeller olmadan kalkınma imkânının sağlanması temelinde gelişecektir. Karanlık geçmiş, savaşın ve kırımın kanlı izleriyle birlikte ortadan kalkmalı, yerini halkların kardeşçe işbirliğine bırakmalıdır.”³⁶⁷

III. Sovyet Rusya ve Ermeni Meselesi

Sovyet Ermenistanı’nın önemli devlet adamlarından Boryan, bu dostluk ilişkilerinin sağlanmasında özellikle Sovyet Rusya’nın etkisine dikkat çeker. Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Rusya’nın önünde iki önemli görev belirlemiştir: 1) Transkafkasya Ermenilerinin Türkiye Ermenistanı’na bilinen ilgisine, Rusya gerçeğine uygun olarak kesinlikle son vermek ve böylece Türkleri Ermeni meselesinden ve Ermeni tehlikesinden kurtarmak ve 2) Türkiye, İran ve Ermenistan halkları arasında örgütlü bir bağ kurabilmek ve Rus işçi ve köylüleriyle birlik içerisindeki Doğu halklarının Avrupa-Amerikan sermayesine karşı milli kurtuluş mücadelesinin merkezini inşa etmek için,

³⁶⁶ **Dekretleri Yev Ramanneri Jogavatsu**, c.1, Petratarakutyun, 1921, s.4’ten aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.151 ve Aşot Ayrapetyan, “Kak Turki İ Bolşeviki V 1920 Godu Raspravilis S Armeniyey”, **Pro Armenia**, 1992, No.6, s.40.

³⁶⁷ RGASPI fond 5, liste 1, dosya 2178, yaprak 40.

kapitalist devletlerin oyuncağı olan Ermeni meselesini tasfiye etmek amacıyla büyük devletlere karşı Ermeniler ve Türkler arasında dostluk bağı kurmak.³⁶⁸

Bu temelde Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu daha 29 Haziran 1920 tarihli “İran, Ermenistan ve Türkiye’nin Ezilen Halk Kitlelerine” başlığını taşıyan bildirisinde, Ermeni meselesine yapılan emperyalist müdahaleyi açık bir dille saptamış ve mahkûm etmiştir. Enternasyonal, “Ermenistan köylü ve işçilerine”, “yıllar boyunca Kürtlerin Ermenileri kestiğinden dem vurup sizi Sultana karşı mücadeleye kışkırtan ve bu mücadeleden her gün yeni kârlar elde eden yabancı sermayenin çevirdiği dolapların kurbanı oldunuz.” şeklinde seslenmiştir. Bildiride Ermenilere, emperyalistlerin kendilerini Türklere karşı kullandığı, onlardan faydalanmak için Türk topraklarını peşkeş çektikleri hatırlatılmıştır.³⁶⁹

Boryan’a göre Sovyet Rusya, Ermeni meselesinde de dünya devrimi ve emperyalizmin Doğu’da alt edilmesi adına hareket etmektedir. Türkiye, bu davada hiç küçümsenmeyecek bir rol oynamaktadır. Sovyet diplomasisi, Batı emperyalizmine karşı Türkiye’nin Doğu’daki siyasal öneminin farkındadır. Boryan, Lenin ve Stalin’in dünya devriminin bir parçası olarak Doğu halklarının milli kurtuluş mücadelelerine çok önem verdiğini ve Doğu halkları özgürleşmeden proletaryanın kurtuluşunu olanaksız gördüklerini hatırlatır. Sosyalist önderlerin tespitlerine göre: 1) Millet ve sömürgeler meselesi sermaye iktidarından kurtulma meselesinden ayrı değildir. 2) Kapitalizmin son aşaması emperyalizm, yarı egemen milletleri ve sömürgeleri siyasal ve ekonomik olarak köleleştirmeksizin varlığını sürdürülemez. 3) Yarı egemen milletler ve sömürgeler, sermaye iktidarını yıkmadan özgürleşemez. 4) Proletaryanın zaferi, yarı egemen millet ve sömürgelerin emperyalizmin hâkimiyetinden kurtulmadan sağlanamaz.

İşte Kars Antlaşması’na giden yolun ideolojik arka planı buradadır. Ermeni emekçi kitleleri ve Sovyet iktidarı Türkiye’yle antlaşma imzalanması meselesinde şu etkenlerle karşı karşıyadır: Doğu meselesi dünya devriminin ve Sovyet ülkelerinin dış politikasının temel taşıdır. Türkiye ise Doğu’daki milli

³⁶⁸ B. A. Boryan, a.g.e., c.2, s.283.

³⁶⁹ Komintern Belgelerinde Türkiye-1, Kurtuluş Savaşı ve Lozan, s.17.

kurtuluş hareketlerinin örgütsel merkezi ve ideolojik önderidir. Sovyetler'in bu konudaki esas umudu Türkiye'dir. Bu bakımdan emperyalizmin Doğu'daki kaderi Türkiye'nin siyasal etkinliğine bağlıdır. Sovyet Ermenistanı bu şartları gözeterek Türkiye ile bir antlaşma imzalamalıdır. Sovyet Ermenistanı sınırları belirlenirken, Türkiye'ye hangi seçeneği yeğleyeceği konusunda tam bir özgürlük verilmelidir. Bu reddedilirse, dünya devrimiyle birlikte Doğu halklarının milli kurtuluş hareketlerine bağlı olan kardeş Sovyet cumhuriyetlerinin Doğu politikası reddedilmiş olur. O zaman proletarya, kapitalizme ve emperyalizme karşı zafer kazanamayacaktır. Ermenistan'ın önündeki seçenek, emperyalizmin ya da geleneksel Ermeni diplomasisini reddederek Doğu halklarının yanında yer almaktır.³⁷⁰

Bu politikaya muhalefet eden Ermeni komünistleri ise dışlanırlar. Bunun en iyi örneklerinden biri olan Ter Gabrielyan, Lenin'e yazdığı 19 Mayıs 1921 tarihli uzun mektupta Türkiye'yi suçlamakla yetinmeyip, Sovyet Rusya'nın da bu oyuna alet olduğunu belirtir. Gabrielyan, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin Ermeni halkına yaptıklarını gizlediğini ve geçiştirdiğini söyler. Mektup, Eliyava, Skaçko, Nerimanov, Pavloviç gibi önde gelen Sovyet yetkililerinin parti mahkemesinde yargılanmaları ve mahkemeye kadar bu kişilerin bütün görevlerinden alınması talebiyle biter.³⁷¹

Ancak Orconokidze, aylar öncesinden 4 Aralık 1920 günü doğrudan yaptığı telefon konuşmasında, Lenin, Stalin ve Çiçerin'e Ter Gabrielyan'la ilgili şu bilgilerin iletilmesini ister:

“Ermenistan Devrim Komitesi, bugün Erivan'a gelmek durumundadır. Erivan halkı, Sovyet egemenliğinin ilan edilmesini heyecanla karşıladı. Bütün Ermenistan, ihtilali tanıdı. (...) Türkler, Ermeni komünistlere büyük bir güvensizlikle bakmakta ısrar ediyor. (...) Ermeni komünistlerini Moskova'dan kovmak gerekir. Ter Gabrielyan'ı hemen gönderiniz.”³⁷²

³⁷⁰ B. A. Boryan, a.g.e., c.2, s.8 vd., 164 vd., 175 vd. Sovyet devletinin önemli doğu uzmanlarından A. Skaçko'nun Azerbaycan Komünist Partisi'nin 3. Kongresi'ne sunduğu “Doğu Meselesi ve Milli Mesele” başlığını taşıyan 20 Şubat 1921 tarihli aynı temeldeki tezleri için bkz. RGASPI fond 5, liste 2, dosya 92, yaprak 35-42.

³⁷¹ RGASPI fond 5, liste 2, dosya 92, yaprak 28-30.

³⁷² RGASPI fond 2, liste 1, dosya 16404, yaprak 1. (Orijinal) RGASPI fond 85, liste 14, dosya 33, yaprak 22-23 (Kopya. Telgraf kâğıdı üzerine el yazısı) Rusya Dış Politika Arşivi (AVPR) fond 04, liste 51, cilt 321a, dosya 54873, yaprak 8 (Kopya).

Sovyet Ermenistanı'nın kurulmasından 16 Mart 1921 tarihli Sovyet-Türk Moskova Antlaşması'na giden süreçte Stalin, sınırların tespiti konusunda Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in kafa karışıklığına taviz vermemiştir. Stalin, Sovyet hükümetine ait 9 Şubat 1921 tarihli bir iç yazışmanın üzerine kendi el yazısıyla düştüğü notta, Çiçerin'in Van, Muş ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi yolundaki tavrını "aptalca ve provokatörce" diye niteler ve hatta Çiçerin'e yasak konulmasını ister:

"Lenin Yoldaş, ben, yalnız dün öğrendim ki, Çiçerin, ne hikmetse Türklere aptalca ve provokatörce bir talep ileterek, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye vilayetleri Van, Muş ve Bitlis'i boşaltmalarını istemiştir. Bu emperyalist Ermeni talebi bizim talebimiz olamaz. Çiçerin'in milliyetçi ruhlu Ermeni telkinleri doğrultusunda Türklere nota göndermesini yasaklamak gerekir."³⁷³

Stalin'in bu tutumu, aslında Sovyet Rusya'nın Taşnak hükümeti zamanından beri izlediği politikadır. Sovyet hükümetinin Transkafkasya'daki elçilerinden Legran, Çiçerin'e ve Orconikidze'ye Tiflis'ten yolladığı 7 Ekim 1920 tarihli telgrafta Ermeni hükümetinin, Sevr Antlaşması'na dayanarak "Türkiye Ermenistanı" topraklarını silahla işgal etme isteklerinin tümünün resmen reddedilmesi gerektiğini bilmiştir.³⁷⁴

Bütün bunlar göz önünde bulundurularak, Moskova Antlaşması'nın heyetinde bulunan Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı L. M. Karahan, Ermeni kökenli olduğundan dolayı Türkiye'ye güven vermek açısından heyetten çıkarılır.³⁷⁵

TBMM'nin en önde gelenleri de Ermeni sorunun Türkiye lehine çözümünde Stalin'in önemli rol oynadığını belirtmektedirler. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Lenin ve Stalin'in Ermeni meselesinde Türkiye'den yana bir tutum aldıklarını, Moskova Hatıraları'nda anlatır. Ali Fuat Paşa, Stalin'in Ermeni sorununun çözümünü, bütünüyle Türkiye'nin girişimine bırakan sözlerini şöyle aktarır:

³⁷³ Stalin'in 9 Şubat 1921 tarihli notu için bkz. RGASPI fond 558, liste 1, dosya 5214, yaprak 1 ve arkası (Orijinal). RGASPI fond 558, liste 11, dosya 338, yaprak 4 ve 4 arkası (Onaylı kopyası).

³⁷⁴ RGASPI, fond 85, liste 14, dosya 17, yaprak 3.

³⁷⁵ Aşot Ayrapetyan, **a.g.e.**, s.42.

“Siz Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha hallededeğiniz bir Şey kalmış ise onu da hallediniz, fakat zamanını kesinlikle bize bildiriniz.”

Yine Ali Fuat Paşa, Sovyet hşkşmetinin Ermeni milliyetęi partisi Taşnaklara karşı kararlı tavrını Lenin’in ağzından belirtir:

“Ermeni Taşnakları Sovyetler aleyhine hareket etmiŐlerdi. Gşrcş MenŐevikleriyle Taşnakları bertaraf edeceğiz.”

Cebesoy kitabında Őeyle bir yorumda da bulunur:

“Eğer Stalin’in hariciye komiserliği şzerindeki mşdahalesi bulunmasaydı, Moskova Konferansı ya daha çok uzar, veyahut o gşnlerde elde ettiğimiz neticeye varamazdık.”³⁷⁶

Kurtuluş Savaşı’nın Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek de aynı vurguları yapar:

“Nitekim bir mşddet sonra Stalin ile gřrřŐmek ister misiniz dediler. Evet, cevabını verdim. Stalin ne istediğimizi sordu. Hemen sşyledik. Stalin gşlşk çıkarmadı. Muahedenin esaslarını onunla tesbit ettik. (...) Ermeni meselesi bşylece kapandı.”³⁷⁷

Daha sonraki dşnemlerde Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Tefvik RřŐdř Aras, Stalin’in Tşrkiye’ye karşı tavrını Şu Şekilde anlatır:

“Stalin, bizi tutuyordu. Stalin, ‘Size para ve silah vereceğiz. Ermeni meselesini çabuk bitirin, ne yapacaksanız yapın. Sizi savunamayız’ diyordu. Yusuf Kemal, ona elimizi kana boyayamayacağımızı anlattı. Stalin, Tşrkiye’yi tutmakta bu derece ileri gidiyordu. 1921 anlaŐmasını, Stalin ile imzaladık. (...) Stalin ile sonuna kadar dost kaldık. Bu AŐyalı Gşrcş ocuğu, Tşrk dostluğuna şnem verdi.”³⁷⁸

³⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara, Kşltşr ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1982, s.181, 184 vd., 201 vd.

³⁷⁷ **Yşn**, 4 Aralık 1964, sayı 88, s.7.

³⁷⁸ **Yşn**, 30 Ekim 1964, sayı 83, s.5. Ayrıca bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kşltşr Bakanlığı, 1981, s.218 vd., 224; Dr. Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, İstanbul, Boğaziği Yayınları, 2. Basım, 1993, s.85, 87 vd.; ayrıca Dr. Rıza Nur’un bu anlamda bir raporu için bkz. Kazım Karabekir, **a.g.e.**, c.2, s.237; Tefvik RřŐtř Aras, **Atatşrk’řn Dış Politikası**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ocak 2003, s.206; Tefvik RřŐtř Aras, **Lozan’ın İzlerinde 10 Yıl**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935, s.136; yine Tefvik RřŐtř için bkz. Hıfzı Topuz, **Devrim Yılları**, Remzi Kitabevi, Temmuz 2004, s.75; Tefvik Bıyıkloğlu, **Atatşrk Anadolu’da**,

Bu nedenle milliyetçi fikirleri ağır basan Ermeni tarihçi Oganer İncikyan, Stalin'in Ermeni meselesinde "anti-Ermeni ruhla" hareket ettiğini ve "Türkiye'nin avukatı" gibi davrandığını yazar.³⁷⁹

Sovyet Ermenistanı seçimini yapmıştır. Bu seçim Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (ESSC) anayasasına da yansır. Anayasa'nın 8. maddesine göre önceki Ermenistan hükümetinin imzaladığı bütün uluslararası antlaşmalar yok sayılmakta, komşu ülkelere ve halklara karşı milli-saldırgan politikalar kesinlikle reddedilmekte, gizli diplomasiye son verilmekte ve komşu ülkelerle dostluk ilişkileri kurulup güçlendirilmesi öngörülmektedir.³⁸⁰

IV. Kars Antlaşması

Dostluk ilişkilerinin kurulup güçlendirilmesinin en önemli adımı Kars'ta atılacaktır. Moskova Antlaşması'nın 15. maddesiyle, Türkiye ve Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasında bir antlaşma yapılması kararlaştırılmıştır. Karşılıklı yazışmalardan sonra Konferans'ın Kars'ta yapılmasına karar verilir.

Konferans, 26 Eylül 1921 günü başlar.³⁸¹ TBMM hükümetini Kâzım Karabekir başkanlığında bir heyet temsil eder. Azerbaycan SSC'yi İşçi-Köylü Teftiş İşleri Halk Komiseri Behbud Şahtinski, Ermenistan SSC'yi Dışişleri Halk Komiseri Askanaz Mravyan ve İçişleri Halk Komiseri Bogos Makinyantsiyan, Gürcistan SSC'yi Askeri-Deniz İşleri Halk Komiseri Şalva Eliava ve Dışişleri Maliye Halk Komiseri Aleksandr Svanidze, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'ni (RSFSC) ise Letonya temsilcisi Yakov Ganetskiy temsil eder.

Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, s.21; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s.64; Cemil Bilsel, **Lozan**, c.1, Sosyal Yayınları, Eylül 1998, s.386.

³⁷⁹ Oganer İncikyan, "Armiyanski Vapros i Sovyetsko-Turetskie Otnoşeniya", **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armiyanskoy SSR**, 1988, No.6, s.3.

³⁸⁰ **Konstitutsiya SSRA**, s.5'ten aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.176.

³⁸¹ Konferans'ın Fransızca tutanakları için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 30.11.1921, 930.1-3.40.1. Ayrıca görüşmelerle ilgili bkz. Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, c.2, s.280 vd.

Kars Konferansı'ndaki Ermenistan SSC Heyeti Başkanı M. Mravyan, açılış konuşmasında Sovyet Ermenistanı'nın kurtuluş savaşı veren devrimci Türkiye'ye hayranlığını şöyle açıklar:

“Buraya düşmanca duygularla gelmedik, bize burjuva milliyetçi hükümetlerden miras kalan tartışmalı meseleleri, zorluk çıkaran lanetli meseleleri tekrardan kışkırtacak hiçbir eğilimimiz yok. Hayır, artık bu görevler, bu düşmanca duygular, bizi yönlendirmiyor. Biz, çalışkan Türk halkının kendi vatanının özgürlüğü adına verdiği kahramanca mücadeleye hayranız. Samimi duygularımızla diliyoruz ve kesin olarak eminiz ki, vatanını korumak için ayağa kalmış olan bu halk kazanacaktır ve düşmanları kaçacaktır. Konferansın, cephe gerisinde artık düşman olmadığını ve halkın iradesini kırmak isteyen emperyalizme karşı mücadelesine komşularının derin sempati duyduğunu öğrenecek olan Türk halkına Transkafkasya halklarının beslediği bu duygularını güçlendireceğinden eminiz.”³⁸²

Türkiye; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la ayrı ayrı antlaşmalar imzalamak isterken, Rusya ve Transkafkasya Cumhuriyetleri tek bir antlaşma taraftarıydılar. Sonunda Türk tarafı, diğer cumhuriyetlerin görüşünü kabul eder. Ruslar, Konferans boyunca Türkiye'ye karşı ödün verici bir tutum izler ve 13 Ekim'de bütün taraflar Kars Antlaşması'nı imzalarlar.³⁸³

Antlaşmadan sonra Türkiye ile Ermenistan arasında yeni bir sayfa açılır ve dostluk ilişkisi kurulur. Harabeye dönmüş kardeş Türkiye, Sovyet Ermenistanı emekçilerinin zor durumunu görerek yardım elini uzatır. Kars Konferansı'nda Türk heyetinin başkanlığını yapan Kazım Karabekir, Türkiye adına Sovyet Ermenistanı'na 3 vagon tuz, 3 vagon un ürünleri, 80 dana, 40 inek vb. hediye eder. Bu verilen ilk hediyedir, arkası gelecektir.³⁸⁴

Türkiye ile Ermenistan arasındaki önemli bir konu da esirler meselesidir. Kars Antlaşması'nın 16. maddesine göre bütün savaş esirleri

³⁸² **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, c.4, Moskva, 1960, s.373.

³⁸³ Antlaşmanın ve eklerinin Türkçesi için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, c.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s.41 vd. Rusçası için bkz. Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi fond 609, liste 1, dosya 94, yaprak 110-115'ten aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri 1920-1922**, Bakı, AzAtaM, 2002, s.147 vd.; Fransızcası için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, c.1, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.555 vd.

³⁸⁴ **Byulleten Narkomindela SSRA**, No.7, 5 Kasım 1921, s.20'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.306.

evlerine geri gönderilecektir. Ermenistan Dışişleri Halk Komiserliği'nin bildirdiğine göre 688 savaş esiri Ermenistan'a geri gönderilmiştir.³⁸⁵

Türkiye'de esir olarak bulunan Ermeni generalleri, ülkelerine geri döndükten sonra 1921 yılının sonlarında Erzurum valiliğine bir mektup gönderirler. Türk-Taşnak savaşı sırasında esir düşen üst düzey Taşnak askeri yetkilileri, Kemalist hükümete ve Türk halkına kendilerine gösterdikleri dostane tavırdan dolayı teşekkürlerini iletirler. Mektup, General Araratyan, General Pirumyan gibi üst rütbeli askerler tarafından yazılmış ve imzalanmıştır.

Türk hükümetinin Ermeni esirlere özenli yaklaştığının birer kanıtı olan mektubun tam metni şöyledir:

“Bugün, esir Ermeni subayları ve askerleri için mutlu bir bayram günüdür. 12 aylık esirlik döneminden sonra vatanımıza ve ailelerimize geri dönüyoruz. Bu vesileyle bizler, Ermeni subayları ve askerleri olarak, Türkiye'de esir olarak bulunduğumuz süre içerisinde gösterdikleri dostane tavırdan dolayı Türk halkına teşekkürlerimizi sunarız.

Türkiye'den ayrılırken buradan en güzel hatıraları yanımızda götürüyoruz. Eminiz ki, bundan böyle Ermeni askerleri size bir daha silahlarını doğrultmayacaklardır. Bize tam zamanında bildirdiğiniz, iki tarafın yöneticileri arasında Kars'ta bu temelde imzalanan antlaşmaya sonsuz güven duyuyoruz.

Bundan böyle Ermeniler ve Türkler, birbirine yardım etmenin ötesinde, birbirlerini korumalıdırlar!”³⁸⁶

Mustafa Kemal, Kars Antlaşması'nın önemini Meclis konuşmasında şu sözlerle belirler:

“Bu antlaşma ile Doğu'da hukuki bir şekil alan fiilî vaziyetimiz de Sevr Antlaşması'nın tatbik edilmez olduğunu gösteren vakalardan biridir (Şiddetli alkışlar).

³⁸⁵ **Byulleten Narkomindela SSRA**, No.7, 5 Kasım 1921, s.10'den aktaran: B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.306.

³⁸⁶ Bkz. RGASPI fond 64, liste 1, dosya 210, yaprak 57-58. Mektup, ayrıca eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Arşivi'nin Tiflis şubesinde fond 1, dosya 38, yaprak 58-59 numaralarıyla kayıt altında bulunmaktadır ve Ermeni sosyal demokratlarının yayın organı olan Jogovurdi Dzayn gazetesinin 20 Kasım 1921 tarihli sayısında da yayımlanmıştır.

Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin hakiki menfaatlarından ziyade cihan kapitalistlerinin iktisadi menfaatlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars Antlaşması'yla en doğru hal suretini buldu (Alkışlar). Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri, memnuniyet vericidir ki, tekrar teessüs etti.”³⁸⁷

Emperyalist Batı kamuoyu, Kars Antlaşması'nı kendi menfaatleri açısından “karanlık” ve “şüpheli” görmüştür. Ayrıca bu antlaşma sonucunda İngilizlerin Kafkas cumhuriyetleri hususundaki politikasının iflas ettiği ifade edilir.³⁸⁸ Diğer taraftan Batı basınında bu antlaşmanın Ermenistan için aşağılayıcı olduğu yazılmıştır. Sovyet Ermenistanı'nın önemli siyasal ve askeri yetkililerinden Myasnikyan, 20 Ocak 1922 tarihinde ESSC Sovyetleri Birinci Kongresi'ne sunduğu raporda bu propagandaya gereken cevabı verir. Myasnikyan'a göre Ermenistan emekçileri, Kars Antlaşması'nın sağladığı barışçıl hayatı çok iyi görmektedir. Taşnaklar ise, bağımsız, denizden denize yayılan ve bugünkü Fransa'nın dörtte üçüne eşit bir Ermenistan hayali kurmaktadır. Myasnikyan'ın ifadesiyle Sovyet Ermenistanı, bu hayalin daha önce olduğu gibi milleti imha edecek savaflara sürüklediğini anlayarak bu “aptallığı” reddetmiştir. Sovyet Ermenistanı, Kars Antlaşması sayesinde komşularıyla birlikte yaşayabileceğini kanıtlamıştır. Ermeni ve Türk halkları, emekçileri, karşılıklı kırımdan asla ve asla sorumlu değildir.³⁸⁹

Türkiye, Kars Antlaşması'yla Doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra bütün gücünü Batı Cephesi'nde zafer kazanmak için seferber edecektir. Kars Antlaşması'nın 30 Ağustos'taki rolü büyüktür.

Ermeni milliyetçisi Pro Armenia dergisi, Kars Antlaşması'nı yıllar sonra, “Türkler ve Bolşevikler Ermenistan'ı nasıl hakladılar” başlıklı kapağına koyduğu resimle şöyle yorumlayacaktır: Türkiye'yi temsil eden ay-yıldızla, Sovyet Rusya'yı temsil eden çekiç-orak Ermenistan'ı temsil eden kadını parçalıyor.³⁹⁰ Kaynaklarda görüldüğü üzere Taşnaklar, kendi hükümetlerinin yıkılışını her zaman Türk-Bolşevik gizli ittifakına bağlamışlardır. Ankara ve Moskova arasındaki gizli antlaşmanın sonucunda düzenlenen askerî

³⁸⁷ Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.12, İstanbul, Aralık 2003, s.285.

³⁸⁸ Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın, Kervan Yayınları, Ekim 1973, s.168.

³⁸⁹ A. F. Myasnikyan, İzbranniye Proizvedeniya, s.376 vd.

³⁹⁰ Bkz. EK 3.

operasyonlarla Sovyet iktidarı kurulmuştur. Sonuçta da “karanlık” Kars Antlaşması imzalanmıştır.³⁹¹

Taşnak Ermenistanı’na karşı gerçekleşen Türk-Sovyet askerî işbirliği sebebiyle özellikle son birkaç senedir Rusya, Ermeni siyaset ve bilim çevreleri tarafından “soykırımın suç ortağı” ilan edilmiştir. Bu çevreler, “Ermeni soykırımında” Rusya’nın Türkiye’yle eşit sorumluluğa sahip olduğunu vurgulamakta ve bu temelde kitaplar, yayınlar çıkarmakta, toplantılar düzenlemektedir.³⁹²

V. Lozan Konferansı

Kurtuluş Savaşı’nın zaferi, aslında Ermeni meselesine de kesin bir çözüm olmuştur. Buna rağmen, Lozan Konferansı’ndaki önemli tartışma konularından biri yine Ermeni meselesidir. Konferans boyunca Ermeniler, uluslararası hukukun bir öznesi değil, yeniden uluslararası diplomasinin bir nesnesi konumundadır. Bu temelde Boryan, Lozan Konferansı’nda emperyalist diplomatların Ermeni meselesiyle ilgili çıkışlarının ikili karakter ve anlam taşıdığını tespit eder:

1) Bu çıkışlar, biçimsel hukuksal karakteriyle, burjuvazinin uluslararası hukuk, adalet ve insanlık ilkeleri adına emperyalist devletlerin Türkiye’ye karşı giriştikleri yağma seferlerinin aklanmasını ifade etmektedir. Böylece Avrupa kamuoyuna, ezilen “Ermeni halkını” kurtarma rolüne soyunmuş büyük devletlerin dayanışma duyguları sergilenecek; dünya savaşının özgürleştirici karakteri, büyük devletlerin Ermeni halkına karşı görevlerini yerine getirme yükümlülüğü ve İtilaf Devletleri diplomatlarının Ermenilere “çıkarsız” yaklaşımları kanıtlanacaktır. Öyle ki, Curzon’un ifadesiyle bu meselede büyük devletler, hiçbir siyasal ve ekonomik amaç gütmemekte, sadece insancıl kaygılardan hareket etmektedirler. Bu yüzden Ermeniler, ileriki süreçte İtilaf

³⁹¹ Bkz. RGASPI fond 64, liste 1, dosya 21, yaprak 175-176; A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s.309, 320; Marents, **a.g.e.**, s.84 vd.; Manuel Hassassian, **a.g.e.**, s.11, 26; Manuel Hassassian, **Armenia’s Struggle For Self Determination**, Jerusalem, Hai Tad Publication, 1983, s.IV, 2, 28 vd.

³⁹² Bu konuyla ilgili bkz. Mehmet Perinçek, “Ermeniler Rusya’yı da Soykırımın Suçluyu”, **Cumhuriyet Strateji**, 14 Ağustos 2006.

Devletleri'ni dinlemeli ve onun çıkarlarına göre hareket etmelidir. Gerektiğinde Çanakkale harekâtında olduğu gibi önlerine konan görevi yerine getirmeli ve Fransızların, İngilizlerin emriyle ayaklanma çıkarmalıdır. Açıktır ki, uluslararası diplomasinin insancıl rolü, Türkiye halklarının Ermeniler adına yağmalanmasıdır. Onların insanlık ilkesi, yağma ve tecavüzdür.

2) İtilaf diplomatlarının Ermeni meselesindeki görüşlerinin özü, Ermeni milli yurdunun kurulması talebi üzerinden Türk heyetine baskı yapmaktır. Böylece İtilaf Devletleri'nin Konferans'taki yağmacı taleplerinin içeriği gizlenmiş olacaktır. Berlin Antlaşması'ndan başlayarak, yakın tarihte hep kapitalist ülkelerin Doğu'daki çıkarlarının korunması için kullanılan Ermeni meselesi, Lozan'da da aynı amaçla masaya getirilmiştir. Böylece Türk heyeti, ana meselelerde (Boğazlar, Osmanlı'nın borçları, Musul vb.) geri adım atmaya zorlanacaktır. Diplomatlar, Türk topraklarında Ermeni devletinin kurulmasını talep etmişlerdir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Ermeniler amaç değil, işgalci politikaların, yağmanın ve tecavüzlerin gerçekleştirilmesi için araç olarak görülmüşlerdir. Her zaman olduğu gibi Ermenilerin çıkarları değil, kapitalist devletlerin çıkarları, diplomatların görüşlerinin esasını belirlemiştir.³⁹³

RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Litvinov'a Lozan'dan gönderdiği 24 Aralık 1922 mektupta Konferans sırasındaki Ermeni meselesiyle ilgili şu bilgileri geliştirmeleri aktarır:

“Ermeni meselesi kritik bir noktaya geldi. Salı ya da Çarşamba komisyonun karar oturumu olacak. Dün Bütün Dünya Ermeni Dostları Birliği heyeti beni ziyaret etti. Prezidyumları İsviçrelilerden oluşuyor; başlarında Cenevreli bir profesör olan Naville var. Dört kişilik prezidyum bendeydi. Sovyet Rusya'nın Ermeniler için kendi ülkesinde yaptıklarından dolayı çok teşekkür ettiler ve ısrarla Ermeniler için Milli Yurt'un kurulması lehine müdahalemizi rica ettiler. Ermenilerin kaderi, bütün dünyada duyguları kabartıyor: Lozan'da Ermenilere Milli Yurt'un sağlanması hakkında verilen dilekçeye bütün dünya ülkelerinden beş milyon imza toplandı. Sadece Rusya'nın müdahalesi, arda kalan Ermeni nüfusunu kurtarır, sadece Rusya, Ermeni Milli Yurdu'nun kurulmasını sağlayabilir dediler. Ben de Rusya'nın Boğazlar haricindeki

³⁹³ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.233 vd.

bütün meselelerin dışında tutulduğunu belirttim.³⁹⁴ Bırakın kim açtıysa bu işi, o kendi çözsün; Ermeniler, İtilaf Devletleri kendi ellerinde onları silah olarak kullandığı için acı çekiyorlar, o zaman onlar çözsün bunu; İngiltere, Taşnakları Kermansah'ta, Tebriz'de ve Karadağ'da Sovyet cumhuriyetlerine karşı hala silahlandırıyor; İngiltere, kendi yol açtıklarını kendi tazmin etsin. Ermeni Dostları, söylediklerimle hemfikir oldular, ancak başka çıkış yolu olmadığını belirttiler. Ben de Milli Yurt kurulamayacaksa Ermeni göçmenleri dağıtmak ve ayrı ülkelere yerleştirmek gerekeceğini söyledim. Ne kadar Ermeninin Güney Rusya'da nereye yerleştirebileceğimizi araştıracağız dedim. Rakovski Yoldaş, bir kısmının Ukrayna'ya yerleştirilebileceğini söyledi.

Bu sabah bana Nurandungiyani geldi. Taşnakların şimdi tamamen uslandıklarını, eski partisel hesapları bir kenara bırakarak kol kola çalıştıklarını, şimdi Sovyet Rusya'nın Ermeniler için yaptıklarından dolayı güya Sovyet iktidarına karşı savaşmayı bıraktıklarını söyledi. Nurandungiyani'a da Moskova'da ne kadar ve nereye Ermeni göçmenlerini yerleştirebileceğimiz konusunda meseleyi ele aldığımızı tekrarladım. Ermenilerin böyle soğuk bir iklimde yaşayabilecekleri konusunda şüphelerini dile getirdi.

Ermeni meselesi, İngiltere ve Amerika'da kamuoyunu fena şekilde endişelendiriyor. Fransa'da ise meseleye kayıtsızlar. Birkaç kez Fransa ve İngiltere arasında bu meselede keskin görüş ayrılıkları oldu: Curzon, komisyonda kendine özgü kabalığıyla bu meseleyle ilgili Türkleri azarlamış ve şöyle demiş: "Savaşa kadar Türkiye'de 3 milyon Ermeni vardı; şimdi 150 bin kaldı; gerisi nerde? Acaba kendi kendilerini mi öldürdüler?" Tan'ın³⁹⁵ İngiltere karşıtı bir makale yayımlamasının ardından sert bir sürtüşme oldu. Hemen hemen bütün İngiliz dernekleri ve Amerikan kiliseleri federasyonu, Curzon'un üzerine çullandı. İsmet, hiçbir şekilde Ermeni Yurdu'na izin vermeyecek. Bakalım, neler olacak."³⁹⁶

Çiçerin, Ermeni meselesiyle ilgili 26 Aralık'ta da Litvinov'a bir mektup gönderir:

"Bugün büyük bir skandal oldu: Azınlıklar komisyonu, Ermeni heyetini dinliyor, ardından Türk heyeti, buna tepki olarak katılmayacak. İsmet, bu sebeple protesto notası gönderiyor. Ermenistan hükümetinin bu heyetle hiçbir ilgisi yok, zira

³⁹⁴ Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı'nda sadece Boğazlarla ilgili oturumlara katılmasına izin verilmiştir. Diğer meselelerle ilgili oturumlara katılması engellenmiştir.

³⁹⁵ Fransız hâkim çevrelerinin gazetesi.

³⁹⁶ RGASPI fond 5, liste 1, dosya 1985, yaprak 97-98.

Ermeni hükümeti, Türkiye'ye Kars Antlaşması'yla bağlı ve Lozan Konferansı'nda hiçbir şekilde yer almayan bir Sovyet hükümeti. Türkiye vatandaşı olan Türkiye Ermenilerinin örgütlerinin uluslararası eşit güçte tanınmış olarak oturumlara alınması, olgusal olarak onların hükümet olarak kabul edilmesi anlamına geliyor. Türkiye, tabii olarak, bunu hazmedemez.”³⁹⁷

Lozan Konferansı sırasında Ermenistan'da çıkan bir gazete ise “Ermeni yurdu meselesinin 35 yıldır Ermeni milletini ezip kırdıran Taşnakların maceracılığından başka bir şey olmadığını, Curzon'un Ermeni yurdu isteğinin ise, Kafkas petrolünü kontrol altına alma amacı taşıdığını, Bogos Nubar Paşa'nın da Taşnaklar ile Ermeni burjuvazisinin piyonu olduğunu, Ermenilerin kendilerine ait bir yurdu olduğu, artık maceraya girmeyeceklerini” yazmıştır. Lozan Konferansı'nda ortaya atılan Ermeni yurdu meselesi Sovyet Ermenistanı tarafından protesto edilmekteydi. Ayrıca Türk-Ermeni Teali Derneği³⁹⁸ de Lozan'da Türkiye Ermenileri adına söz söyleme yetkisini İsmet Paşa'ya vermişti.³⁹⁹

Boryan, ayrıca kitabında Avrupa sosyalistlerinin Lozan Konferansı sırasında Ermeni meselesiyle ilgili tavırlarına da değinir. Avrupa sosyalistleri, gerçekte emperyalizmin ideologlarıdır; yoksa sömürge halkların kurtuluşunu savunmazlar. Avrupa sosyalistleri, Batı devletlerinin Doğu'daki sömürgeci politikalarının aklanması için yürütülen diplomatik faaliyetin içine çekilmişlerdir. Emperyalistlerin Avrupa sosyalistleri üzerindeki ideolojik etkisi, o kadar büyüktür ki, sömürgeci devletlerin diplomatlarının istekleri onlar için kanun niteliğindedir ve bunlar “ilericilik” ve “uygarlık” adına “sosyalist bir görev” olarak yerine getirilmelidir.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Ermeni meselesi, Ermeni göçmenler meselesi üzerinden, Batı diplomasisinin SSCB'ye karşı kullandığı bir alete dönüşecektir. Bu şekilde Türkiye'yi korkutmanın yeni bir imkânı da yaratılmış olur. Diğer taraftan Rusya, “bahtsız Ermeni göçmenleri” için Ermeni

³⁹⁷ RGASPI fond 5, liste 1, dosya 1985, yaprak 108-110.

³⁹⁸ Dernekle ilgili bkz. Silvert Malhasyan, **İstanbul'da 1922 Yılında Kurulan Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Ve Faaliyetleri**, İstanbul, TC İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005.

³⁹⁹ **Anadolu'da Yeni Gün**, 16 Ocak 1923, 6 Mart 1923, 27 Aralık 1922'den aktaran: Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s.453.

topraklarının geri alınması adına, Sovyet Ermenistanı üzerinden Türkiye'yle savaşa zorlanacaktır. Plana göre, Kars, Sarıkamış, Iğdır vd. için Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında savaş çıkartılacak, böylece Doğu halklarının yaklaşması engellenmiş olacak, emperyalizmin Doğu'daki efendiliği güvence altına alınacaktır. Ancak bu planlar da boşa çıkartılır.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ B. A. Boryan, **a.g.e.**, c.2, s.236 vd., 243 vd.

SONUÇ

Rus devlet arşivlerindeki Ermeni meselesiyle ilgili belgeleri ve onları destekleyen tarih yazımını değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşabiliriz:

1. Çarlık arşivlerindeki belgeler, bağınaz milliyetçi Ermeni tarihçilerinin Ermenilerin Osmanlı'daki yaşam koşullarıyla ilgili tezlerini açıkça çürütmektedir. Bu belgelere göre Ermeniler, emperyalist devletlerin müdahalesine, özellikle Berlin Konferansı'na (1878) kadar, Türkiye'de çok iyi şartlarda yaşamışlar, özellikle Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiş ve korunmuşlardır. Çarlık yetkililerinin yazışmaları göstermektedir ki, Osmanlı Ermenilerinin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine oranla çok daha iyidir. Bu yüzden Ermeniler, Çarlık Rusyası'ndan kaçarak Osmanlı'ya sığınmışlardır. Osmanlı hâkim sınıfları açısından sömürde milli ayırım asla söz konusu olmamıştır. Hatta Ermeni köylüleri, birçok yerde Müslümanlara oranla daha varlıklıdır. Ermeniler, ticaret ve zanaatta önemli konumlarda bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında bulunan halklar, özellikle Türkler, Kürtler ve Ermeniler, tam bir uyum içinde yaşamışlardır.

Bu belgeler, Batı devletleri ve Çarlık Rusyası'nın Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki yaşamları konusunda yürüttüğü propagandanın, Osmanlı ülkesini paylaşma ve işgal emellerini aklamak için yürütüldüğünü kanıtlamaktadır. Ermenilerin kötü yaşam koşullarına ilişkin abartılı veya uydurma malzemeler üretilerek kamuoyu oluşturulmuştur ve emperyalist saldırganlığa gerekçe yaratılmıştır.

2. Çarlık belgeleri, Ermeni milliyetçiliğinin Batı'nın ve Çarlık Rusyası'nın özellikle 19. yüzyılda başlayan Ermenileri Türkiye'ye karşı

kullanma tasarımlarına paralel olarak geliştiğini göstermektedir. Özellikle arşivlerde yer alan o döneme ait Ermeni yayınları ve belgeleri, bağınaz Ermeni milliyetçiliğinin işbirlikçi ve saldırgan köklerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kafkasya'daki Ermeni aydınları, daha 19. yüzyılın sonlarında emperyalist devletlerle "işbirliği" içinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmanın hayaline kapılmışlardır ve bu fikirlerini Türkiye Ermenilerine zorla aşılama çalışmışlardır.

3. Doğu'nun paylaşılmasında rekabet halinde olan Rusya ve Avrupa, Ermenileri kimin kullanacağı konusunda da yarışmaktadırlar. Rus yetkililerinin yazdığı raporlar, özellikle İngilizlerin Ermeni meselesindeki kışkırtmalarını ortaya koymaktadır. Yetkililerin saptamalarına göre, bu yöntemlerle bir yandan Türkiye ile Rusya'nın arasını açma amacı güdülmüş, öte yandan Osmanlı Devleti içindeki merkezkaç kuvvetleri desteklenmiştir. Böylece Osmanlı topraklarını paylaşmak amaçlanmıştır.

4. Taşnakların, Çarlık Rusyası yetkilileriyle yaptıkları yazışmalardan ve görüşmelerden, Türkiye'yi işgal planları çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye Ermenilerine iki misyon yüklenildiği görülmektedir. Ermeniler, cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacaktır. Bu birinci görevdir. İkincisi ise oluşturulan Ermeni gönüllü birlikleri yoluyla Türk ordusunun savunma hattını yararak, Rus işgalini kolaylaştırmaktır. Ayrıca bu temelde Rus yetkililerinin yazdığı sayısız rapor vardır. Bütün bu planlar, Batı devletleri ile Çarlık Rusyası'nın emir komutası altında yürütülmüştür.

5. Her iki görevin yerine getirilmesinde Türkiye Ermenilerinin önemli bir kısmı aktif rol oynamıştır. Mesele birkaç Taşnak teröristinin işinden ibaret değildir. Gönüllü birliklerin oluşturulmasına ve ayaklanmalara ne yazık ki, geniş Ermeni kitleleri katılmıştır. Arşivler, Çarlık ordularına hizmet etmek ve Türkiye'ye karşı gönüllü birliklerde savaşmak için Türkiye Ermenilerinin Rus yetkililere başvurularıyla doludur. Osmanlı uyruklu aydınlardan ve doktorlardan üniversite öğrencilerine ve sıradan köylülere kadar binlerce Ermeninin listeleri arşivlerde isim isim mevcuttur. Bu belgeler, tehdidin

ayrılıkçı örgüt yönetici ve militanlarıyla sınırla olmadığını göstermesi ve tehcirin nedenlerini açıklaması bakımından önemlidir.

6. Çarlık generallerinin ve subaylarının yazdığı yüzlerce rapor ve Çarlık askeri mahkemelerinin yüzlerce tutanağı ve kararları göstermektedir ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal edilen bölgelerde Ermeni gönüllü birlikleri Müslüman halka karşı vahşi kırımlara girişmiş ve mallarını yağmalamıştır. Belgelere göre bu uygulamalar sistemlidir. Ermeni çetelerini kullanan Rus komutanları bile bu vahşet karşısında dehşete kapılmışlardır. Birçok Ermeni subay ve asker, bu nedenle Çarlık ordusunun askeri mahkemelerinde yargılanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Bu katliamların ve yağmaların tehirden önce başlaması da ayrıca önem taşımaktadır.

7. Çarlık yetkililerinin iç yazışmaları, Rusların Ermenileri Türklerin üzerine sürüp kıldırarak işgalin ardından bölgeye Don Kazaklarını yerleştirme planlarını da kanıtlamaktadır. Çarlık yetkilileri, bu projeyi “Ermenisiz Ermenistan” olarak nitelemişlerdir.

8. Lenin ve Stalin gibi Sovyet iktidarının en üst düzey önderleri, Ermeni Bolşevik teorisyenleri, Ermeni meselesinin özüne ilişkin birçok saptamada bulunmuşlardır. Yazışmalara, raporlara yansıyan bu saptamalara göre Ermeni meselesi, emperyalist devletler tarafından Türkiye'nin paylaşılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Türkiye, paylaşılmaya karşı kendi vatanını savunmuş ve haklı bir savaş vermiştir. Yaşanan trajedinin sorumluları ise Ermenileri kullanma politikası güden emperyalist devletler ve onların planlarına alet olan Taşnaklardır.

9. Sovyet önderleri, Taşnak Ermenistanı'nın İngiliz politikası gereği devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasına bir duvar ördüğünü ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında da emperyalizmin bölgedeki taşeronlarından biri olduğunu saptamışlardır. Taşnak Ermenistanı, Batı'nın Doğu'daki planlarını gerçekleştirmede bir üs görevi görmüştür.

Sovyet belgeleri, Taşnakların yaklaşık bugünkü Ermenistan sınırları içinde yaptıkları etnik temizliği de kanıtlamaktadır. “Saf” milli bir devlet kurma adına Müslüman nüfusun önemli bir kesimi Taşnak iktidarı tarafından ortadan

kaldırılmıştır. Ayrıca Kilikya olarak adlandırılan Adana, Maraş bölgesinde de Fransızların himayesi altında sistematik olarak Müslüman nüfus kılıçtan geçirilmiştir.

Ermeni nüfus da Taşnak diktatörlüğünden payını almıştır. Ermeni halkının Taşnak zulmüne uğradığı Sovyet belgelerince saptanmaktadır.

10. Sovyet arşiv belgelerinin açık bir şekilde kanıtladığı üzere Ermenistan’da, Türk Ordusu’nun ve Kızıl Ordu’nun ortak çıkarları sonucunda Taşnak iktidarına son verilmiş ve Sovyet iktidarı kurulmuştur. Bugün soykırım olarak adlandırılan Türk Ordusu’nun Ermenistan üzerine harekâtı, en üst düzeydeki Sovyet yetkilileri tarafından desteklenmiş ve ilerici bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Türkiye’nin bu harekâtı, vatan savunması kapsamında görülmüştür.

Bugün Ermeni milliyetçilerinin en az Talat ve Enver paşalara yönelik olduğu kadar Sovyet liderliğine de saldırması bu yüzdendir. Rusya Ermeni Birliği, Ermeni Soykırımının Koruyucuları ve Suç Ortakları başlıklı bir kitapta bu yöndeki belgeleri derlemiş ve Leninleri, Stalinleri sözde Ermeni soykırımının suç ortakları olarak değerlendirmiştir. Ermeni diasporası, siyaset ve bilim çevreleri, “Ermeni soykırımında” Rusya’nın Türkiye ile eşit sorumluluğa sahip olduğunu vurgulamakta, bu içerikte yayınlar çıkarmakta, toplantılar düzenlemektedirler. Burada altını çizmek gerekir ki, Ermeni çevreleri, Sovyet devleti üzerinden Rusya’yı mahkûm etmek peşindedirler.

11. Gerek Çarlık gerek Sovyet belgeleri, bölgede Müslüman nüfusun tehcir öncesinde de Ermeni nüfusla karşılaştırılmayacak kadar çok olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu belgeler, Türkiye’ye yönelik “soykırım” iddialarını da açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre;

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında hem devletler arası savaş düzleminde, hem de halklar arasındaki boğazlaşmalarda, karşılıklı kıyımlar (mukatele) yaşanmıştır. Çarlık Rusyası ordularında 200 bin Ermeni askerinin savaştığı göz önünde tutulursa, çok sayıda askerin bu savaşta hayatını kaybettiği öncelikle saptanır. İkincisi Ermeni çetelerinin yabancı devletlerle

işbirliği ve etnik temizliğe girişmeleri nedeniyle, Osmanlı/Türk Devleti ile bu çeteler arasında çatışmalarda karşılıklı kayıplar verilmiştir. Üçüncüsü, ordular arasındaki savaş cepheleri dışında, Ermeniler ve Müslüman halk (Türkler ve Kürtler) arasında da karşılıklı şiddet uygulanmış ve çok sayıda insan ölmüştür.

Belgeler, 1915-1920 yılları arasında Ermeni çetelerinin Transkafkasya'da, Doğu Anadolu'da ve Kilikya olarak adlandırılan Adana ve Maraş bölgesinde Türkiye ve Azeri Türkleri ile Kürtlere yönelik sistemli kırım politikası izlediğini kanıtlamaktadır.

Hem devletler arasındaki savaşın, hem de Müslüman-Ermeni boğazlaşmalarının baş sorumlusu, Batılı emperyalistler ve Çarlık Rusyası'dır. Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak isteyen büyük devletler, bağnaz milliyetçi Ermeni örgütlerini kışkırtarak savaşa sevk etmişlerdir. Osmanlı Devleti, TBMM hükümeti ve Müslüman halk, bu durumda savaş önlemleri almış ve ayaklanan Ermeni çetelerini şiddetle bastırarak haklı bir savaş vermiş, kendi vatanını savunmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi

Rusya Dış Politika Arşivi

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Kitaplar ve Makaleler

Agayan, T. P.: **Veliki Oktyabr İ Borba Trudyashiysya Armenii Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1962.

Aras, Tevfik Rüştü: **Atatürk'ün Dış Politikası**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ocak 2003.

Aras, Tevfik Rüştü: **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

Arutyunyan, A. O.: **Kavkazski Front 1914-1917 gg.**, Yerevan, İzdatelstvo "Ayastan", 1971.

Arutyunyan, G. M.: **Reaktsionnaya Politika Angliyskoy Burjuazii V Armyanskom Voprose V Seredine 90-h Godov XIX Veka**, Moskva, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet im. M. V. Lomonosova, 1954.

Arutyunyan, O. A.: **Vospominaniya**, Yerevan, Armyanskoe Gosudarstvennoe İzdatelsvo, 1956.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.9, 10, 12 İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2002, Mart 2003, Aralık 2003.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, c.1, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Ayrapetyan, Aşot: "Kak Turki İ Bolşeviki V 1920 Godu Raspravilis S Armeniyey", **Pro Armenia**, 1992, No.6, s.31-48.

Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri 1920-1922, Bakı, AzAtaM, 2002.

Bayramyan, L. A.: **İmperialistiçeskaya Politika Anglii Po Otnoşeniyu K Zapadnoy Armenii ve Kontse XIX. Veka**, Yerevan, Yerivanski Gosudarstvenniy Universitet im. V. M. Molotova, 1954.

Bayur, Yusuf Hikmet: **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.3, kısım 4, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Bıyıklıoğlu, Tevfik: **Atatürk Anadolu'da**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Bilsel, M. Cemil: **Lozan**, c.1, Sosyal Yayınları, Eylül 1998.

Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya, Aktsionernoe Obşestvo "Sovyetskaya Entsiklopediya", Moskva, 1926, 1970-1978.

Bolşevistskoe Rukovodstvo. Peregiska. 1912-1927, Moskva, ROSSPEN, 1996.

Boryan, B. A.: **Armeniya, Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR**, c.1-2, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1928, 1929.

Butayev, İnal: **Natsionalnaya Revolyutsiya Na Vostoke**, Leningrad, Raboçeye İzdatestvo "Priboy", 1925.

Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hatıraları**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1982.

Çalhuşyan, Gr.: **Armyanskiy Vopros İ Armyanskie Pogromı V Rossii (Panislamizm)**, Rostov Na Donu, 1905.

Dokumentı İ Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya İ Gruzii, Tiflis, 1919.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, c.3, 4, 6, Moskva, Gospolizdat, 1959, 1960, 1962.

Efendiyeva, N. Z.: **Borba Turetskogo Naroda Protiv Frantsuzkih Okkupantov Na Yuge Anatolii (1919-1921 gg.)**, Baku, İzdatelsvo AN Azerbaycanskoy SSR, 1966.

Elçibekyan, A. M.: **Armeniya Nakanune Velikogo Oktyabrya**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1963.

Elçibekyan, A. M.: **Ustanovlenie Sovyetskoy Vlasti V Armenii**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1954.

Elçibekyan, A. M.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya İ Pobeda Sovyetskoy Vlasti V Armenii**, Yerevan, İzdatestvo AN Armyanskoy SSR, 1957.

Entsiklopediya "Armyanski Vapros", Yerevan, 1991.

Erzikyan, A.: **Na Sud Trudyaşihnya**, Tiflis, 1927.

- Frunze, Mihail Vasilyeviç: **Sobranii Soçineniy**, c.1, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelsvo, 1926.
- Garibcanyan, G. B.: **V. İ. Lenin i Bolşeviki Zakavkazya**, Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1971.
- Gencer, Ali İhsan; Özel, Sabahattin: **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 9. Basım, 2004, s.83.
- Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1922**, c.3, Ankara, 1965.
- Glasneck, Johannes: **Kemal Atatürk Ve Çağdaş Türkiye**, Ankara, Onur Yayınları, Aralık 1976.
- Gordlevskiy, V. A.: **İzbrannie Soçineniya**, c.3, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1962.
- Gökay, Bülent: **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık 1998.
- Gurko-Kryajin, V. A.: **Blijniy Vostok i Derjavı**, Moskva, Nauçnaya Assotsiatsiya Vostokovedeniya Pri TsİK SSSR, 1925.
- Gülmez, Nurettin: **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Gürel, Şükrü S.: **Kıbrıs Tarihi (1878-1960)**, c.1, İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 1984.
- Haçikoglyan, T.: **10 Let Armyanskoy Strelkovoy Divizii**, Tiflis, İzdatelstvo Polit. Uprav. KKA, 1930.
- Hassassian, Manuel: **ARF As A Revolutionary Party (1890-1921)**, Jerusalem, Hai Tad Publication, 1983.
- Hassassian, Manuel: **Armenia's Struggle For Self Determination**, Jerusalem, Hai Tad Publication, 1983.
- İncikyan, Ogan: "Armiyanski Vapros i Sovyetsko-Turetskie Otnoşeniya", **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armiyanskoy SSR**, 1988, No.6, s.3-17.
- İrandust: **Dvijuşie Silı Kemalistskoy Revolyutsii**, Moskva-Leningrad, Gosuderstvennoe İzdatelstvo, 1928.
- Kaçaznuni, O.: **Daşnaktsutyun Bolşe Neçego Delat**, Tiflis, İzdatelstvo "Zakkniga", 1927.
- Kadişev, A. B.: **İnterventsiya İ Grajdanskaya Voyna V Zakavkazye**, Moskva, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Oboronı Soyuzı SSR, 1960.
- Karabekir, Kâzım: **İstiklal Harbimiz**, c.1-2, Emre Yayınları.

Akbulut, Dursun Ali: **Albayrak Olayı**, İstanbul, Temel Yayınları, Haziran 2006.

Karamyan, K. N.: **Polojenie Zapadnih Armyan, "Armyanskiy Vopros" i Mejdunarodnaya Diplomatiya V Posledney Çetverti XIX Veka İ Naçale XX Veka**, Yerevan, Yerevanski Gosudarstvennyy Universitet, 1972.

Karibi: **Krasnaya Kniga**, Tiflis, 1920.

Karibi: **Net Sil Bolşe Molçat**, c.1, Tiflis, Sovyetskiy Kavkaz, 1925.

Karinyan, A.: "K Harakteristike Armyanskih Nationalistiçeskih Teçeniy", **Bolşevik Zakavkazya**, No.2, 7-8, 9-10, 1928, s.45-60, 62-80, 53-76.

Karinyan, A.: **Şaumyan İ Natsionalistiçeskie Teçeniya Na Kavkaze**, Bakû, İstpart Otdel TsK i BKAKP (b), 1928.

Ken, O.N., Rupasov, A.İ.: **Politbüro TK VKP (b) i Otnoşeniya SSSR s Zapadnimi Sosednimi Gosudarstvami**, Sankt-Peterburg, Yevropeyski Dom, 2000.

Kerimov, M. A.: **Borba Sovyetskih Resbuplik Za Proçnyy Mir İ Dobrososedskie Otnoşeniya S Turtsiyey (1920-1922 gg.)**, Moskva, Moskovski İnstutut Vostokovedeniya, 1953.

Kirakosyan, C.: **Zapadnaya Armeniya V Godı Pervoy Mirovoy Voynı**, Yerevan, İzdatelstvo Yerevanskogo Universiteta, 1974.

Kirakosyan, C. S.: **Mladoturki Pered Sudom İstorii**, Erivan, Ayastan, 1989.

Kirakosyan, N. B.: **İstoriya Parti "Daşnaksutyun" S 1890 g. Po 1907 g.**, Moskva, 1999.

Kitaygorodski, P.: **Ot Kolonialnogo Rabstva K Natsionalnoy Nezavisimosti**, Moskva, "Moskovski Raboçiy", 1925.

Komintern Belgelerinde Türkiye-1, Kurtuluş Savaşı ve Lozan, derleyen: Doğu Perinçek, İstanbul, Kaynak Yayınları, Yeniden düzenlenmiş 2. Basım, İstanbul, Kasım 1993.

Korsun, N. G.: **Alaşkerts kaya İ Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı V 1915 Godu**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboroni Soyuzı SSR, 1940.

Korsun, N. G.: **Greko-Turetskaya Voyna 1919-1922**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatestvo Narkomata Oboroni Soyuzı SSR, 1940.

Korsun, N. G.: **Turtsiya/Kurs Leksii Po Voennoi Geografii, Çitannıh V Voennoy Akademii RKKK**, Moskva, Vişşii Voennoy Redaktsionnyy Sovyet, 1923.

Lalayan, A.: "Kontrevolyutsionnyy 'Daşnaksutyun' İ İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 gg.", **Revolyutsionnyy Vostok**, No.2-3, 1936, s.76-99.

Lalayan, A. A.: “Kontrevolyutsionnaya Rol Partii Daşnaktsutyun”, **İstoriçeskie Zapiski**, No.2, 1928, s.79-107.

Lenin: “Hefte zum Imperialismus”, **Werke**, c.49, Berlin, Dietz Verlag, 1970.

Linch, H. F. B.: **Armeniya, Putyovie Oçerki İ Etyudı**, c.1, Tiflis, 1910.

Malhasyan, Silvart: **İstanbul’da 1922 Yılında Kurulan Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Ve Faaliyetleri**, İstanbul, TC İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Marents, “Litso Armyanskogo Smenohovstva”, **Bolşevik Zakavkazya**, No.3-4, 1928, s.83-97.

Mayevskiy, V. T.: **Voyenno-Statistiçeskoye Opisanie Vanskogo i Bitlisskogo Vilayetov**, Tiflis, İzd. Şt. Kavk. Arm., 1904.

Mejdunarodnie Otnoşeniya V Epohu İmperializma. Dokumentı İz Arhiva Tsarskogo İ Vremennogo Pravitelstva 1878-1917 gg., seri 3, c.2; c.6, bölüm 1; c.7, bölüm 2; c.9, bölüm 1, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatselstvo, 1933, 1935, 1935, 1937.

Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın, Kervan Yayınları, Ekim 1973.

Myasnikov, A.: **Armyanskie Politçiçeskie Partii Za Rubejom**, Tiflis, İzdatselstvo “Sovyetski Kavkaz”, 1925.

Myasnikyan, A. F.: **İzbrannıe Proizvedeniya**, Yerevan, İzdatselstvo “Ayastan”, 1965.

Nur, Dr. Rıza: **Moskova-Sakarya Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2. Basım, 1993.

Parsamyan, V.: **Eçmiadzin İ Taşnaktsutyun**, Yerevan, 1931.

Perinçek, Doğu: **Lenin Stalin Mao’nun Türkiye Yazıları**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 3. Basım, Temmuz 1992.

Perinçek, Mehmet: **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat, 2005.

Mehmet Perinçek, “Ermeniler Rusya’yı da Soykırımla Suçluyor”, **Cumhuriyet Strateji**, 14 Ağustos 2006, s.24-25.

Perinçek, Mehmet: **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, Mart 2007.

Pirumov, S. G.: **Daşnaki Za Rubejom**, Tiflis, İzdanie Nauçnoy Assotsiatsii Vostokovedeniya, 1934

Ragimov, K., Sadıhov, S.: “Znat Pravdu...”, **Vozrojenie**, No: 10-11-12, 1991, s.57-64.

“Rossiya, Turtsiya i Armeniya”, **Vestnik Narodnogo Komissariata İnostrannıh Del**, 15 Mart 1921, No.1-2, s.57-63.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Sotsialno-Politiçeskoy İstorii Kratkiy Spravoçnik/Spravoçno-İnformatsionne Materialı K Dokumentalnım İ Muzeynım Fondam RGASPI, Moskva, ROSSPEN, 3. Basım, 2004.

Sarkisyan, Y. K.: “Za Kulisami (Kak Rojdalsya Moskovski Dogovor 1921 g.)”, **Literaturnaya Armeniya**, 1991, No.1, s.69-74.

Sazonov, S.: **Kader Yılları**, yayına hazırlayan: Prof. Dr. Sabahattin Özel, İstanbul, Derin Yayınları, 2002.

Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov. Reformı V Armenii, Petrograd, Ministerstvo İnostrannıh Del, 1915.

Simonyan, Mger Slavikoviç: **Armyanskaya Diaspora Severo-Zapadnogo Kavkaza: Formirovanie, Konfessionalny Oblik, Vzaimootnoşenie S Vlastyu, Obşestvennımi İ Religioznımi Obyedinyenyami (Konets XVIII-Konets XX Veka)**, Krosnadar, Dissertatsiya Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstorıçeskih Nauk Krasnodarskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kulturu İ İskusstv Kafedra İstorii İ Muzeyvedeniya, 2003.

Soysal, İsmail: **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, c.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

SSCB Bilimler Akademisi, **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi**, İstanbul, Bilim Yayınları, Nisan 1979.

Stalin, “Da Zdrastvuet Sovyetskaya Armeniya”, **Pravda**, 4 Aralık 1920.

Stalin, “Polojenie Na Kavkaze”, **Pravda**, 30 Kasım 1920.

Stavrovski, Al.: **Zakafkazye Posle Oktyabrya**, Moskva-Leningrad, Gosuderstvennoe İzdatelstvo, 1925.

Şamsutdinov, A.: **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliğı İlişkileri**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ağustos 2000.

Şpilkova, V. İ.: **İmperialistiçeskaya Politika SŞA V Otnoşenii Turtsii (1914-1920 gg.)**, Moskva, Moskovskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeski İstitut, 1960.

Tarhov, V.: “Zanyatie g. Nahiçevani İ Pervaya Vstreça Krasnoy Armii S Voyskami Kemal-Paşı”, **Voyennıy Vestnik**, 15 Nisan 1922, No.8, s.33-35.

Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.

Topuz, Hıfzı: **Devrim Yılları**, Remzi Kitabevi, Temmuz 2004.

Ünüvar, Veysel: **Kurtuluş Savaşı’nda Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, 2. Basım, Göçebe Yayınları, 1997.

Vartanyan, S. A.: **Pobeda Sovyetskoy Vlasti V Armenii (1917-1920)**, Yerevan, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İnstıtut İstorii, 1954.

Yenukidze, D.: **Krah İmperialistiçeskoy İnterventsii V Zakavkazye**, Tbilisi, Gospolizdat Gruzinskoy SSR, 1954.

Zavriyev, D. S.: **K Noveyşey İstorii Severo-Vostoçnih Vilayetov Turtsii**, Tibilisi, 1947.

Gazete ve Dergiler

Hâkimiyeti Milliye

Yön

EK 1

BÜYÜK SOVYET ANSİKLOPEDİSİ'NİN 1926 BASKISINDA ERMENİ MESELESİ MADDESİ

Ermeni Meselesi: Doğu meselesinin bir parçası olarak Ermeni meselesine iki açıdan bakılabilir. Dış açıdan bakıldığında, büyük devletlerin Türkiye’de merkezkaç kuvvetleri destekleyerek Türkiye’nin zayıflatılması ve daha kolay sömürgeleştirilmesi görülür. Bu meselenin iç doğası ise, Ermeni ulusunun kendi kaderini, Ermeni burjuvazisinin önderliğinde ve buna bağlı olarak Ermeni burjuvazisinin gelişmesi yönünde tayin etmesidir.

Ermeni meselesi, Ermeni ulusunun başına, İstanbul’un mali aristokrasisinin geçmesinden sonra, 18. yüzyılda ortaya çıktı.

Bütün Anadolu’ya yayılmış olan Ermeni halkı, kendi ticaret burjuvazisini çok erken yaratmıştı. Bu ticaret burjuvazisinin, Türkiye’nin ekonomik hayatında rolü büyüktü. Örneğin hükümete, valilere vb. kredi verirdi.

Öte yandan bu burjuvazi, din adamlarının, kilisenin büyük nüfuzundan yararlanarak halkı yönetiyordu. 1453 yılında Osmanlıların İstanbul’u fethetmesinden sonra İstanbul Patrikliği kurulmuştu; Ermeni burjuvazisi, bu patrikliğin aracılığıyla halkı yönetiyordu. Ermeni Patrikliği nezdinde mali aristokrasinin ileri gelenlerinden bir meclis oluşturulmuştu. Halkı yöneten, esas olarak bu şûra idi.

Türkiye’de Ermeni burjuvazisinin gelişmesinde, Avrupa ve Amerika’da yaşayan Ermeni burjuvazisinin ilişkileri çok büyük rol oynuyordu. Şunu da kaydedelim ki, Türkiye’nin el sanatlarında Ermeni esnafı Rumlarla birlikte büyük rol oynuyorlardı. Ne var ki, Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeni köylülerin siyasal ve ekonomik durumları çok kötüydü.

Bu açıdan, Batı kapitalizminin Ortadoğu’da taarruza geçtiği anda, Batı ülkeleri kendi güvenlikleri için Türkiye’de köprü özelliği taşıyan Ermeni burjuvazisini kullanma yoluna gittiler, ancak bunda başarılı olamadılar. Çünkü Ermeni burjuvazisi Türkiye’nin iktidarına çok sıkı ekonomik ilişkilerle bağlıydı. Batı sermayesi kendisine dayanak olarak kiliseyi gördü. Ancak kiliseden de umulan destek alınmadı. Bundan sonra Batı sermayesi, ekonomik ilişkilerinde araç olarak Ermenilerin orta ticaret burjuvazisini yeğledi. Bu burjuvazi Batı’nın desteğiyle güçlendi ve Ermeni ulusal hareketinin gelişmesine büyük katkıda bulundu.

Bu ulusal hareket, özellikle Moskova ve Tiflis'te yaşayan Ermeni aydınlarından destek aldı. Bu kentler, 1870 yıllarında, Rus liberal hareketinin etkisi altında, Ermeni liberalizminin merkezi olmuşlardı. Ulusal bilinç yazılı ve sözlü olarak geliyordu. Ulusal bilinç ve militan milliyetçilik uyanıyordu. Hem Rusya'da, hem de Türkiye'de yaşayan Ermeniler arasında militan milliyetçilik ortaya çıkıyordu.

Ermeni orta burjuvazisi ilk adım olarak, kilisenin etkisini azaltmaya yönelmişti. Bu savaşta Ermeni orta burjuvazisi, kent esnafına dayanıyordu. Bu hareket, kilisenin laikleştirilmesine yönelmeye başlamıştı. Esas olarak İstanbul Patrikliği'ni hedef alıyordu ve bu savaştan galip çıktı. Orta burjuvazi, Meclis-i Ayan'da yer aldı. Meclis-i Ayan, maliye, adalet ve eğitim gibi geniş yetkilerle donatıldı.

Köylüler önceleri, bu milli hareketin dışında kalmıştı. Ağırlaşan vergi sistemi ve Kürtlerle bozulan ilişkileri nedeniyle Türkiye'de Ermeni köylülerinin durumu iyice kötüleşmişti. Ermeniler beş Doğu vilayetinde (Van, Erzurum, Bitlis, Harput, Sivas) azınlık durumundaydılar (yüzde 20'den 40'a kadar). Burada nüfusun çoğunu Kürtler oluşturuyordu. O dönemde Kürtler aşiret halinde yaşıyor ve göçebe hayvancılık hayatı sürüyorlardı. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlı nüfus artışı nedeniyle Kürtler, yerleşik hayata geçiyorlar ve topraksız oldukları için Ermeni köylülerini Doğu Anadolu'nun dağlık kısımlarından göçe zorluyor ve topraklarına el koyuyorlardı. Türk hükümeti, Kürt aşiretleri üzerindeki etkisini artırmak için bu sürece göz yumdu ve bu toprakları aşiret reislerinin mülkiyetine verdi. Yani Doğu Anadolu'da Kürt feodalitesinin gelişmesini sağladı. Bu süreçten sonra, Kürtler ile Ermeniler arasındaki kanlı kavgalar, kan davasına, katliamlara dönüştü.

Bu çelişkinin ikinci nedeni, Müslümanların, Ermeni kent burjuvazisini vahşi kapitalizmin temsilcisi (tefeciler) olarak görmeleriydi.

Ekonomik nedenlerle keskinleşen Ermeni meselesi, Rusya, İngiltere gibi "büyük devletlerin" müdahalesiyle iyice büyüdü. Rus ticaret-sanayi sermayesi, "Hıristiyanları Müslüman Türkiye'nin egemenliğinden kurtarma" sloganıyla Karadeniz'i ve Boğazları ele geçirmek istiyordu. Ermeni burjuvazisi bu sloganı ulusal-siyasal gelişimi için kullanıyor ve Rusya'ya yönelerek, Türkiye'deki Ermeniler arasında bu sloganla propaganda yapıyordu. Ermeni burjuvazisinin bu tutumu, Türk Hükümeti'nin 1877 savaşına kadar süren, hatta Ermenileri üst düzey devlet görevlerine getiren olumlu yaklaşımını tersine çevirdi. Bu ilişkiler, Rusya Ermenilerinin Kafkasya Büyük Valisi Mihail Nikolayeviç'e ve Patrik Nerses başta olmak üzere Türkiye Ermenilerinin Rusya'ya resmi destek başvurularından sonra keskinleşti. Rusya, bu başvuruları kullanarak, Ayastefanos Anlaşması'na 16. maddeyi koydurdu. Bu maddeye göre, Türkiye'nin Ermeni vilayetlerinde reformlara başlanmalıydı. Rusya'nın işgal ettiği Türk toprakları, bu reformlar bitinceye kadar Rusya ordusunun işgalinde kalacaktı.

Fakat Rusya'nın bu girişimine, Ortadoğu'daki esas rakibi olan İngiltere karşı çıkıyordu. İngiltere, Berlin Konferansı'nda Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin yerine 61. maddeyi koydurdu. Bu maddeye göre, Türk hükümeti Ermeni vilayetlerinde istenen reformları yapacaktı. Ancak bu reformları, yalnız Rusya değil, Berlin Konferansı'na katılan altı büyük devlet de denetleyecekti.

Bu karar, Ermeni burjuvazisinin yüksek tabakalarında iyi karşılanmıştı. Zira, Ermeni devletinin yaratılmasında sadece Rusya değil, diğer büyük devletler de yardımcı olacaktı. İngiliz diplomasisi, Ermenilere denizden denize (Karadeniz'den Akdeniz'e) "Büyük Ermenistan" hayalini pompalıyordu. Ancak, yönelişinin değişmesi, Ermenileri dünya kamuoyundan tecrit etti. Ermeniler, Rusya ile ilişkilerini zayıflatmıştı. İngilizler ise, Rusya'nın Ermenileri Ortadoğu siyasetinde kullanmasını istemiyorlardı. İngilizlere, Türkiye'de kendi siyasetlerini uygulamak için, Ermeniler o kadar gerekli değildi. Asıl neden, Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan gizli anlaşmalardı. Bu anlaşmalara göre, Türkiye'yi Rusya'dan korumak için İngiltere, Türkiye'den Kıbrıs'ı almıştı. Bu nedenlerle İngiltere, Çarlık Rusyası'nın Ermenilere verdiği desteği ortadan kaldırdıktan sonra Ermenileri desteklemekten vazgeçti ve onları büyük devletlerin oyunlarındaki rolünü anlayan Türk hükümetinin "himayesine" verdi. Ve Türkiye Ermenileri için en zor günler böyle başladı. Kürtler sürekli olarak Doğu Anadolu'da Ermenileri katletmeye başladılar. Özellikle bu kırım, 1890'lı yıllarda geniş çapta oldu.

"Büyük Ermenistan"ın temelini oluşturan köylülerin kırımından sonra, Ermeni burjuvazisi şansını büsbütün kaybetti ve silahlı terör eylemlerine başladı. Bu sırada Rusya'nın Transkafkasya bölgesinde Hınçak ve Taşnaksutyun milliyetçi partileri kuruldu. Bu partiler, Türkiye'ye propagandacılar ve ajitatörler gönderiyorlardı. Gerilla grupları oluşturuyorlardı. Bunların esas amacı, Berlin Konferansı'nda kabul edilmiş olan 61. maddeye başlattıkları hareketle büyük devletlerin dikkatini çekmekti. Fakat bu maddeyi hem büyük devletler, hem de Türkiye unutmuştu. Bu partilerin Batı Avrupa'daki yurtdışı komiteleri de aynı yönde çalışıyorlardı. 1890'lı yılların sonunda Hınçak Partisi sahneden çekiliyor ve Ermenilerin tek partisi Taşnaksutyun oluyordu. (...)

İngiltere'nin Ermenilere "bir dakikalık yakınlığı" da hemen geçmişti, bunun yanı sıra İngiltere, "herhangi bir devletin tek başına hareket etmesine tahammül edemeyeceğini" ilan eden Rusya'ya bağlı durumdaydı. Rusya'ya gelince, o, bu devirde Transkafkasya'yı Ruslaştırma politikasını uygulamaktaydı ve açıkça "Asya'da Ermenilere imtiyazlar sağlayan bölgeler oluşturma" amacına karşıydı. Çarlık Rusyası yardımıyla bağımsızlığına kavuşan, ancak ona bağımlı kalmak istemeyen Bulgaristan örneğinde olduğu gibi, Çarlık diplomasisi Prens Lobanov-Rostovski⁴⁰¹ aracılığıyla "yeni bir Bulgaristan" kurulmasına izin vermeyeceğini açıkladı. Bağdat demiryolu ihalelerini kazanmakla meşgul olan Almanya ise Ermenilere yapılan zulmü protesto etmemekle yetinmedi, İmparator 2. Vilhelm'in deyişiyle "isyankâr vatandaşlara" karşı Abdülhamit'in politikasını açıkça destekledi.

1890 yılından sonra Ermeni şoven burjuvazisi kendisini mahvolma noktasına getirdi ve onun siyasal kanadı olan Taşnaksutyun Partisi, politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Taşnaksutyun Partisi, Osmanlılara muhalif olan partilerle işbirliği yapmaya, Osmanlı'nın içindeki devrimci hareketlere katılmaya başladı. 1907'de Taşnakların girişimiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün muhalif partiler, Paris'te kongre yaptılar ve bu kongrede devleti devirme planı kabul edildi.

⁴⁰¹ 19. yüzyılın sonunda iç ve dışişleri bakanlığı da yapmış olan Rus devlet adamı.

1908’de devrim oldu, fakat Taşnakların beklentileri gerçekleşmedi, Ermenilerin durumu hiç değişmedi. Ermeni siyasal çevreleri yeniden yön değiştirerek, tekrar ilk yöneldikleri Rusya’ya döndüler. Bu defa çarlık hükümeti, onlara sıcak bakıyordu; çünkü dünya savaşı kaçınılmaz hale gelirken, Milyukov’un⁴⁰² dediği gibi, “Rusya ve Türkiye arasında yaşayan” Ermeniler büyük siyasi önem kazanmaktaydı. 1913’te Rus diplomatları, örgütlü Ermeni burjuvazisiyle anlaşma yaparak, Türkiye’den Doğu vilayetlerinde reform yapmalarını talep ettiler. 1914’ün 26 Ocak’ında Almanya’nın desteklediği Türkiye, uzun tartışmalardan sonra reform anlaşmalarını imzalamak zorunda kaldı. Bu reformlara göre Ermeniler geniş bir özgürlüğe kavuşuyor, özellikle yönetimde, dilde, askere alınmada ve diğer alanlardaki reformların, büyük devletlerin, özellikle Rusya’nın kontrolü altında yapılması öngörülüyordu.

Rusya’nın meseleye karışması, Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması nedeniyle Ermenilerin durumunu daha da zorlaştırdı. Oysa Ermeniler, “Büyük Ermenistan” sloganını unutmamışlardı. Ve Türk ordusundan kaçan askerlerden gönüllü çeteler kurmaya başlamışlardı. Türk hükümeti buna cevaben sert önlemlerle karşılık verdi. Bu eylem güvenini yitirmiş olan Ermeni halkını Mezopotamya’daki savaşın yaşandığı bölgelere göç ettirme şeklinde gerçekleştirildi.

Bu savaş nedeniyle Ermeni ulusu, Doğu Anadolu’yu terk etmek zorunda kaldı. Bu savaşta 300 bin kişi öldürüldü. 300 bin kişi Mezopotamya yollarında öldü, 200 bin kişi Rusya’ya kaçtı, 400 bin kişi ise İslamı kabul etti. Böylece Türkiye Ermenistanı Ermenisiz kaldı.

Rusya’da 1917 Şubat Devrimi, Ermeni meselesinde yeni bir sayfa açtı. Yıl boyunca Transkafkasya, Rusya ile ilişki kuruyor ve Petrograd’tan yönetiliyordu. Oysa bununla birlikte Transkafkasya’da milli burjuva partileri iyice geliyordu (Gürcü Menşevikler, Musavatçılar ve Taşnaklar). 1917’nin yazında Tiflis’te yapılan Köylü Kurultayı’nda Ermenilere karşı Gürcü-Müslüman bloğu kurulmuştu.

1917’nin Ekimi’nde Taşnakların yönetimi altında Ermeni Milli Kongresi yapılmıştı. Bu kongrede Ermenistan ile Rusya arasındaki ilişkiler ele alınmış, Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya tarafından işgal edilmiş Doğu Anadolu’daki Türkiye topraklarının Rusya’nın elinde kalması talep edilmişti. Aynı kongrede Ermeni Milli Merkezi ve 15 kişiden oluşan Milli Şûra kurulmuş ve bu şûranın merkezi Tiflis kentine taşınmıştı.

1917 Ekim Devrimi’nden sonra üç cumhuriyeti birleştiren Transkafkasya Birliği kuruldu. Yeniden Ermeni-Türk çatışmaları başladı. Bu çatışmaların sonunda, Transkafkasya Birliği dağılıp üç cumhuriyetin ortaya çıkmasından sonra, Ermenistan, İstanbul Anlaşması’nın ardından, 1918 yılının Haziran ayında Türkiye’nin bütün taleplerini kabul etmişti. Ermenistan arazisi Erivan ve Eçmiadzin’den oluşan iki ilçeyi kapsıyordu. Bu ilçelerde toplam 400 bin kişi yaşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı’nın sonuçları Ermeni burjuvazisi için yeni ve geniş olanaklar yarattı. Ermeniler, o sırada galip devletlere “lazımdı”: Birincisi;

⁴⁰² Rus dışişleri bakanı.

Kilikya’da Türkiye’ye karşı, ikincisi; Transkafkasya’da Sovyet Rusya’ya karşı. Ermeni meselesi, böylece yeni ve daha büyük önem taşımaya başladı. Bundan dolayı “galip devletler” kendi “Ermeni üslerini” en tehlikeli saydıkları Sovyetler’e karşı donattılar.

Taşnakların Ermeni Cumhuriyeti, Türkiye ve Rusya’dan, Kars ilini ve 18. yüzyılda Erivan kazasından gasp olunmuş toprakları ve diğer yerleri Ermenistan’a kattı. Ermenistan’ın nüfusu 1 milyon 590 bine yükseldi (795 bini Ermeni, 575 bini Müslüman, 140 bini diğerleri). Fakat Ermeniler bu toprakları yeterli görmediler ve Gürcistan’dan Ahikelek ve Borçalı’yı, Azerbaycan’dan Karabağ, Nahçıvan ve Gence ilçesinin güney bölgesini talep ettiler. Ermeniler, İngilizler’in Transkafkasya’yı işgali sırasında bu toprakları zorla almak istedi. Bu olay, Gürcistan’la (5 Aralık 1918) ve özellikle Azerbaycan’la uzun ve kanlı savaflara yol açtı. Sonuçta bu bölgenin nüfusu yüzde 10-30 arası azaldı. Bazı yerleşim yerleri savaş nedeniyle ortadan kalktı. (...)

Bununla birlikte Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye sınırında (Oltu-Sarıkamış bölgesinde) Kürtlerin saldırılarına da uğruyordu. İngiliz işgalciler, Ermenilere pek fazla destek vermiyorlardı. O zaman İngilizler bütün gücünü Sovyet Rusya’ya karşı kullanıyor ve Beyaz Rus ordusunu destekliyorlardı. Öte yandan, Taşnaklar da Sovyet Rusya’ya karşı Denikin’in Beyaz ordusunu destekliyorlardı. Bir Ermeni politikacısı, Ermenistan Cumhuriyeti’nin Denikin’in Beyaz ordusunun 7. Piyade Kolordusu olduğunu söylemiştir.

1919’da İngiltere ile İran’ın anlaşmasından ve İstanbul’un işgalinden sonra (16 Mart 1920), Ortadoğu’da İngilizlerin durumu daha da sağlamlaştı. İngilizler Ermenilere karşı daha soğuk ve mesafeli oldular. 1920 yılı Nisan Mayıs aylarındaki San Remo Konferansı’nda, Ermeni meselesi Batı Avrupa emperyalistlerinden, ABD emperyalistlerine verildi. Cemiyeti Akvam’ın Yüksek Konseyi “Ermenistan yardımsız ayakta duramaz” kararı aldı. Başkan Wilson, Cemiyeti Akvam’da alınan karara göre, yeni Ermenistan’ın sınırlarını belirledi. Wilson’un kararına göre, Erzurum ve Trabzon’un büyük bir bölümü, Bitlis ve Van’ın tamamı Ermenistan’a verilmişti. Ermenistan’ın toplam alanı 30 bin mil kare, deniz kıyısının uzunluğu 150 mil idi. Fakat, Amerikan politikacıları başkanlarına göre daha uyanık çıktılar; Ermeni mandasının kaç mal olacağına aritmetik hesabını yaparak, ve aslen Avrupa menşeli olan “Ermeni meselesine” Amerikan sermayesi için gereksiz bularak senatoda oy çoğunluğuyla bu mandayı geri çevirdiler. Böylece Taşnakların Ermenistan Cumhuriyeti sahipsiz kalmış oldu. Batılı emperyalistler bitkin ve tahrip edilmiş Ermenistan’ı bir kez daha kendi kaderine terk ettiler.

Aynısını 1919’da Kilikya’yı işgal eden Fransızlar Ermenilere yaptılar. Bu verimli bölge, 11.-14. yüzyıllar arasında küçük Ermeni krallığı olduğu için ahalesinin yüzde 33’ü Ermenilerden ibaretti ve 1915 yılı baskılarından sonra buraya çok sayıda mülteci gelmişti. Türk milliyetçileri Fransızlara karşı askeri harekât başlattıkları zaman Fransızlar, Ermenileri himayelerine alıp bağımsız devlet kuracaklarını vaat ederek ayaklanan Müslüman ahaliye karşı verilen cezaları uygulamakla görevlendirilmişlerdi. 1920’de Ankara hükümeti Kilikya’ya muntazam askeri kuvvet yolladılar. Bunlar Fransızları deniz kenarında sıkıştırdılar, bazı Ermeni köylerine saldırdılar. 16 bine yakın insan öldü. Çaresiz kalan Ermeni halkı Fransa himayesinde bağımsız bir cumhuriyet ilan etti. Hükümet organlarını ve 10 bin kişilik “Ermeni milis gücünü” kurdular.

Bazen başarılı, bazen de başarısız olan mücadeleden sonra Fransızlar yine, bu defa kesin, deniz kenarına çekildiler ve Türkiye'yle barış imzalamak istediklerini bildirdiler. Kadere bırakılan Ermeniler kaleleri Haçin ve Zeytin'de Türklerce kuşatıldılar ve güçlü direnişten sonra imha edildiler. Ölü sayısı yaklaşık 20 bindir. 1921'de Fransa Türkiye'yle barış anlaşması imzalayıp Kilikya'dan vazgeçti. (...)

Böylece iki "Ermeni üssü"nden biri yok edilmiş oldu. Ermeni meselesi, Transkafkasya'da odaklandı ki, burada bütün "yüce Ermeni" umutlarının boşa gitmesine rağmen, Taşnaklarca saldırgan milliyetçilik politikası yürütülüyordu. Onların durumu, Ermenistan'ın kuzeyde Sovyet Rusya'yla komşu olmasından dolayı tehlikeli olmaya başlamıştı. Taşnakların terörist rejiminden, kıyım ve savaşlardan yorulan, kronik açlık ve yoksulluk içinde olan halk kitleleri kendiliğinden Sovyet iktidarına eğilim gösteriyorlardı. Bakû'de Sovyetlerin iktidara gelmesinden üç gün sonra Ermenistan'ın birkaç yerinde (Aleksandropol'de⁴⁰³ birkaç saatliğine Sovyet iktidarı hüküm sürmüştür.) patlak verdi; bunlar Taşnaklarca acımasız şekilde bastırıldı. Öte yandan 1920'den beri Ankara hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki dostane ilişkiler Taşnaklarca bozulmaya çalışıldı; Taşnaklar iki devlet arasındaki stratejik noktalarda ikisine de düşman olarak duruyordu.

Taşnaklar, Ankara hükümetinin batıdaki Yunan-İngiliz cephesindeki meşguliyetinden yararlanıp Türkiye sınırını güvenli hale getirmek istediler. Çünkü Sovyet Rusya hiç de saldırgan bir politika izlemiyordu. Sovyet Federasyonu'na girme eğiliminde olan Karabağ ve Nahcivan gibi bölgelerin bu kararına Taşnaklar itiraz etmedi; ancak bu bölgelerde gerilla harekâtı başlatılması konusunda Taşnak komutanlar gizli karar aldılar. Bu harekâtlar, Eylül 1920'de başladı. İngilizlerden silah alan Taşnaklar, bütün Kars ve Erivan'da Müslüman ahaliye toplu kıyım yaptılar. Şuragel, Şarur-Daralagöz, Kağızman, Surmanlı, Karakurt, Sarıkamış bölgelerinin külünü göğe savurdular. Böylece "cephe gerisinde güvenliği sağlamış" oldular. Maki serdarından destek sözü alıp Oltu ve Kağızman'a taarruz başlattılar.

Türkler doğu ordusunun (komutanları Karabekir ve Kamil Paşalar) karşı hücumuyla cevap verdiler. Erivan hükümetinin askeri kuvvetleri bozguna uğratılmıştı; Türkler, Aleksandropol'ü ele geçirdiler; Ermeni hükümetine inanılmaz derecedeki ağır şartları kabul ettirerek barış antlaşması imzalattılar. Ermenistan Türklerin elindeki toprakların hepsini kaybettiler. Üstelik 8 top, 8 makineli tüfekli 1500 kişilik ordudan daha büyük orduya sahip olma hakkından mahrum oldular. Ermenistan halkı bu barış antlaşmasına Taşnak iktidarını yıkarak ve yerine Sovyet iktidarını getirerek cevap verdi (Aralık1920). 1921 Rus-Türk Antlaşması, Gümrü Barış Antlaşması'nı iptal etti ve Ermenistan'ın Türkiye'yle olan şimdiki sınırlarını belirledi.

Bu andan itibaren, yani Ermeni halkının yeni bir devlet yaşamına başlamasıyla Ermeni meselesi bertaraf edildi denebilir. Batı Avrupa emperyalizmi, Ermenistan sovyetleştikten sonra da; Lozan Konferansı sırasında Ermeni meselesini kaşımaya başladı: "Ermeni yurdu" kurma tasarısı ileri sürüldü, İstanbul'da Milletler Cemiyeti'nin himayesinde olacak "milli azınlıkları koruma komitesi" oluşturulması istendi. Ancak bütün bunlar Türk

⁴⁰³ Gümrü.

heyetini Musul sorununda taviz vermeye zorlamak için yapıldığından; söz konusu tasarı kendiliğinden çözüldü. Çünkü gereken ödün verilmişti. (...)

(Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya, c.3, Moskva, Aktsionernoe Obşestvo “Sovyetskaya Entsiklopediya”, 1926, s.434 vd.)

EK 2

BÜYÜK SOVYET ANSİKLOPEDİSİ'NİN 1926 BASKISINDA TAŞNAKSUTYUN MADDESİ

Taşnaksutyun: 19. Yüzyılın 90'lı yıllarından başlayarak Transkafkasya'da faaliyet gösteren milliyetçi Ermeni partisi. Resmi adı "Devrimci Ermeni Partisi Taşnaksutyun (ARPD)"dur. Taşnaksutyun, Ermeni milletinin tümünü temsil ediyor gibi gözüktü, esas olarak, Ermeni ticaret burjuvazisinin ekonomik arzularını yansıttı, bağımsızlık kazanmak için savaştı. Taşnaksutyun'un Ermenistan'ın milli bağımsızlık mücadelesi temelinde ortaya çıkması, Ermeni küçük burjuvazisinin sözcülüğünü üstlenme imkânını da verdi. 1903'e kadar parti hemen hemen sadece Türkiye'de faaliyet gösteriyordu.

Temel görevi, Ermeni milletini Türk boyunduruğundan kurtarmak ve Ermenilerin nüfusun hemen hemen yarısını oluşturduğu Türkiye'nin doğu bölgelerinde ilk etapta özerklik alıp daha sonra devlet kurmaktır. Sonuç olarak da Türkiye Ermenistanı'na Transkafkasya Ermenistanı'nı katmayı ve böylece birleşik Ermeni devletini kurmayı tasarlıyorlardı. Taşnaksutyun'un 1894'te kabul edilen ilk programı, bayağı bir Marksizmin, liberalizmin, halkçılığın ve küçük burjuva milliyetçiliğinin bir karışımı olarak kendini gösterir. Programın merkezinde Türkiye Ermenistanı'nın "kurtuluşu" fikri bulunmaktadır; Taşnaksutyun, bunu gerçekleştirmek için, onlara göre Ermeni meselesinin çözümüne etki edebilecek bütün güçlere dayanmaya çalışmıştır. Taşnaklar, mücadelelerinde şu güçlerden destek almaya çabalamıştır: 1. Avrupa diplomasisi; öncelikle İngiliz ve Rus diplomasisi, 2. Avrupa devrimci ve sosyalist hareketi, 3. Rus devrimci hareketi, 4. Türk muhalif ve devrimci hareketi. Bir taraftan İngiltere, Rusya, Fransa, Türkiye vb. hükümetlerinin ajanları ile yapılan gizli görüşmeleri, bağlantıları ve anlaşmaları, diğer taraftan Avrupa ve Rusya'daki devrimci ve sosyalist partilerle ilişkileri, Rusya, Türkiye ve İran'daki devrimci hareketlere ve hatta 1907'de II. Enternasyonal'e katılmaları, Taşnaksutyun'un çelişkili politikalarıdır.

Taşnaksutyun, Ermeni meselesinin çözümünde, kapitalist Avrupa "kamuoyunu" kazanmanın, Ermenilerin kendi hareketlerini "yaratmalarından" daha çabuk sonuç vereceği hesabıyla yola çıktı. Taşnaksutyun, 1894-96 yıllarında diğer milliyetçi parti Hınçak ile birlikte Türk hükümetine karşı gerilla savaşına başladı. 1896'da İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı protesto amacıyla işgal ettiler. Türk polisi teröristleri tutukladı, ancak Rus Konsolosluğu'nun başını çektiği diplomatik çevrelerin meseleye müdahale etmesiyle, Taşnaklar sınır dışı edildi. Gerilla savaşı, Avrupa "kamuoyunun" ilgisini etkili bir şekilde Taşnakların üstüne çekti.

Diplomatlar, Türkiye hükümetine birçok kez baskı yaptılar, ancak Ermeni meselesinin olduğu bölgelerde reform yapılacağı sözü verilirken, aynı

zamanda Türkiye Ermenistanı'ndaki on binlerce barışçı köylü yok edildi. Sultan iktidarı için Taşnakların maceracı politikası, kolay bahanelerle Ermeni milletini yok etme savaşının uygun bahanesiydi, ancak bu savaş tabii ki Türk despotizminin özünü anlatmaktadır. Ermenilerin sürülmesi, Taşnak gerilla hareketi olmadan da olabilirdi. Kuşkusuz, Avrupa diplomasisi, Türkiye hükümetine bir şantaj ve baskı yöntemi olarak Ermeni meselesinden yararlanmaya hazırdı, ancak Ermeni meselesinin çözümüyle ve bir Ermeni devletinin kurulmasıyla hiç de ciddi bir biçimde ilgilenmiyorlardı. Özellikle Rusya, bu fikirden uzaktı. Ermeni hareketi Çarlık açısından, Türkiye'yi zayıf bırakmak, İstanbul'u, Boğazları ve Ermenistan'ın kendisini ondan koparmak bağlamında önemli olabilirdi. Taşnaksutyun politikaları Çarlık tarafından bu şekilde kabul edilebilirdi, ancak "büyük bağımsız" Ermenistan planı hiçbir zaman kabul edilemeyecek bir konuydu. Çarlık, onları "Ermeni ayrımcılığı" olarak telakki etti ve buna karşı da kararlı bir şekilde savaştı. Hatta 80'li yılların ortalarında Çarlık hükümeti, Transkafkasya Ermenistanı'nda, Ermeni okullarına, hayırsever aydınlanmacı örgütlere karşı eylemlere başladı. 90'lı yıllarda yüzlerce Ermeni okulu, yüksek kültür kurumları kapatıldı, Ermeni kiliselerinin menkul ve gayrimenkul malvarlıklarına el koyuldu. Hükümet, 1903 Haziranı'nda ayrıca bir uygun kanun bile hazırladı. Bu kanun, Ermeni "kurtuluş" hareketinin temel maddi bazda bile bir araya gelmesini engelliyordu.

O zaman Taşnaksutyun, Çar hükümetine muhalif konuma geldi ve zaman zaman hareketinin merkezini Türkiye'den Transkafkasya'ya kaydırды. Rusya'da o sıralarda Ermeni milli politikasına geniş bir perspektif açmış olan güçlü bir kurtuluş hareketi başladı. Bunun üzerine Taşnaksutyun, "sola" çark etti ve demokratik devrim bayrağı altında toplanmaya çalıştı. ARPD, 1904 program taslağında şöyle diyordu: "Çoğunlukta olan emekçilerin hakları savunulacak, onlar sosyalist ideallerin ruhuyla yetiştirilecek ve büyük politik ve sosyal mücadeleye hazır duruma getirilecek. Kırsalda ..., toprak sahipleri ve tefecilere karşı; topraksız, az topraklı köylülerin bayrakları altında toplanılacak, kitlelere kamu ekonomisi fikri yerleştirilecek, kamusal üretim ve tüketim aşılansarak geleceğin sosyalist sisteminin ilk adımları atılacak." Taşnaksutyun, kendisine dayanak olarak "az topraklı köylü ve köylü, başta toprak sahibi, küçük zanaatkâr, fabrika işçisi, toprak sahibi çeşitli ekonomik sınıfları" aldığını düşünüyordu. Taşnaksutyun'un bu parti program taslağı, temel bölümlerde Eserlerin⁴⁰⁴ programının kopyasıydı.

1902'de Taşnaksutyun'dan bir grup çıkmış, "Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği"ni kurmuşlar, sonra ise RSDİP'e⁴⁰⁵ katılmışlardı. 1905 devrimi arifesinde Taşnaksutyun'dan oldukça önemli bir grup, "Eski Taşnaksutyun" adıyla kopmuşlardı. Bu grup, Taşnaksutyun'un "sosyalist" programına karşıydı ve Parti'nin görevinin kesin olarak Türkiye Ermenistanı'nın "kurtuluşu"yla sınırlandırılmasını savunuyordu.

1905-1907 Devrimi'nde Taşnaksutyun, Çar'a karşı ve Ermeni olmayan milletlere, öncelikle de Müslümanlara karşı savaştılar. Son zamanlarda, kitlenin dikkatini toprak köleliği ve otokrasi artıklarını ortadan kaldırmak olan ortak sınıf görevinden, devrim görevinden, milletlerarası kavgaya çevirmekle canla başla uğraşan Çarlığın eline düştüler. Taşnaklar çarizme karşı mücadelede

⁴⁰⁴ Rusya'da Sosyalist Devrimciler olarak adlandırılan siyasi akım.

⁴⁰⁵ Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi.

kitlere önderlik eden bir parti niteliğinde değil, terörist-komplocu bir grup niteliğindeydi. Taşnaklar, Rus Eserlerini taklit ettiler ve oldukça geniş ölçülerde, Çar hükümetinin küçük ajanlarına karşı bireysel terör pratiği içindeydiler. Taşnaklar, bu hedef için savaş birlikleri (“zinvorov”) kurmak gerektiğini anladılar. 1907 yılında Stuttgart Sosyalist Kongresi’ne sundukları raporda Taşnaklar, terörist eylemleri liste halinde sundular. Ancak terörizm, Taşnakları rahatsız etmiyordu. Bütün bu olaylar dizisi şuna yol açtı: Taşnaklar, gizli anlaşmalara giriyorlar, hükümet ajanlarıyla Türklere karşı savaşlarında işbirliği yapıyorlardı. Aynı şekilde diğer taraftan da Türk toprak ağaları, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde Ermenilere karşı mücadelelerinde Çar hükümetinin ajanlarının desteğine dayanıyordu.

Bakû ve Tiflis’teki Ermeni işçi kesimi, küçük burjuva milliyetçiliği hâlâ iktidardayken, diğer milletlerin proletaryası ile Ermeni proletaryasını karşı karşıya getiren ve onların çıkarlarını Ermeni burjuvazisinin çıkarlarıyla birleştiren Taşnaksutyun tarafına geçti. Taşnaksutyun’un siyasal mücadele ve sendikal mücadele çizgileri ise milli ayrıcalık izleyen bir çizgiydi. Taşnaksutyun, milli sendika ve kooperatifleri kurdu ve ortak işçi cephesini dağıttı. İşçiler, Rus ve Türk burjuvazisine karşı iktisadi mücadele verdiklerinde Taşnaksutyun, seve seve buna katıldı, ancak proletarya, Ermeni kapitalistlerine karşı mücadele yürüttüğünde, Taşnaksutyun doğrudan grev kırıcı rolünü üstlendi. II. Enternasyonal’in bu partiyi saflarına alması, Taşnakların “sosyalistliğinin” değil, Enternasyonal’de sosyalizmin doğru kavranmadığının bir kanıtıdır.

Taşnaklar, Enternasyonal’e 1905-1907 devrimci hareketinin etkisi altında katıldılar. Taşnakların 1907’deki kongresinde halkçı karakteri öncesine göre daha keskin olan “sosyalist” program resmen kabul edildi. Programda, “toprak reformu, sanayinin gelişmesinden daha başka bir karakter taşıyor. Burada toprağın yoğunlaşması hedeflenmiyor. Ancak kapitalizmin olumsuz etkisi, köyde emekçilerin kaderinde görülüyor” deniyordu. Sosyalizm mücadelesini, programa göre, şimdi “yeni üçlü birlik, emekçi köylü, sanayi işçisi, devrimci aydınlar” yönetiyordu. Taşnaksutyun kendi taleplerini, programında birbirinden bağımsız Türkiye Ermenistanı ve Transkafkasya Ermenistanı olarak formüle etti. Programda Türkiye Ermenistanı için şu talep vardı: “Politik ve ekonomik özgürlük, bölgesel özerklik ve Türkiye’yle federal temelde ilişki”. Transkafkasya içinse temel istek şöyleydi: “Transkafkasya’da federatif Rusya cumhuriyetinin bir parçası olarak demokratik bir cumhuriyet”.

İlk devlet Duması’nı Taşnaklar boykot ettiler. İkinci Duma’ya Eser fraksiyonuyla birlikte girdiler.

Toprak ağalarının gericiliği üstün gelince, Taşnaksutyun “sol” programına rağmen, Türkiye’de Ermeni meselesinin çözümü açısından eski, devrim öncesi yola, Rusya-Avrupa diplomasinin yardımına başvurma yoluna, döndü. Taşnaksutyun, 1912’de Türkiye Ermenistanı’nda yaşayan Ermeni halkını uzun kolları altına alma çağrısıyla Çarlık hükümetine başvurular. Öyle ki, Taşnakların bazı yardımlarıyla iktidara gelen Jön Türkler, Ermeni meselesinde sultanın yağma ve gericici politikasını sürdürdü. Taşnaksutyun’un temsilcileri, İstanbul’daki Çarlık büyükelçisi Girs ile doğrudan görüşmelere başladılar ve Avrupa’da büyük bir kampanya yürüttüler. Bu kampanyanın Çarlık politikasının çıkarlarıyla örtüştüğü gözükmektedir.

Ancak emperyalist savaş, bu planların gerçekleşmesini aksattı. Türk–Alman bloğunun savaşı kazanması durumunda hiçbir Şekilde zerklik alamayacaklarından korkarak, Taşnaklar, kesin olarak İtilaf Devletleri'nin yanında yer aldılar. Türkiye savaşa girdiğinde, Taşnaklar tarafından yönetilen Ermeni milli bürosu, 2. Nikolay'a uşaklık bildiriyle başvurdu. Bildiride Şunlar yazılıydı: “Yeni Şanlı Rus silahı olmak ve Rusya'nın Doğu'daki tarihsel görevini yerine getirmek vatan borcumuz olmaktadır. Kalbimiz bu istekle yanmaktadır. Rus bayrağı, İstanbul ve Çanakale boğazlarında özgürce dalgalanacaktır. Sizin iradeniz, yüce devletiniz Türkiye boyunduruğu altındaki halklara özgürlük verecektir.” Taşnakların oluşturduğu gönüllü birlikler, Türkiye cephesinde Rus ordusuna nc oldu.

Şubat Devrimi, Taşnakların, Rusların yardımıyla hedeflerine ulaşma umutlarını güçlendirdi. Taşnaklar, hesaplarını Rusya'nın Türkiye'nin içişlerine karışmasına göre yaptılar, Rus büyük devletçiliğinin azılı taraftarı ve “anarşı” karıştı oldular, sadece Bolşevizme karışı değil, aynı zamanda ezilen milletlerin kurtuluş hareketlerine karışı da mücadele ettiler.

Ekim Devrimi'nden sonra Taşnakların durumu radikal bir biçimde değişti. Onlar, birleşik burjuva Rusyası taraftarı, sosyalist Rusya karıştı oldular. Onun için devletin birliğini savunanlar bir anda ayrılıkçılığı azılı bir Şekilde savunur oldular. l blok partiler, Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnaklar, Türk Msavatılar Bolşevik Rusya'ya karışı Transkafkasya birliğini oluşturdular. Ancak Transkafkasya, egemenliğini ilan etmemiş bir devletti. Sovyet iktidarının kısa süreli olmadığı açıklığa kavuştuktan sonra Menşevik, Taşnak, Musavatı bloğu, Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını bildiren bir bildirge yayınladı. Rusya'nın “demokratik” desteğinden yoksun kalınca Transkafkasya'nın kaderini tayin edecek yeni destekler aramaya koyuldular. Gürcü Menşevikler, Alman ordusunu yardıma çağırdılar. Musavatılar, kurtuluşu Türkiye'de aradılar. Taşnaklar, nceden Ermeni meselesinin üzümünü isteyen İtilaf Devletleri'nin zaferine bel bağladı. 1918 Temmuzunda Taşnaklar, Bak sovyetinde, Sovyet iktidarının ortadan kaldırılması ve İran'dan İngiliz birliklerinin komutanı General Dinstervil'in çağırılması kararını aldı. Taşnak, Eser ve Menşevik bloğu sovyetlerde çoğunluğu ele geçirdiler. Transkafkasya'da Sovyet iktidarı tasfiye edildi. Bak proletaryasının önderleri Şaumyan, Caparidze vd. Hazar steplerinde haince ldrldler. Alman–Türk bloğunun okmesinden sonra İngilizler, bütün Transkafkasya'yı işgal ettiler. Menşeviklerin, Taşnakların ve Musavatıların “bağımsız” hükümetleri, İngiliz emperyalizminin diktatrlğine itaat ettiler.

Taşnaklar, “büyük Ermenistan” sloganını savunmaya devam ettiler ve bu “bağımsız” devleti manda altına girmek için Amerika'ya sundular. Başkan Wilson, bu teklifi kabul etti, ancak Amerika senatosu, Taşnakları oldukça zerek mandayı reddetti. Bununla birlikte Taşnaksutyun “Birleşik Rusya” umutlarından da vazgeçmedi; Denikin ile 1919 yılında gizli askeri birlik anlaşması imzaladılar. Kemalist hareket, Taşnak planlarına büyük tehdit oluşturuyordu. Kemalistler, Ermeni meselesinde özde sultanın ve Jn Türklerin politikasını devam ettiriyordu. Taşnak hükümeti ise somut olarak İtilaf desteğiyle Kemalistlere karışı politika yürütüyordu.

1920 sonbaharında Taşnaklar, Ermeni–Türk savaşı çıkardılar. Taşnaklar, savaşın sonunda tamamen bozguna uğradılar. Bu andan itibaren

Taşnakizm tamamen bitmiş sayılabılırdi. Ermenistan'da halk kitleleri uzun yıllar Taşnakların yanındaydı, 1919'da Taşnaklara parlamento seçimlerinde yüzde 90 oy verdiler. 1920'ye gelindiğinde, Taşnakların politik etkisinden kurtulmaya başlamışlardı. 1920 Mayısında, işçiler ve askerler, Aleksandropol'de Taşnaklara karşı ayaklandılar. Taşnaklar, yüce emeğin karşısında boğuldular.

1 Aralık 1920'de Ermenistan'da Sovyet iktidarı kuruldu. 1921 Şubatında Taşnaklar, iktidarı ele geçirebilmek için son bir girişimde bulunarak ayaklandılar. Bu girişim çöküşle sonuçlandı. Taşnaklar, bundan sonraki çalışmalarına yurtdışında devam ettiler. Emperyalizmin ajanı oldular ve onların yardımıyla Bolşevizmi yıkmaya ve "bağımsız" Ermenistan'ı yeniden kurmaya çalıştılar. Son zamanlarda Taşnaklar, Bolşevizme ve Pantürkizm'e karşı maceracı bir düşünce sıfatında, Kürtlerin ve hatta Gürcülerin de içinde bulunduğu İran'ın hegemonyası altında Paniran birliğini savunuyorlar.

Taşnaksutyun, kendi içinde sürekli olarak bölünüp, parçalandı. 1905'ten sonra partide güçlü bir sol kanat oluştu. Bu kanat, küçük burjuva "sosyalizmi"ne ve aşırı milliyetçi politikalara karşı muhalefet yaptı. Partideki "sol" muhalefet, emperyalist savaş döneminde var oldu. Bu gruplar, Şubat Devrimi'nden sonra, "Sol Taşnaklar" adlı örgütte birleşti.

1922-23'te Taşnak mülteciler arasında, Kaçaznuni ve diğerlerinin önderliğinde bir tasfiye akımı meydana geldi. Bu hareket, Ermeni çevrelerinde Bolşevizme dönüşümün bir göstergesiydi. Ermenistan'da sosyalizmin kuruluşunda kapitalizmin kökü kazındı ve Taşnakizme ölümcül darbe vuruldu.

(Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya, c.20, Moskva, Aktsionernoe Obşestvo "Sovyetskaya Entsiklopediya", 1926, s.526 vd.)

ЕК 3

PRO ARMENIA

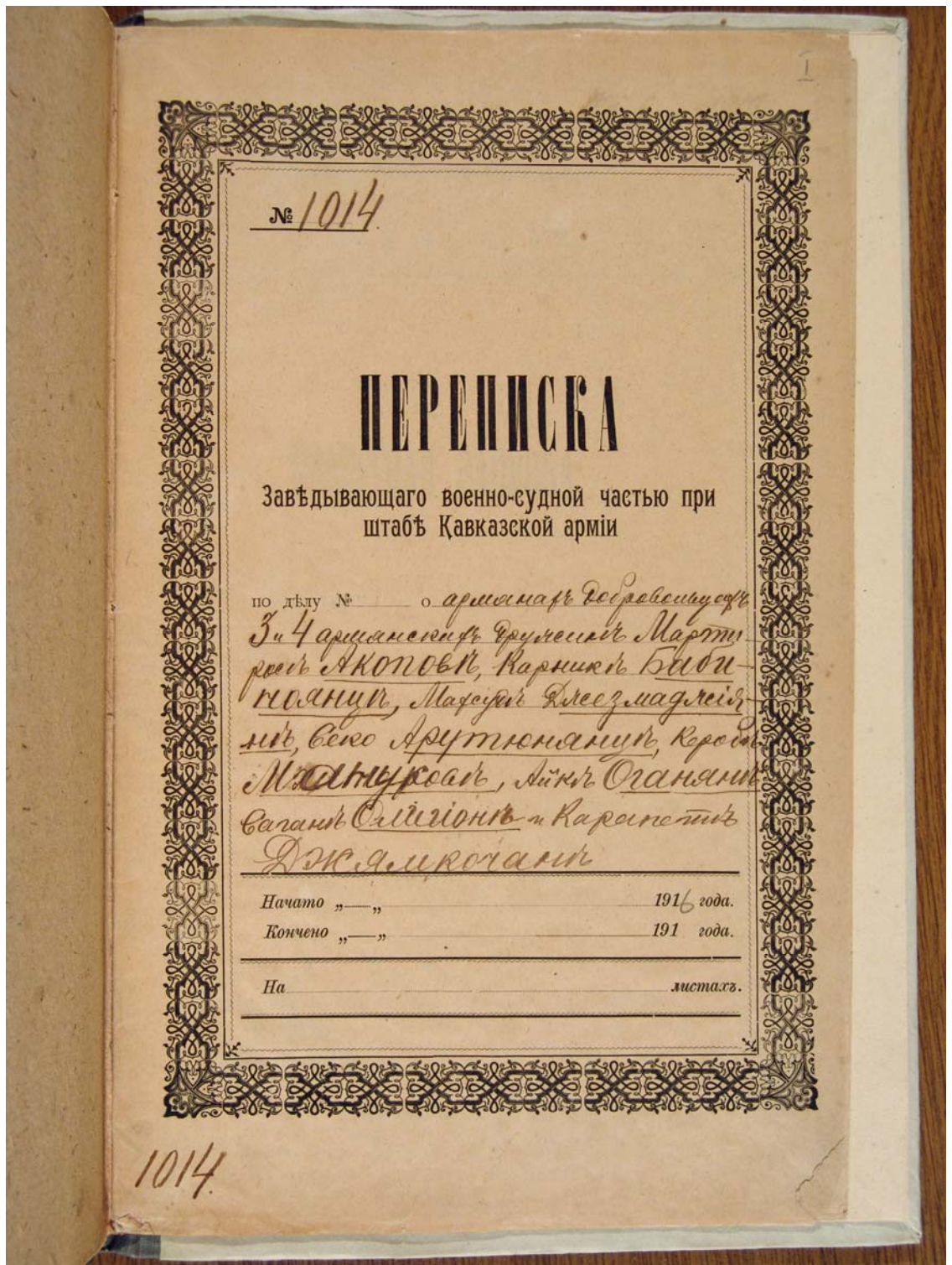
АНДРЕЙ САХАРОВ ШАРЛЬ АЗНАВУР
КОНСТАНТИН ВОЕВОДСКИЙ

КАРСКИЙ ДОГОВОР (1921г.)

6.92

Ermeni milliyetçisi Pro Armenia dergisinin “Türkler ve Bolşevikler Ermenistanı nasıl hakladılar?” başlıklı kapağı.

№ 1014

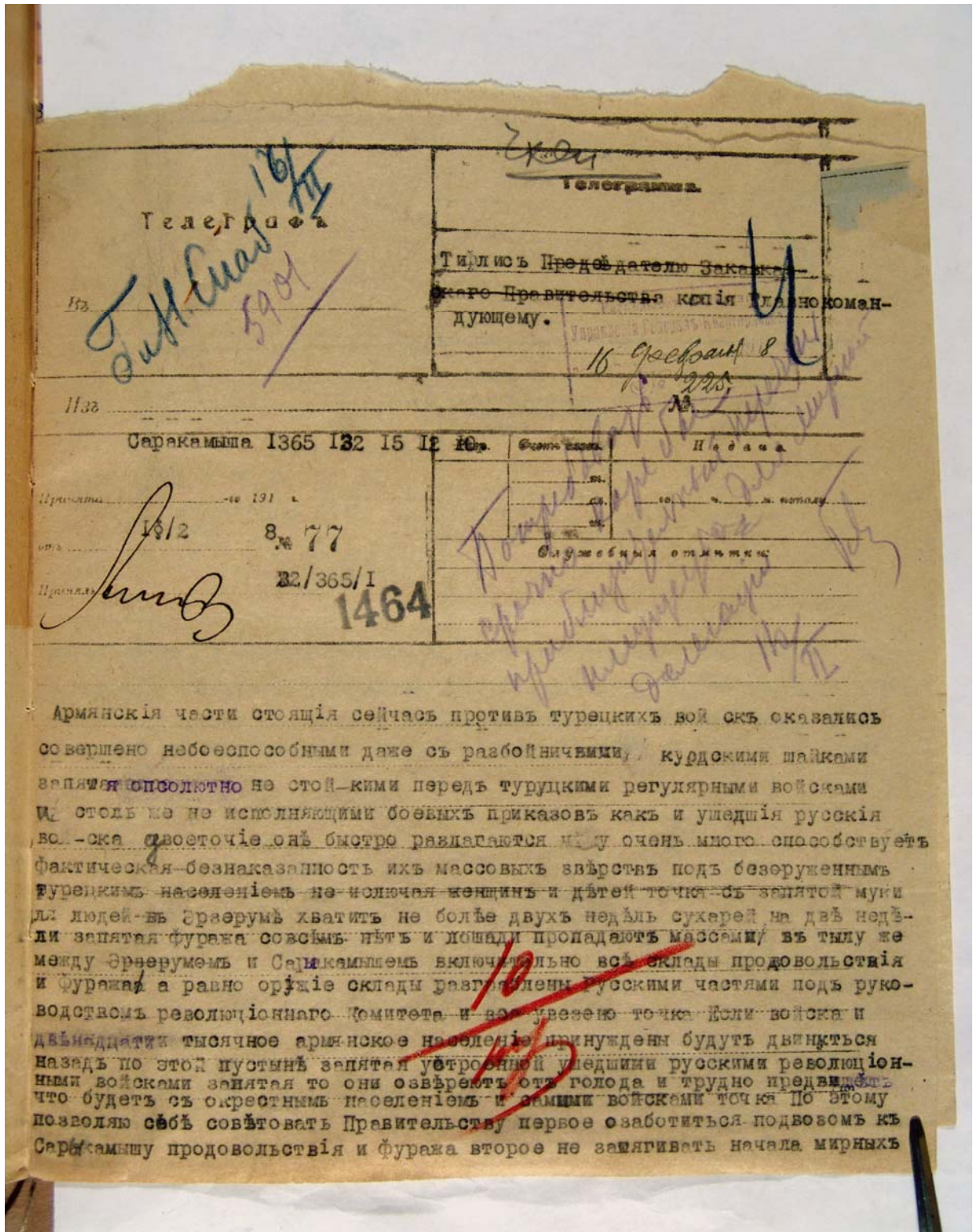
ПЕРЕПИСКА

Завѣдывающаго военно-судной частью при штабѣ Кавказской арміи

по дѣлу № _____ о армянцахъ *Добробисидисъ*
Зи Чаршанскаго Эрменскаго Марти
реви АКОПОВЪ, Карника Бибви
ноамунъ, Махсудъ Клезмадлей
нъ, Сехо Арутмянунъ, Керимъ
Маджидовъ, Ахмедъ Оганянъ
Саганъ Силмонъ и Карачентъ
Дж. Я. Ивочанъ

Начато „—“	1916 года.
Кончено „—“	1917 года.
На _____	листахъ.

1014

Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze'nin telgrafı:
 “Ermeni birlikleri, kadınlar ve çocuklar dahil silahsız Türk halkına yönelik kitlesel vahşiliklere girişiyorlar.”
 (RGVIA fond 2100, libte 1, dosya 698, yaprak 4)

ЕК 6

Вх. № 3680.

Баку

3/11.-20.

4/11.-20.-

446 4464

Москва Чичерину.-

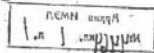
Русскими добровольцами и азербейджанскими частями взят Гент. английские войска в составе индусов и персидских казаков, среди коих идет быстрое разложение, дерутся против нас. Сочувствие населения к нам растет. Усиливается борьба в Тегеране между англичанами и персами.

Об угрозах по отношению к Армении и Грузии не слышал. Шейнман и Ледран завтра или после завтра придут в Баку, по выяснению сообщу.

Завтра у меня будут для личной информации по вопросу о намерениях кемалистов по отношению к Армении о результатах сообщу. Предупреждаю, во первых, что слухи о размерах наступления турок преувеличиваются агентами Антанты преднамеренно, почему к слухам следует отнестись спокойно, во 2/ что Энвер, Талат, компании являются в Турции врагами кемалистов, почему доверия им оказывать не следует. Выяснить правду о Батуме возможно лишь через два три дня. Бабкин в Баку, имеет о своих обязанностях путанное представление почему прошу точно формулировать.

-го Ноябрь 20.-

Сталин.-

М. Ленин! Я вчера только узнал, что Черчилль действительно послал когда-то Фуркану дурные (и провокационные) требования об отлучении Вана, Муша и Битлиса (турецких провинции с громадным преобладающим ~~тур~~ турок) в пользу армянки. Это армянско-интернациональное требование не может быть нашим требованием. Нужно запретить Черчиллю послать под Фурканом под диктовку националистическо-настрояннор армян.

Тур

Сталин

Stalin'in Çiçerin'e 3 Kasım 1920 tarihli telgrafi ve Orconikidze'nin telgrafının üstüne el yazısıyla düştüğü 12 Şubat 1921 tarihli not:

“Türklerin Ermenilere saldırılarının boyutlarıyla ilgili söylentiler, İtilaf ajanları tarafından abartılmaktadır.”

“Van, Muş ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi, emperyalist, aptalca ve provokatörce bir taleptir.”

(RGASPI fond 558, liste 1, dosya 1985, yaprak 4; fond 558, liste 1, dosya 338, yaprak 1)